

nachbarsprache niederländisch

Beiträge zur Sprache, Literatur und Kultur
der Niederlande und Flanderns

Im Auftrag der Fachvereinigung Niederländisch e. V. herausgegeben von
Heinz Eickmans, Sebastian Fuchs, Lut Missinne und Veronika Wenzel

Anschriften der Herausgeber

Prof. Dr. Heinz Eickmans

Universität Duisburg-Essen, Germanistik/Niederlandistik, Lotharstraße 65, D-47048 Duisburg
Tel.: +49 203 379 2101 / heinz.eickmans@uni-due.de

Sebastian Fuchs

dienste für bildung und wissensmanagement, Bahnhofstraße 35, D-48565 Steinfurt
Tel.: +49 2551 70471 23 / Fax: +49 2551 70471 26 / info@sebastian-fuchs.de

Prof. Dr. Lut Missinne

Institut für Niederländische Philologie, Alter Steinweg 6/7, D-48143 Münster
Tel.: +49 251 83 28521 / Fax: +49 251 83 28530 / lut.missinne@uni-muenster.de

Dr. Veronika Wenzel

Institut für Niederländische Philologie, Alter Steinweg 6/7, D-48143 Münster
Tel.: +49 251 83 28523 / Fax: +49 251 83 28530 / veronika.wenzel@uni-muenster.de
[Verantwortlich für diese Ausgabe]

Manuskripte sind an die Anschrift eines der Herausgeber zu richten, alle sonstigen Zusendungen, Anzeigen und Rezensionsexemplare an die Redaktion nachbarsprache niederländisch, Alter Steinweg 6/7, D-48143 Münster.

nachbarsprache niederländisch erscheint zweimal jährlich. Für Mitglieder der Fachvereinigung Niederländisch e. V. ist der Bezug im Mitgliedsbeitrag enthalten. Für Nichtmitglieder beträgt der Bezugspreis € 25,-, für Studenten, Referendare und Arbeitslose € 12,50. Kündigungen müssen bis zwei Monate vor Jahresende erfolgen.

Fachvereinigung Niederländisch e. V., Alter Steinweg 6/7, D-48143 Münster
info@fvnl.de / www.fvnl.de

Satz: dienste für bildung und wissensmanagement, Steinfurt auf L^AT_EX (Computer Modern)
Druck und Bindung: SOWA, Warschau/PL

©2010 agenda Verlag GmbH & Co. KG
Drubbel 4, D-48143 Münster
Tel. +49 251 799610, Fax: +49 251 799519
info@agenda.de / www.agenda.de

ISSN 0936-5761

Gedruckt mit finanzieller Unterstützung von:

INHALT

Ad Zuiderent	
Wij geven de waterstand. Water in de Nederlandse poëzie	3
Manuel Klein	
De Nederlandse invloed op het Papiaments	28
Dirk Rochtus	
België in woelig water	58
Bärbel Kuhn	
Nah und fern – Die Niederlande in deutschen Geschichtsbüchern 1947 bis 2007	71

AUS DER PRAXIS – FÜR DIE PRAXIS

Lyrik im Niederländischunterricht. Überlegungen zu einem Reklamespot mit Song zum Thema „Leben an und mit dem Wasser“ (Stefan Wetsche- wald)	91
--	----

MISZELLEN UND BERICHT E

Colloquium voor promovendi en habilitandi in Keulen (Ann Marynissen) .	98
Lehrerbildungsprojekt der Fachvereinigung Niederländisch e.V. 2007 und 2008 (Veronika Wenzel)	99

BUCHBESPRECHUNGEN

Berna de Boer / Birgit Lijmbach: Nederlands op niveau. Methode NT2 voor hoogopgeleide anderstaligen (Anouk Bogaert)	100
Marian Goossens / An Wouters: Doe wat met grammatica! Nederlands voor anderstaligen: een gids – Nederlands voor anderstaligen: oefenboek 1 en 2 (Ingeborg Harmes)	102
Matthias Hüning e.a. (red.): Nederlands tussen Duits en Engels. Handelin- gen van de workshop op 30 september en 1 oktober 2005 aan de Freie Universität Berlin (Ute K. Boonen)	104

Horst Lademacher, Phönix aus der Asche? Politik und Kultur der niederländischen Republik im Europa des 17. Jahrhunderts (Bettina Noak)	106
Johannes Koll (Hrg.): Belgien. Geschichte, Politik, Kultur, Wirtschaft – Friso Wielenga / Markus Wilp (Hrsg.): Nachbar Niederlande. Eine landeskundliche Einführung (Jörg Engelbrecht)	109
Geert van Istendael: Mijn Duitsland (Beatrix Van Dam)	110
Renate Loos: Deutschland zwischen „Schwärmertum“ und „Realpolitik“ (Fritz Hofmann)	113

NIEDERLÄNDISCHE LITERATUR IN DEUTSCHER ÜBERSETZUNG

Freude über den „Kummer von Belgien“: Zu Waltraud Hüsmerts brillanter Neuübersetzung von Hugo Claus' „Het verdriet van België“ (Heinz Eickmans)	115
Dank sei den Dingen: Eine Auswahl aus vierzig Jahren Lyrik von Rutger Kopland (Michael Bahlke)	118
Bibliografie 1. und 2. Halbjahr 2008	120

Wij geven de waterstand

Water in de Nederlandse poëzie*

Ad Zuiderent

Rivieren en waters

Wie iets wil zeggen over de rol van het water in de Nederlandse poëzie, ontkomt er niet aan iets te zeggen over Nederland en het water. Meer in het bijzonder over poëzie in relatie met het water in Nederland. Dat zal ik hierna dus ook doen, maar vooraf wil ik toch wel duidelijk stellen dat ik het net zo goed over water in algemene zin zou kunnen hebben, als symbool of als raadsel, en zonder enige verwijzing naar Nederland, laat staan naar zoiets specifiek als Holland. Het onderwerp ‘water in de Nederlandse poëzie’ is nu eenmaal een *mer à boire*, een zee die men nooit leeggedronken krijgt.¹ Wat ik te bieden heb, is niet veel meer dan een welgevulde karaf.

Eind jaren negentig publiceerde de Utrechtse neerlandicus Redbad Fokkema zijn studie over de naoorlogse Nederlandse poëzie, onder de titel *Aan de mond van al die rivieren* (1999). De titel citeert een regel uit ‘Het proefondervindelijk gedicht’ waarin Lucebert (1924–1994) de positie van zijn eigen dichtkunst temidden van die van anderen typeert als:

de tijd der eenzijdige bewegingen is voorbij
daarom de proefondervindelijke poëzie is een zee
aan de mond van al die rivieren
die wij eens namen gaven als
dada (dat geen naam is)
en
daar dan zijn wij damp
niemand meer rubriceert

(Lucebert, *ongebundelde gedichten*, 1983 – oorspr. 1950)

Hierin dient het water als metafoor voor een poëziegeschiedenis en het spreken erover: vroeger had men het over *bewegingen* (denk aan de Beweging van

* Bewerking van de lezing voor de Fachvereinigung Niederländisch e.V. (bijscholing lyriek Gymnasiale Oberstufe) Hamminkeln, 21. 11. 2007.

1. Enkele vrij recente bloemlezingen met waterpoëzie zijn: *Als een verre zee boven ons, Gedichten over water in het landschap*, samengesteld door Henk van Zuiden, Utrecht 1994; *Dat schitterende water, Nederlandse poëzie over de zee*, samengesteld door Dirk Kroon, Den Haag 1996; *Waterdruk, Foto's en gedichten*, samengesteld door Aad Speksnijder, Rotterdam z.j. [= 1999].

Tachtig), maar dat soort spreken heeft met de komst van de experimentele (= proefondervindelijke) poëzie van de Vijftigers zijn tijd gehad: er moet niet meer gesproken en gedacht worden in bewegingen, alsof de poëzie van de bergen naar de zee zou stromen, maar in termen van een zee, waarin alle poëzie naast elkaar bestaat, waar geen ordening, geen rubricering meer mogelijk is, omdat uiteindelijk alles verdampt.²

Met enige verbeelding ziet men op de achtergrond van de woordgroep ‘al die rivieren’ de kaart geprojecteerd van de delta van Rijn, Maas en Schelde, van Zeeland en Zuid-Holland. Fokkema heeft, door juist deze regel tot titel te kiezen voor zijn geschiedenis van de Nederlandse poëzie, zelfs deze laatste betekenis nog meer nadruk gegeven.

Een andere regel van dezelfde dichter waarin water een cruciale rol speelt – maar nu is er geen aanleiding om aan de kaart van Nederland te denken – staat in de eerste strofe van zijn bekende gedicht ‘Ik tracht op poëtische wijze’:

ik tracht op poëtische wijze
dat wil zeggen
eenvouds verlichte waters
de ruimte van het volledig leven
tot uitdrukking te brengen

(Lucebert, *Apocrief / De Alphabetische naam*, 1952³)

De regel ‘de ruimte van het volledig leven’ is herhaaldelijk gebruikt als een slogan waarmee verschillende generaties van dichters elkaar om de oren geslagen hebben.⁴ Men bedoelde dan meestal dat de poëzie niet te persoonlijk, te ik-gericht, moest zijn, maar over het hele leven, de totale werkelijkheid, moest gaan. Nu is dat ook wel een betekenis die bij Lucebert een rol speelt, maar er gaat bij hem iets aan vooraf dat in latere discussies vaak verdwenen is, namelijk de metafoor voor wat poëzie is. Dat die zin vaak genegeerd werd, hangt ongetwijfeld samen met de compacte constructie ervan: een genitief, gevolgd door een niet zo gangbare meervoudsvorm.⁵ Bovendien staat wat deze regel meedeelt, haaks op wat het woord ‘eenvouds’ suggereert; hier wordt niet iets eenvoudigs meegedeeld, maar eerder iets ingewikkelds. Ingewikkeld ook in vergelijking met de heldere, mededelende zinnen die eraan voorafgaan en die erop volgen.⁶

Mijn uitleg van ‘eenvouds verlichte waters’ is: de poëzie die Lucebert voor ogen staat, is zo eenvoudig (dat wil zeggen: zo onbemiddeld, zo direct) als

2. Lucebert trekt de metafoor niet verder door; volgens de wetten van het water komt die damp immers in regen weer terug, waarna zij (opnieuw) resulteert in rivieren.

3. Volledige tekst op: www.dbnl.org/tekst/luce001apoc01_01/luce001apoc01_01.0025.htm.

4. Twee voorbeelden: J. Bernlef en Joost Zwagerman.

5. ‘Waters’ wordt eerder gebruikt voor ‘soorten water’ dan voor ‘verschillende rivieren’.

6. Oegema heeft (1999: 128 vlgg.) dan wel laten zien dat er nogal uiteenlopende interpretaties mogelijk zijn van de woordgroep ‘ruimte van het volledig leven’, maar die interpretaties worden, anders dan die van ‘eenvouds verlichte waters’, niet beïnvloed door de constructie van de woordgroep. (Jan Oegema, *Lucebert, mysticus*, Nijmegen 1999)

de combinatie van water en licht. Aan de ideale poëzie komt wat hem betreft geen taal meer te pas, maar alleen de natuur, in zijn meest elementaire vorm: water waar licht op schijnt. Water, het element, is voor hem dus een essentieel onderdeel van de poëzie. Zonder water is er geen poëzie en zonder lucht ook niet.

In wat nu volgt zullen deze twee citaten van Lucebert als richtlijn fungeren: er zijn gedichten waarin het water in verband te brengen valt met de delta die Nederland is, ‘aan de mond van al die rivieren’ dus; er zijn gedichten waarin het water een niet lokaliseerbaar, meer algemeen karakter heeft, waarin het water fungeert als in ‘eenvouds verlichte waters’. Onder die laatste categorie horen ook gedichten waarin het water een symbolische betekenis heeft. Maar voordat ik nader inga op enkele van deze gedichten, leg ik eerst een paar stapstenen door een stroom van gedachten over het verband tussen water en de Nederlandse identiteit.

Water en identiteit

Dit is wat elk Nederlands kind bij een van de eerste aardrijkskundelessen op school leert: “De Rijn komt bij Lobith ons land binnen”. Zoals het bij een van de eerste geschiedenislessen hoort dat zijn voorouders, de Batavieren, in holle boomstammen de Rijn kwamen afzakken. Dat dat een apocrief verhaal is, doet er nu even niet toe. Het gaat om de geloofwaardigheid van de gedachte dat onze voorouders over het water zijn gekomen. Zoals we ook wel willen geloven in de mythe dat God de wereld heeft geschapen, maar dat de Nederlanders Nederland hebben geschapen.

Ook in die laatste uitspraak speelt het water een belangrijke rol, met name de omgang van Nederlanders ermee. Men doelt dan op de droogleggingen, in de zeventiende eeuw die van allerlei meren in Holland (de zogenaamde droogmakerijen – Purmer, Schermer, Beemster), in de negentiende eeuw die van de Haarlemmermeer en in de twintigste eeuw die van grote delen van de Zuiderzee. Volgens de schilder Joseph Beuys zou deze laatste zelfs van beslissende invloed zijn geweest op een ander natuurelement dat zo kenmerkend zou zijn voor Nederland en dat zijn identiteitsstempel vooral op de schilderkunst zou hebben gezet, namelijk op het licht. Nadat grote delen van de Zuiderzee waren drooggelegd, was het oppervlak waarop het zonlicht in Holland weerspiegelde, aanmerkelijk afgenomen, met, aldus Beuys, alle gevolgen van dien.⁷ Eenvouds verlichte waters zouden er sinds het midden van de twintigste eeuw in Nederland dus anders hebben uitgezien dan voordien.

Nederland is intussen nog niet klaar met droogleggen: als sommige politici hun zin krijgen, wordt straks een deel van de Noordzee drooggelegd en komt er

7. Een interessante documentaire waarin deze uitspraak getoetst wordt, is ‘Hollands licht’ (2003) van Pieter-Rim de Kroon en Maarten de Kroon (zie: www.hollandslicht.nl/www/html/ned/film/home.htm)

voor de kust van Zuid-Holland een enorm eiland te liggen in de vorm van een tulp⁸ – u merkt, de symboolbehoefte is groot. Het lijkt ook met die symboolbehoefte in verband te staan dat kroonprins Willem-Alexander zich bezighoudt met watermanagement.

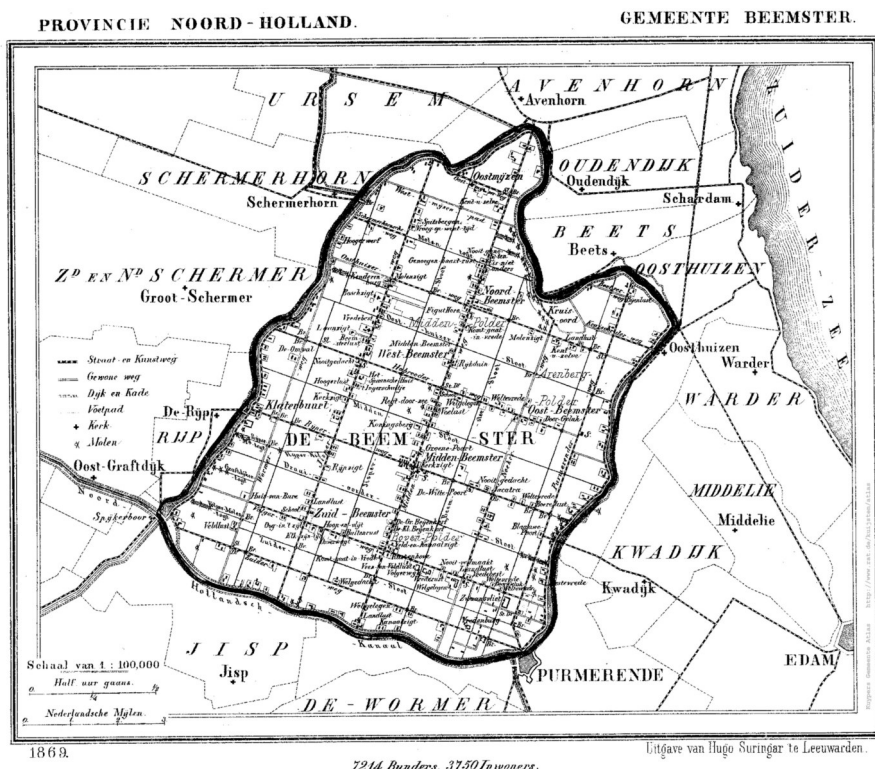
Deze prinselijke belangstelling kan overigens niet verhelen dat Nederland sinds de eerste Oranjes eigenlijk een republiek is en dat dit republikeinse karakter van ons land (en in zekere zin dus van onze monarchie) zelfs in verband te brengen valt met onze omgang met het water. Niet alleen het land, nee, de hele gezindheid van de Nederlanders zou, volgens de bekende historicus Johan Huizinga, uit het water voortkomen. De criticus Kees Fens (1929–2008) heeft hierover opgemerkt:

Ik stond eens op een zomernamiddag aan het begin van de Beemster, rechte lijnen tot de horizon, de stilte, die hoogste vorm van eentonigheid, versterkte de monotonie van het land. Alle sloten sliepen. Ik voelde mij zeer Nederlands. Al die sloten, waar smalle bootjes door heen kunnen, en alle binnenwateren, ze gaven de gewone Nederlander uit vroeger tijden de kans tot reizen. De wereld lag open. Aan wat onze waterhuishouding heet – de dijken, de gemalen – danken wij, volgens Huizinga, onze democratie: hoog en laag konden in de bewaking en het onderhoud niet zonder elkaar. Het republikeinse karakter van dit land danken we aan het water, de geliefde vijand van onze cultuur. (Kees Fens, 'De geest boven de wateren', in: *Waterdruk*, 1999, 7, zie noot 2)

De Beemster – dat is Holland in het kwadraat; een drooggelegd meer dat er inmiddels, door het geometrische raster dat eroverheen ligt, uitziet als een Mondriaan in de polder. Je zou bijna denken dat dat de reden is waarom deze droogmakerij op de werelderfgoedlijst van de UNESCO staat.

Toch hebben de Nederlanders het lang niet altijd zélf voor het zeggen gehad; soms was het water nadrukkelijk aan het woord en brak het in het land in. Zo hebben watersnoodrampen als de Sint-Elisabethsvloed (1421) en de Sint Felixvloed (1530) aan het eind van de middeleeuwen tot een hele nieuwe kaart van Nederland geleid. Alleen al in de provincie Zeeland zijn in de loop der eeuwen meer dan honderd dorpen en een stad (Reimerswaal) in het water verdwenen. Ook de watersnoodramp van 1 februari 1953 heeft gevolgen gehad voor het aanzien van Nederland, doordat nadien de uitvoering van het Deltaplan in werking is gezet. En nog is de dreiging van het water niet bedwongen, want in verschillende sombere milieuscenario's is al sinds enkele decennia sprake van een Nederland waarin Amersfoort aan zee komt te liggen.

8. Zie www.delta.tudelft.nl/archief/j39/n34/22594

Als het water zijn weerslag heeft gehad op het landschap en op de (al dan niet republikeinse) mentaliteit, dan uiteraard ook op de kunst. In de hierboven geciteerde inleiding zegt Kees Fens ook:

Nergens zijn de lage landen lager dan rond de rivieren. Midden in New York stond ik voor een rivierlandschap van Jan van Goyen. Ik begon bijna weer te geloven. De geest die boven de wateren zweefde, de schrijver van Genesis zou een Nederlander hebben kunnen zijn. De wolken boven het laagland en de rivieren zijn het indrukwekkendste. [...] Het schitterendste dat ik ooit zag: op een sterke wind drijven de wolken weg en zij volgen de loop van de rivier. Het hemelwater begeleidt het aardse water, naar de ondergang van het laatste in de zee.

Nu is Fens iemand die graag superlatieven gebruikt (iets is bij hem vaak 'het mooiste', 'het indrukwekkendste' enzovoort), maar hij vertolkt wel een algemeen gevoel: dat de Nederlandse schilderkunst op zijn meest Nederlands is in de zeventiende-eeuwse landschapschilderkunst (en dus vaak rivierschilderkunst) van Jan van Goyen en Jacob van Ruysdael. Zoals de roman *De waterman* (1933) van Arthur van Schendel (1874–1946) wel de meest Hollandse roman genoemd is. Overigens niet alleen omdat hij zich in het typisch Hollandse rivierenland-

schap afspeelt (met dijkdoorbraken en al – in de 19e eeuw zeer gangbaar), maar ook omdat piëtistische vroomheid er een grote rol in speelt.

illustratie 1: Jan van Goyen, Gezicht op Dordrecht

Aan de mond van al die rivieren

Zo is het ook opmerkelijk dat er in de twee meest populaire Nederlandse gedichten uit de twintigste eeuw sprake is van water en ruimte (en van een min of meer religieuze component). Gerrit Komrij (1944), die bij een verkiezing in 2000 werd verkozen tot Dichter des Vaderlands, becommentarieerde dit feit dan ook ironisch met: “Een gedicht kan in Nederland niet écht populair zijn als het niet over water gaat.”⁹

De twee bedoelde gedichten zijn: ‘Herinnering aan Holland’ van H. Marsman (1899–1940) en ‘De moeder de vrouw’ van Martinus Nijhoff (1894–1953), beide daterend uit de tweede helft van de jaren dertig, net als de genoemde roman van Van Schendel.

Herinnering aan Holland

Denkend aan Holland
zie ik brede rivieren

9. www.refdag.nl/oud/vp/000127vp03.html?PHPSESSID=f255ae2796ab77ab1e929c9235e9cac2

traag door oneindig
laagland gaan,
rijen ondenkbaar
ijle populieren
als hoge pluimen
aan den einder staan;
en in de geweldige
ruimte verzonken
de boerderijen
verspreid door het land,
boomgroepen, dorpen,
geknotte torens,
kerken en olmen
in een groots verband,
de lucht hangt er laag
en de zon wordt er langzaam
in grijze veelkleurige
dampen gesmoord,
en in alle gewesten
wordt de stem van het water
met zijn eeuwige rampen
gevreesd en gehoord.

(H. Marsman, *Verzameld werk 1, Poëzie*, 1938)

Het gedicht van Marsman gaat echt over het water; het begint rustig en ruim ('brede', 'traag', 'oneindig'), het eindigt met dreiging ('gesmoord', 'eeuwige rampen').¹⁰ Het gedicht van Nijhoff vindt zijn aanleiding weliswaar in het rivierengebied, maar is veel persoonlijker en in zekere zin anekdotischer: dit eindigt niet in het water, maar in gedachten aan de moeder en aan haar beschermende religieuze woorden.

De moeder de vrouw

Ik ging naar Bommel om de brug te zien.
Ik zag de nieuwe brug. Twee overzijden
die elkaar vroeger schenen te vermijden,
worden weer burens. Een minuut of tien
dat ik daar lag, in 't gras, mijn thee gedronken,
mijn hoofd vol van het landschap wijd en zijd –
laat mij daar midden uit de oneindigheid
een stem vernemen, dat mijn oren klonken.

10. En alsof het niet genoeg was werd een van de slotregels, *De stem van het water*, vervolgens weer de naam van een film van Bert Haanstra, een van Nederlands belangrijkste documentairefilmers.

Het was een vrouw. Het schip dat zij bevoer
 kwam langzaam stroomaf door de brug gevaren.
 Zij was alleen aan dek, zij stond bij 't roer,
 en wat zij zong hoorde ik dat psalmen waren.
 O, dacht ik, o, dat daar mijn moeder voer.
 Prijs God, zong zij. Zijn hand zal u bewaren.
 (M. Nijhoff, *Nieuwe gedichten*, 1934)

Zowel bij Marsman als bij Nijhoff gaat het om een ruim landschap: Marsman heeft het over 'de geweldige / ruimte', Nijhoff over een stem 'midden uit de oneindigheid'. Ook al focust Marsman tenslotte op de bedreigingen van het landschap en Nijhoff op het persoonlijke karakter van de opgeroepen ervaring, bij beiden is het rivierlandschap een plaats van ruimte; zoals men later nauwelijks meer tegenkomt, of dan alleen als contrast met beslotenheid.

Opmerkelijk is ook dat zowel Marsman als Nijhoff een locatie met naam en toenaam noemen – vergelijk schilderijtitels als 'Gezicht op Dordrecht' (Van Goyen) of 'De molen bij Wijk bij Duurstede' (Van Ruysdael). Nijhoff is heel exact: Bommel, ofwel Zaltbommel, waar inmiddels de nieuwe verkeersbrug over de Waal de naam Martinus Nijhoffbrug heeft gekregen. Marsmans Holland is wat dat betreft algemener. Je kunt je zelfs afvragen of het soort rivieren waarover hij dicht, niet eerder tot het Gelderse landschap behoren dan tot dat van de Hollandse delta, maar zijn voorstelling behoort wel tot de clichés van Holland. Hier is Holland niet een eng-regionalistische aanduiding van de Randstad, maar staat het voor Nederland. Dat laatste is ook het geval, en nog explicieter, in een kort gedicht van Ida Gerhardt (1905–1999), waarin een ervaring langs de rivier de IJssel, ergens tussen Zwolle en Kampen, in de provincie Overijssel dus, haar doet denken aan de schilderijen van Jan Voerman, de schilder van het IJssellandschap, wat een typisch 'Hollands' gevoel teweegbrengt:

Herkenning

't Wordt voorjaar langs de IJssel bij Veecaten.
 Wolken en licht, in wisselende staten,
 scheppen een Voerman: een opalen zwerk,
 dat hemels is en Hollands boven mate.

(Ida Gerhardt, *De zomen van het licht*, 1983)

Gerhardts gedicht past duidelijk in de traditie van poëzie waarin locaties met naam en toenaam worden genoemd; bovendien is ook zij een dichter voor wie water iets essentieels is. Duidelijker dan bij Marsman en Nijhoff is het motief van het water, en meer in het bijzonder dat van de rivier, bij haar met haar biografie verbonden. Het grootste deel van haar leven heeft zij in de buurt van of aan een van de grote rivieren gewoond: eerst, in haar geboorteplaats Gorcum, aan de Merwede (het verlengde van de Waal, een rivier die zelf weer

illustratie 2: Jan Voerman, Vroege morgen aan de IJssel

een voortzetting is van de Rijn); vervolgens als kind, in Rotterdam, in de buurt van de Maas; later, als lerares klassieke talen, in Kampen, aan de IJssel; en tenslotte vele jaren lang aan de IJsseldijk in Eefde, in de buurt van Zutphen. Op al die plaatsen was de rivier vlakbij. Het is dan ook terecht dat een teken ter herinnering aan Ida Gerhardt juist langs de rivier geplaatst is, en wel aan de Merwede bij Gorcum.

Gedichten van Gerhardt dragen titels als 'Aan de stroom', 'Aan de wattergang geboren', 'Aan het water' enzovoort. Maar ook in gedichten waarvan de titel dat niet doet vermoeden, zijn herinneringen aan het water verbonden met intense gevoelens, zowel positieve (geluk), als negatieve (eenzaamheid en angst). Maar de rol van het water is bij haar aanzienlijk groter dan alleen die van een locatie met herinneringen. Het water is voor haar echt een bron van literaire scheppingskracht.¹¹

Van het eerste (geluksgevoelen) getuigt het gedicht 'Het schip', waarin een helder beeld uit de jeugd als volkomen geluk wordt beschouwd, zonder dat

11. Zie hierover: Anneke Reitsma, "Er waait een reuk van water aan...", Een onderzoek naar het motief en de metaforiek van (het) water in de poëzie van Ida Gerhardt', in: *Bzzlletin*, 9 (1980), 78 (sept), 7-24.

daarin overigens nog sprake is van iets als een ‘oneindige ruimte’ – bij haar vaart het schip door ‘schaduw en licht’.

Er kwam een schip gevaren;
het kwam van Lobith terug,
met grint en rivierzand geladen.
Het richtte zijn boeg naar de brug.

De scheepsbel was helder te horen,
de brugwachter kwam al in zicht;
een halfuurslag viel van de toren.
Het schip voer door schaduw en licht.

Met boegbeeld en naam kwam het nader,
de ophaalbrug ging omhoog;
een deining liep door het water
dat tegen de schoeiing bewoog.

Er stond een kind op de kade
– ik was het, ik was nog klein –
het had niets meer nodig op aarde
om volkomen gelukkig te zijn.

(Ida Gerhardt, *Het Sterreschip*, 1979)

In verschillende opzichten laat dit gedicht zich vergelijken met ‘De moeder de vrouw’ van Nijhoff: ook nu vaart een schip door een brug, net als bij Nijhoff vaart het stroomafwaarts (‘van Lobith terug’), en al is er dan niet expliciet sprake van een vrouw en zeker geen zingende vrouw, in het boegbeeld is wel een vrouw gesuggereerd. Een belangrijk verschil is echter dat Nijhoff zich de kindertijd en het geluk van toen herinnert, terwijl het vertelde zich bij Gerhardt in de kindertijd zelf afspeelt.

Een gedicht dat van negatieve gevoelens getuigt is ‘Radiobericht’, een titel die verwijst naar het nu al meer dan tien jaar geleden verdwenen radioprogramma *Waterstanden*, waarin (‘s ochtends omstreeks half tien) in het belang van de scheepvaart werd gemeld welke bewegingen het water maakte, niet alleen op de Nederlandse rivieren, maar ook bijvoorbeeld op de Rijn in Duitsland. Dat ging dan zo: “Lobith. 368 (stilte) min 7 (stilte); Belfeld. 1094 (stilte) plus 3 (stilte); Eefde IJssel. 267 (stilte) plus 7 (stilte); Grave beneden de sluis. 477 (stilte) min 30” enzovoort.

Plaatsnamen als Grave en die van Gerhardts latere woonplaats Eefde kennen wij toen alleen dank zij dit radioprogramma. En wat voor mij als kind (en kennelijk niet voor mij alleen) altijd een mysterieuze lading had, was de toevoeging “beneden de sluis” bij de plaatsnaam Grave, in Noord-Limburg, gelegen aan de Maas, een regenrivier met sluizen. Bij Gerhardt wordt die mysterieuze lading versterkt met persoonlijke gevoelens van uitgeslotenheid, een thema dat in haar werk vaker voorkomt:

Radiobericht

Te Grave beneden de sluis
voorbij de zware deuren
mag mij het water sleuren
en kantelen met geruis.

– Grave beneden de sluis.

‘Wij geven de waterstand.’

O God, hoe kon het gebeuren –
gesloten het venster, de deuren,
gebannen uit liefde en huis.

– Grave beneden de sluis.

‘Wij geven de waterstand.’

Grave, dat is groen land
en water, dat draagt mij thuis.

‘Grave beneden de sluis.’

Grave, beneden de sluis.

(Ida Gerhardt, *Het levend monogram*, 1955)

Het gaat bij de hier genoemde plaatsnaam, het door verschillende stemmen benoemde 'Grave beneden de sluis', niet allereerst om een bepaalde, precies te lokaliseren plek zoals Bommel, (vanwege de nieuwe brug) of Lobith (vanwege de vaarrichting), maar om een woordgroep die dreiging oproept en die uitmondt in gedachten over dood en verdrinking, maar ook over verlossing. Dit gedicht is wel eens 'De Profundis' genoemd, een uiting van gevoelens van de peilloze diepten van het bestaan waarin iemand terechtkomt, maar waarvanuit die ook bevrijd wordt, en vervolgens als het ware terechtkomt in de 'grazige weiden' van een buitenwerkelijke gelukservaring.¹² De waterstand waarvan in dit gedicht sprake is, is allereerst de waterstand uit het radiobericht, maar vervolgens is het de stand van het water ten opzichte van de ik: ondanks de dreiging een gelukkiger plaats dan het huis waaruit de ik verdreven is ('water, dat draagt mij thuis').

Dat voor Gerhardt het water een belangrijke inspiratiebron is, sterker nog: de noodzakelijke bron waaruit al haar poëzie ontstaat, heeft zij verwoord in het gedicht 'Spreuk bij het werk', het gedicht waarmee haar bundel *Het veerhuis* (ook al een watertitel) begint:

Als ik nu in dit land
maar wat alléén mag blijven,
dan zal de waterkant
het boek wel voor mij schrijven.

Dit is wat ik behoef
en hiertoe moest ik komen,

12. Zie Anneke Reitsma, 'In de taal zelf verscholen', *Over de poëzie van Ida Gerhardt*, Amsterdam 1983, 61–69.

het simpele vertoef
bij dit gestadig stromen.

Het water gaat voorbij,
wiss'lend gelijk gebleven, –
het heeft stilaan in mij
een nieuw begin geschreven.

Ik weet met zekerheid,
hier vind ik vroeg of later
het woord dat mij bevrijdt
en levend is als water.

(Ida Gerhardt, *Het veerhuis*, 1945)

Dit gedicht laat zich wel enigszins met dat van Marsman vergelijken: het water wordt in verband gebracht met *dit* land. Maar waar bij Marsman de stem van het water van rampen spreekt, daar is bij Gerhardt sprake van 'levend water', een uitdrukking die verband houdt met het goddelijke, en van water dat schrijft, een poëtische component dus.

In mijn eigen gedichten komen soms vergelijkbare noties voor. Ook ik ben in veel opzichten een waterdichter. Niet alleen houden mijn eerste gedichten uit het midden van de jaren zestig nadrukkelijk verband met de watersnoodramp van 1953, die ik als kind had meegemaakt, in veel andere gedichten speelt water een rol. Ook ik ben opgegroeid in een dorp aan een rivier, in dit geval 's-Gravendeel, bij Dordrecht, waar via de Dordtse Kil alle grote schepen passeerden die van Antwerpen naar het Ruhrgebied of naar Zwitserland gingen en die wij 'Baselboten' noemden. Zoals een groot deel van mijn jeugd gemarkeerd is door de veerpont tussen twee eilanden: de Hoeksche Waard, waar ik woonde, en het Eiland van Dordrecht, waar ik naar de middelbare school ging.

Nadenkend over gedichten voor dit artikel, kwam ik erachter dat mijn gedicht 'Aan de herinnerde rivier' (uit de bundel *Op het droge* – ook al, indirect, een watertitel) trekken van verwantschap vertoont met 'Spreuk bij het werk' van Ida Gerhardt. Of liever: elementen uit het gedicht 'Het schip' lijken erin gefuseerd met elementen uit 'Spreuk bij het werk': er is sprake van een kind aan het water.¹³; dat kind is gefascineerd door het lossen van schepen (zand en grind – de trechter) en het raakt opgewonden door de namen van schepen. Elementen die niet bij Gerhardt of Nijhoff voorkomen, zijn de bochtige vorm van de rivier en het feit dat de verre bestemmingen van langsvarende schepen het verlangen van het kind voeden om hier weg te gaan. Nog een ander element is dat dit alles zich tegelijk in het heden en in het verleden afspeelt; vroeger was de rivier bochtig en inspirerend, nu is hij rechtgetrokken en zijn de bochten uit de rivier verdwenen, waardoor de verlangens en de poëtische inspiratie ook verdwenen zijn.

13. Het 'Oude Hoofd' is de naam van de plaats waar de haven uitmondt in de rivier; de naam verwijst in dit gedicht natuurlijk ook naar het feit dat het om herinneringen gaat, om gebeurtenissen in een oud hoofd.

Was de rivier er niet geweest, niet
de rivier geweest, het bochtige verlangen
jarenlang, Antwerpen-Zwitserland –
er is een beeld van schepen lossen op het
Oude Hoofd, winternamiddag, zand en kind.

Hij staat aan de rivier die er niet is,
de vaargeul onbegrijpelijk gerecht, droomloos
kanaal geworden, slecht gedicht.

Wat moet

in hem opnieuw beginnen, voordat het
ratelen en ruisen komt, de trechter in?

Toen hij dat kind was, trok de dag in zilver
slingers over de rivier. Feest was een naam
te zien op schepen; hoe in het bijna donker
een ver land in kiezels op de kade kwam;
iemand die aan de hendel durfde trekken.

Hij staat aan de rivier die er niet is. Er is
een beeld van iemand op het Oude Hoofd.
De wind spat wat hij denkt omhoog, stuift zand.
Was de rivier er niet, niet de rivier geweest,
geen bocht, niets om de bocht.

Niets dan de trechter.

(Ad Zuiderent, *Op het droge*, 1988)

Een prozaschrijver die in dit verband genoemd moet worden, is Nescio (1882–1961), in wiens werk ook nogal eens gemijmerd wordt aan de waterkant. Vooral in het verhaal ‘De uitvreter’ (1918), waarin het gemijmer aan en over het water van de titelpersoon (Japi) het toppunt vormt van melancholie:

“[...] met enige variatie herhaalde i zijn oude rêverie over ‘t water. Van ‘t water dat altijd maar naar ‘t Westen stroomde, dat iedere avond naar de zon stroomde. In Nijmegen liep een ouwe dokter rond, die drie-en-vijftig jaar lang ‘s morgens op ‘t zelfde uur dezelfde wandeling had gemaakt. Over ‘t Valkhof en aan de Noordzijde naar beneden en de Waalkade af tot aan de brug. Dat is meer dan 19300 maal. En altijd stroomde ‘t water naar het Westen. En dat betekende nog niets. Het heeft zeker honderd maal drie-en-vijftig jaar naar die kant gestroomd. En langer. Nu ligt de brug er over. Nog maar kort, nog maar wat jaren. En toch heel lang. Ieder jaar is 365 dagen, tien jaar is 3650 zonnen. Iedere dag is 24 uur, en ieder uur gaat er meer door de hoofden van al die tobrende mensen dan je in duizenden boeken zou kunnen opschrijven. Duizenden tobbers die de brug gezien hebben, zijn nu dood. En toch ligt i er nog maar kort. Veel, veel langer stroomde het water daar. En er was een tijd toen dat water er niet stroomde. Die tijd is nog veel langer geweest. [...] Tobben willen ze, blijven voorttobben. En onderwijl gaat de zon op en onder, de rivier daar stroomt naar ‘t Westen en blijft stromen tot daar ook een eind aan komt.”

(Nescio, *Dichtertje, De uitvreter, Titaantjes*, 1918)

De uitvreter zelf wordt uiteindelijk zozeer door deze melancholieke overpeinzingen overmeesterd dat hij in Nijmegen van de Waalbrug stapt en in het door hem bemijmerde water verdrinkt.

Nog weer een andere kijk op een schip in het water, gezien vanaf een concrete plaats, levert de dichter K. Michel (1958), met het gedicht ‘Het magerebrugwonder’ uit een bundel die *Waterstudies* heet. Wat de titel van de bundel betreft: Michel is een filosofisch reflecterend dichter, die het water niet alleen beschouwt als een element van landschap, maar ook als een te onderzoeken materie. Zo legt hij in het gedicht ‘Glas is een trage vloeistof’ uit wat wetenschappers hebben ontdekt over de manier waarop een waterdruppel van een kraan valt – een proces dat hij vergelijkt met allerlei fysieke en emotionele processen.

‘Het magerebrugwonder’ kan beschouwd worden als een typisch epifanisch gedicht: dat wil zeggen: een gedicht waarin een plotseling inzicht gestalte krijgt. Die epifanie is ook in het gedicht van Nijhoff aanwezig (zij het dat dit meer de gestalte heeft van een verlangen dan van een inzicht) – maar bij Michel wordt de epifanie al in de titel aangekondigd: er vindt een wonder plaats op een alledaagse plek. Bedenk daarbij dat de Magere Brug niet alleen de meest toeristische brug van Amsterdam is, maar dat in de naam ervan ook meeklinkt: ‘een brug die nauwelijks iets voorstelt’. Is de brug bij Bommel een cruciale brug voor het verkeer tussen Noord- en Zuid-Nederland, de Magere Brug is betrekkelijk overbodig; die verbindt twee overzijden die 200 meter verderop ook met elkaar verbonden zijn. In dit gedicht, waarin anders dan bij Nijhoff, Gerhardt of mij, ook van veel andere mensen sprake is, breekt het inzicht door dat onze gedachten ons vaak verhinderen het belang te zien van de direct aanwezige werkelijkheid. Met andere woorden: wij lijken de bron van wat van belang is, elders te zoeken, terwijl hij vlak bij ons aanwezig is. Dit inzicht, waarin het begrip *bron* metaforisch bedoeld is, wordt gepresenteerd in alledaagse beelden van water¹⁴

De eerste twee boten passeerden vlot
 maar de derde was een diep geladen aak
 die zo traag naderde dat (cadeau Karin
 pasta, room, boontjes, loodgieter bellen)

Plotseling doemt de aak dichtbij op
 en zie ik dat hij geheel gevuld is
 met water dat in springerige golfjes
 uit het donkere ruim over de boorden stroomt

Boven de wachtende mensen
 is de moeheid van de werkdag uitgegroeid
 tot een bijna zichtbare tros tekstballonnen

14. Zie over dit gedicht en andere watergedichten van Michel de bijdrage van Theo de Boer in Gert J. Peelen, *Dichter bij de waarheid, Gedachten over poëzie en wetenschap*, Zoetermeer 2001, 76–85.

Verwikkeld in gedachten en beslommeringen
zien we niet dat uit de aak
al het water van de Amstel opwelt
Incognito drijft de bron van de rivier voorbij
(K. Michel, *Waterstudies*, 1999)

illustratie 3: Magere brug, Amsterdam

Hoewel dit dus een gedicht is dat op grond van de anekdote erin wel gelokaliseerd kan worden (bij die-en-die brug, aan een rivier middenin de stad, middenin de drukte van alledag ook), onttrekt het zich nadrukkelijk aan deze lokalisering, doordat er een levensprobleem aan de orde wordt gesteld aan de hand van een mythisch te noemen topografie: de echte Amstel heeft immers geen bron, maar die de voortzetting is van enkele andere rivieren.

Veel pathetischer is het inzicht dat doorbreekt in ‘Lezend in mijn boot’ van H. Marsman. Dat is nu eens niet een gedicht waarin iemand langs de waterkant staat en een schip ziet, evenmin een gedicht waarin het water rivierwater is, maar het gedicht van iemand die met een roeiboot een plas op gaat (ook een alledaagse, erg Hollandse plek trouwens).

Ik was nog een jongen toen ik voor het eerst
het verhaal van de Vliegende Hollander las,
‘t was zomerdag, ik was
in mijn roeiboot de plas
opgegaan en liet mij drijven:
ik lag op mijn rug,
de ruimte, de teerlucht, de lichte golfslag,

tegen het boord verrukten mij en ik dacht:
 wie kan zeggen, dat hij het licht heeft gezien
 en muziek heeft gehoord,
 zolang hij het water niet kent
 en dit landschap niet heeft gezien?

van de hemel sneeuwde het licht.

toen nam ik het boek,
 dat ik in de wind
 boven mij in de oneindigheid hield
 en ik las met een schok, die geen twijfel liet,
 het verhaal van mijn eigen ziel:
 dit was mijn leven, mijn verzet tegen God,
 en groeiend van jongen tot man,
 begreep ik dat ik mijn leven lang
 veroordeeld was tot dit lot;
 en terwijl ik het boek op de bodem wierp
 en haastig de riemen greep,
 zag ik boven mij in een bliksemzweep
 de God, die mij vellen zou.

(H. Marsman, *Verzameld werk 1, Poëzie*, 1938)

In deze anekdotische setting – want dat is het wel, ook al krijgt de plas geen naam – krijgt de ik-figuur de ervaring van iets wat je ‘eenvouds verlichte waters’ kunt noemen: pas wie water en landschap kent (‘het water’ en ‘dit landschap’), weet wat licht en muziek zijn. Al betekent ‘het licht zien’ ook: tot een wezenlijk ander inzicht komen; vaak, in religieuze zin: bekeerd worden.

In deze omgeving leest de ik-figuur (‘nog een jongen’) het verhaal van de Vliegende Hollander, de bekende legende van de kapitein die zich niet hield aan Gods gebod en die dientengevolge gedoemd was eeuwig over de zeven zeeën te blijven dolen. Met andere woorden: op een meer kun je tot een inzicht komen dat je een dolende bent over zeeën en oceanen.

Water mag dan in de poëzie aanleiding zijn tot allerlei overwegingen van samenhang en geluk, of leiden tot essentiële inzichten, in de werkelijkheid is het natuurlijk vaak een gebruiksmiddel: om op te varen, om te drinken, om je in te baden of mee te wassen, enzovoort. Ook in de poëzie is dat vaak het geval. Zo schrijft de dichter Jan Eijkelboom (1926–2008), die jarenlang in zijn woonplaats Dordrecht in een huis heeft gewoond waarvan de achtergevel in de rivier stond, in een van zijn gedichten over het uitzicht uit dit raam, waarvan het water van de rivier deel uitmaakt, maar waarin hij ook bijvoorbeeld ziet hoe het regent, en hoe diverse soorten water met elkaar in gevecht lijken.

Wolwevershaven

3

Zie door de scheefgestreepte ruit
een vogel die hard werkend
toch stilstaat in de storm.
Water wordt uit het water
geslagen, regen geselt
de regen, de wind botst
op het niet te stuiten tij.
Schuimbekkend leggen golven
hun buigzaamheid opzij.
De Herkules schuift moeizaam
een Krupp-Schub voor zich uit.

Dan sticht de zon een stuurse vrede.
Vals glinstert zilver op
de diepdonkere Merwede.

(J. Eijkelboom, *De gouden man*, 1982)

Ook dit is een gedicht waarin het uitzicht over de rivier beschreven wordt vanaf een concrete plaats (Merwede). Een paradoxaal aspect van dit gedicht is echter dat de titel de naam is van de haven waar het huis aan ligt (rustig, beschut water dus), terwijl de beschreven scène zich aan de andere kant van het huis afspeelt, op de rivier. Alsof de ik-figuur het gevecht van de verschillende soorten water op en boven de rivier pas aankan vanuit de zekerheid dat de haven waar het huis aan ligt, beschutting biedt.

Watersnood

Waar het water verbeeld wordt als een element van gevecht, ligt het voor de hand ook enige aandacht te besteden aan watersnoodpoëzie, aan gedichten waarin de (gevreesde) stem van het water zich laat horen, met zijn eeuwige rampen. We weten natuurlijk wel dat die rampen wereldwijd plaatsvinden; denk alleen maar aan de Tsunami van 2004, de Kathrina-ramp van 2005, de vele overstromingen in Bangladesh en (recent nog) in Mexico. En ook in Duitsland kent men de dreiging van (vooral) het rivierwater goed genoeg. Het water in mijn eigen poëzie is in eerste instantie nauw verbonden met de watersnood van 1953, die ik als kind heb meegemaakt. Wij woonden in het rampgebied. Op ons dorp zijn bijna veertig mensen verdronken; in heel Zuidwest-Nederland waren dat er ruim 1800.¹⁵

Doordat de ramp in mijn eigen vroege gedichten een rol speelde, ben ik mij gaan afvragen of er niet meer gedichten over deze ramp waren. Een doodenkele

15. Veel informatie over deze ramp is te vinden via <http://watersnood-1953.startkabel.nl/>

keer kwam ik bij anderen in hun gedichten sporen van deze ramp tegen, maar veel leek er niet te zijn. Omstreeks 1980 en 20 jaar later nog eens ben ik op zoek gegaan of er meer was. Dat heeft geresulteerd in twee bloemlezingen: *1 februari 1953* (1983) en *Na de watersnood* (2003) – allebei verschenen in een herdenkingsjaar.

illustratie 4: Een recent beeldend werk naar aanleiding van de watersnood van 1953: Amitai Ben David, 'A Stream of dirty water' (2006), gebaseerd op een foto van het ondergelopen dorp Strijen

Ik kwam er al zoekend achter dat er direct na de ramp in allerlei kranten en weekbladen gedichten verschenen, vaak van gerenommeerde dichters. Dat waren duidelijk gelegenheidsgedichten, heel pathetisch vaak. Van een dergelijk pathos is geen sprake in het beroemdste watersnoodgedicht, dat van vier jaar later dateert. Het is het gedicht 'Watersnood' van Gerrit Achterberg (1905–1962).

De ramp wordt daarin indirect met de Tweede Wereldoorlog in verband gebracht, en wel met het in Rotterdam geplaatste oorlogsmonument 'Stad zonder hart' van Osip Zadkine.

illustratie 5: Osip Zadkine, Stad zonder hart (Rotterdam)

Rotterdam ligt aan de rand van het toenmalige rampgebied en bood veel evacués de eerste opvang na hun vlucht voor het dreigende water; een andere relatie tussen de ramp en dit beeld is dat het laatste ook van voorjaar 1953 dateert. Achterbergs gedicht 'Watersnood' is zelf inmiddels een watersnoodmonument in taal geworden, dat bij herdenkingen vaak ten gehore wordt gebracht.

Beelden van Zadkine stonden moeders daar
babies boven de springvloed uit te beuren.
Zonen zagen hun vaders medesleuren;
wat wordt een ouder in je handen zwaar;
de schuren van de boerderijen scheuren.
Ratten en mensen klommen door elkaar.
Een kind zat om haar dode pop te zeuren
en was het ogenbliklijk zelf nog maar.

Het water steeg tegen het vee omhoog.
De koppen groeiden van geluid en dood.
Het wurgde zich; de balg ondersteboven.
Kippen vlogen als sneeuw de golven over.

Padvindders vonden later, vals en droog,
katten in bomen; een portret, een brood.

(Gerrit Achterberg, *Spel van de wilde jacht*, 1957)

Deze dichter heeft geen tijd om over het water te mijmeren. Belangrijker dan het water lijken vernieling en dood in dit gedicht. Het is een gedicht vol bewegingen, maar die leiden vrijwel allemaal tot niets: tegenover de beweging omhoog van de moeders met hun babies staat de beweging omlaag van de zonen met hun vaders, mensen en ratten wemelen door elkaar, kippen vliegen weg maar lossen als het ware op in sneeuw. In al zijn chaotische compactheid kan het gedicht ook gelezen worden als een summier verslag van rampzalige gebeurtenissen, waarbij de poging tot overleven uit de eerste regels tot niets leidt. Pas in de slotstrofe wordt het verdacht rustig: het is een tijd later, het water is weg, er zijn padvindders. Na de hevige gebeurtenissen, ingeleid met het dramatische beeld van Zadkine, klinkt deze strofe bijna geruststellend: er vallen weer paden te vinden, de overstroomde wereld is echt weer droog. Het water is weg.

In zekere zin vormt dit gedicht het spiegelbeeld van het eerstgelezen gedicht van Marsman: bij Marsman beweegt het gedicht zich van rust naar dreiging, bij Achterberg gaat de beweging terug van chaos naar stilte.

Het gedicht van Achterberg is geschreven vanuit een neutraal waarnemingsperspectief; anders dan in de meeste eerder geciteerde gedichten lijkt degene die aan het woord is niet persoonlijk betrokken bij datgene wat hij waarneemt. Dat lijkt in eerste instantie ook niet het geval te zijn in een veel later watersnoodgedicht van Anna Enquist (1945), met de opmerkelijke titel 'Die Überschwemmung Heidelbergs (Anselm Kiefer)'. Het is een tweedelig gedicht, waarvan ik nu alleen het eerste gedicht ter sprake breng, dat zijn aanleiding vindt in een project van beeldend kunstenaar Anselm Kiefer om (als artistieke daad, maar vooral als metafoor voor de ondergang van de Duitse denkcultuur

in het Duizendjarig Rijk) de stad Heidelberg onder water te zetten. Het beeld van Zadkine waarmee het gedicht van Achterberg begint¹⁶, dient vooral als dramatisch-visuele inzet, Enquist is het met betrekking tot het project van Kiefer dat, net als het beeld van Zadkine, ook met de Tweede Wereldoorlog verbonden is, juist om de inhoud te doen:

Zo is het gegaan: hij bedacht een dam;
het water duwde, kroop tegen de kade, glipte
over de drempels van huizen en herbergen. Sissend
doofde het vuur in de kachels. Hoog op de helling
begon alvast het vee te stampen, te briesen.

Ontwierp hij nog in een ver land een kinderbed
vol angst? Dat de vader uit redden ging, gele
lampen, watersnood? Het speelgoed uitdeelde
aan koude wezen die 's nachts op het dak
mochten, die een dood paard zagen drijven?

Dit terzijde. De mensen geloven niet wat zich
voordoot: waarheen, en wat mee? Omhoog met
de hond, met de bleke baby. De zolderkamer
vliegt open, kopjes en kleren – wat daar gaande
was stolt in schrik en komt nooit weer.

Het blozen en bloeden is voorbij als wij staan
aan de oevers van een nieuw meer. Nooit
waren stemmen zo hard, gezichten zo grauw
van uitputting, spijt. Met druipende zweepen
slaan wij het water, onbeschermd en alles kwijt.

(Anna Enquist, *Jachtscènes*, 1992)

In de eerste strofe komt, heel constaterend, het plan van Kiefer ter sprake; anders dan in het gedicht van Achterberg ontwikkelt zich hier de ramp stapsgewijs: het water is geen stormvloed, maar het 'kruipt' en 'glipt' langzaam omhoog. Die traagheid en kalmte domineren ook de tweede strofe, al worden daarin wel de vragen geformuleerd van een bang kind, vragen die verbonden lijken met de eigen kindertijd van de dichter. Enquist zelf was in 1953 acht jaar en ook in ander werk heeft ze het over een vader die naar het rampgebied vertrokken is. De kalmte, die in deze tweede strofe al onder spanning kwam te staan, is in de derde strofe geheel verdwenen: hier heerst de paniek van degenen die door de komst van het water worden overvallen. In de vierde strofe lijkt, net als aan het eind van het gedicht van Achterberg, de rust weergekeerd ('aan de oevers van een nieuw meer'), maar hier is dat schijn. Bij Achterberg komen

16. Het is goed denkbaar dat Achterberg tot de vergelijking van de watersnood met het beeld van Zadkine geïnspireerd is door een passage in een reportage in *Vrij Nederland* van 14 februari 1953, waarin verteld wordt dat een bij de ramp omgekomen moeder gevonden werd "terwijl zij nog de twee jongsten [van haar drie kinderen, die alle drie ook verdronken waren – AZ] boven zich uitstak."

aan het eind zulke neutrale personages als padvindders ten tonele, bij Enquist maakt de tot dan toe niet genoemde waarnemer plaats voor een ‘wij’ die zelfs nu het water tot rust gekomen is (of misschien wel *juist* nu het water tot rust gekomen is) heftig en geëmotioneerd reageert, die het water met zwepen slaat. Dit gedicht geeft daarom eerder uitdrukking aan een watersnoodtrauma: er hoeft maar iemand met de gedachte aan een overstroming te spelen of iemands angsten van vroeger worden weer levend.

Eenvouds verlichte waters

Het eerder geciteerde gedicht uit de cyclus ‘Wolwevershaven’ van J. Eijkelboom mondde niet uit in een gedachte over het eigen ik, de plaats in de kosmos of de dichterlijke inspiratie, maar in een waarneming van de werkelijkheid van licht op water, in het noemen van weersomstandigheden. Daarmee staat dit gedicht in zekere zin in de traditie van het impressionisme, dat niet alleen in de schilderkunst tot hoogtepunten heeft geleid, maar ook in de Nederlandse waterpoëzie, zoals in de volgende regels van Herman Gorter (1864–1927):

Daar ligt dat water – dat schitterende water,
Zie hoe het schittert, het schitterspreekt, schittertromptert in de lucht
in de donzige gonzige fijne satijne lucht –
dat droogzilver opzwevende water
in dat rondomblauwe dronkkoude dronkdiepe water,
‘t is een zee sprekend schuim,
een woordenmond in het ruim
schreeuwende door de gonswind naar het hemelruim,
dat streefwater, dat geerwater, dat wilwelwater,
het valt al voorover met zijn onhoorbaar geschat
te plonzen te lachen met ‘t gezicht onder water –
o het oogt hoog, pijlend hoog, het overstroomt elkaar,
valt aan, valt aan, ver en ver, daar daar –
en nu ligt het weer schaterend uit te lachen
naar alle kanten, alsof ze wat zagen;
de lucht is boven wittig teer, rondom
valwolken en vèrgaande boomerijen om,
niet heel ver is het àl gestoomde nevel,
molens en boomen even, even.
(Herman Gorter, *Verzen*, 1890)

Hierin treft de onmiddellijke zintuiglijkheid (sensitivisme). Dit gedicht kan in zoverre als een vooruitwijzing naar Marsmans ‘Herinnering aan Holland’ gelden dat er aan het eind al sprake is van molens en bomen, van een Hollands landschap dus. Maar door eerdere beelden wordt ook de suggestie van zee gewekt (‘een zee sprekend schuim’) en lijkt het wel alsof het water zelf de poëzie is, en ook muziek. Daarmee is het vooral een uitdrukking van het algemene water waarvan bij Lucebert sprake is; dit ‘schitterende water’ wijst ook vooruit naar diens ‘eenvouds verlichte waters’.

Vele varianten van gedichten over water biedt de studie over het lezen van poëzie van Hugo Brems, *De dichter is een koe* (1991), een rijke bron.¹⁷ Uiteenlopende aspecten van poëzie bespreekt Brems in dit boek aan de hand van gedichten waarin hetzij een koe hetzij water een belangrijke rol speelt. Hollander kan het niet – terwijl Brems toch echt een Vlaming is. Zijn hoofdstukken dragen titels als: ‘De definitie van water’, ‘Het verhaal van het water’, ‘De weerspiegeling van water’ enzovoort.

Zo bespreekt hij in het hoofdstuk ‘De definitie van water’ uitgebreid de cyclus ‘Water’ van Rutger Kopland (1934), vijf gedichten waarin wat ik het algemene water noem, aanzienlijk kaler wordt gepresenteerd dan in het gedicht van Gorter: niet lyrisch, maar denkend. Waar Gorter, als een woordschilder, probeert de schakeringen van het water in woorden (ook nieuwe, zelfgemaakte woorden) te vangen, is Kopland op zoek naar de kale essentie. Hij probeert te formuleren wat water eigenlijk is. Zoals in het eerste gedicht van deze cyclus:

Als met water zelf, met de gedachte
spelen dat je ooit en eindelijk
zult weten wat het is.

Het is regen geweest, een rivier, een zee,
hier was het, hier heb ik het gezien
en zie ik water en weet niet wat het is.

(Rutger Kopland, *Dankzij de dingen*, 1989)

Het is vooral de ongrijpbaarheid van water die hierin centraal staat; in de loop van de cyclus verdampt de betekenis meer en meer; het geheel eindigt in ‘verdroogd, gerimpeld’ water, dat wil zeggen: dood water. Zo mondt ook deze beschrijving van het werkelijke water in het vijfde gedicht van de cyclus uit in gedachten over leven en dood.

Je weet dat het er is, maar wat is het.
Het heeft in de regen gelegen, het is
meegenomen door de rivier, aangespoeld
door de zee, het is verdroogd, gerimpeld.

Is het ooit geschreven geweest en nu
water, of nooit.

(Rutger Kopland, *Dankzij de dingen*, 1989)

Tegelijk is het een gedicht dat je poëticaal kunt lezen: hoe een dichter in zijn gedicht op zoek gaat naar de woorden om het voortdurend veranderende water in te vangen. In variaties waarin een aantal constanten voorkomen: ‘regen’, ‘rivier’, ‘zee’; tussen oneindigheid en verdwijnen (verdampen). Daarmee gaat het niet alleen over water, maar over het hele leven en over de poëzie, en is het

17. Gepubliceerd op: www.dbnl.org/tekst/brem012dich01_01/index.htm.

een soort poëtisch fata morgana. Dat is, zegt Brems in verband hiermee, wat literatuur onder andere doet: definities geven – woorden proberen te vinden om de werkelijkheid mee te benoemen. Kopland is doordrongen van het feit dat water zich eigenlijk niet in taal laat vangen (het echte ‘panta rhei’?) – hij laat zich inspireren door de ongrijpbaarheid ervan.

Vergelijkbaar, als definitie, maar meer nog als vergelijking, is het gedicht ‘Zoals water’ van T. van Deel (1945):

Zoals water, waarin alles zachter
zich weervindt, veilig in rimpels,
diep gezonken in oppervlak – dat
afwacht wat het uit moet beelden,
vertakte raadsels van het land, van
waar geen naam voor is de glans.

(T. van Deel, *Achter de waterval*, 1986)

Met andere woorden: er is misschien ooit een tijd geweest dat het duidelijk was wat water symboliseerde, maar die tijd is voorbij. Het enige wat nog zeker is, is dat water raadselachtig is en dus het raadselachtige verbeeldt.

Weer een heel andere formulering van hetzelfde raadsel biedt het gedicht ‘Bwa-pl’ van Willem Jan Otten (1951). Het gaat hierin wel om een te lokaliseren water (het Randmeer, een laatste rest van het IJsselmeer, tussen Flevoland en het Gooi), maar belangrijker is dat hierin het water bijdraagt aan de ontdekking van taal en tegelijk aan de onmogelijkheid om in taal iets wezenlijks uit te drukken:

Wij bereikten
na een tocht door een druipend bos
het Randmeer.
Het was alsof een slapende haar ogen opende
en ons kende.
Jij zat voorop.
Ik legde mijn hand
op de warme kokosnoot van je schedel.
Het licht keek ver je ogen in.
Ik zei: dit nu is water.
Wa-ter.
Wa-ter.
Wa-ter zei ik nog een keer.
En jij zei: bwa-pl.
Je zei het nog een keer.
Het was zeker, zoontje van mij,
dat wij hetzelfde niet begrepen.

(Willem Jan Otten, *Eindaugustuswind*, 1998)

Tot slot – het ultieme watergedicht

Zoals gezegd heb ik de zee van waterpoëzie voor deze gelegenheid in een karaf gedaan. Daarmee doe ik de breedte van de Nederlandse waterpoëzie hopeloos tekort. Wat valt er in dit verband niet allemaal te zeggen over de bundel *Het stuwmeer* (2004) van Willem van Toorn (1935), waarin een wereld die onder water verdwenen is als beeld dient van onze verdwijnende cultuur, of over de poëzie van J. Slauerhoff (1898–1936), onze grootste zeedichter, die in nogal wat gedichten een oerwereld onder water verbeeldt. . . Maar ik zal dat nu niet doen.

Wel daarentegen over wat misschien wel het bekendste Nederlandse gedicht is waarin een wereld onder water wordt opgeroepen en waarin water de geheimzinnige rol speelt van een doorzichtige spiegel: ‘Het kind en ik’ van Nijhoff. Het is in dezelfde bundel opgenomen als ‘De moeder de vrouw’, een bundel die afgesloten wordt met het lange gedicht ‘Awater’, waarin de hoofdpersoon gekenmerkt wordt door een naam die op twee manieren naar water verwijst – ‘A = ‘aqua’ = ‘water’.

Ik zou een dag uit vissen,
ik voelde mij moedeloos.
Ik maakte tussen de lissen
met mijn hand een wak in het kroos.

Er steeg licht op van beneden
uit de zwarte spiegelgrond.
Ik zag een tuin onbetreden
en een kind dat daar stond.

Het stond aan zijn schrijftafel
te schrijven op een lei.
Het woord onder de griffel
herkende ik, was van mij.

Maar toen heeft het geschreven,
zonder haast en zonder schroom,
al wat ik van mijn leven
nog ooit te schrijven droom.

En telkens als ik even
knikte dat ik het wist,
liet hij het water beven
en het werd uitgewist.

(M. Nijhoff, *Nieuwe gedichten*, 1934)

Dit is in zekere zin het ultieme watergedicht: hierin toont het water even zijn geheim, een geheim dat een dichtersgeheim blijkt te zijn. Maar het water wordt al snel weer water en verbergt vervolgens zijn geheim.

Mijn karaf is nu leeg, maar de zee bevat nog net zoveel water als daarvoor.

De Nederlandse invloed op het Papiaments

Manuel Klein

Papiaments als onderzoeksobject

Op de Caraïbische eilanden Aruba, Bonaire en Curaçao, voor de kust van Venezuela gelegen en sinds ruim 350 jaar deel van het Koninkrijk der Nederlanden, is het Nederlands vandaag de officiële taal. De overgrote meerderheid van de bevolking spreekt echter Papiaments, een creooltaal met vooral Spaans-Portugese basis. Om deze karakterisering van de Europese oorsprong van het Papiaments te verantwoorden lijkt, althans aanvankelijk, de meest vereenvoudigende kijk op het ontstaansproces en de geaardheid van creooltalen voldoende: volgens deze visie hebben deze hun woordenschat aan hoofdzakelijk één (nauwelijks meer) Europese brontaal/-talen te danken en hun grammatica aan Afrikaanse talen of aan het universele menselijke taalvermogen. Verschillende tellingen komen voor het Papiamentse lexicon uit op ruim twee derde die van Spaans-Portugese afkomst zijn en krap een derde dat uit van oorsprong Nederlandse woorden bestaat.

De nogal vage bestempeling ‘Spaans-Portugees’ wijst daarbij op de problematiek, die de romanistiek tot op de dag van vandaag bezighoudt, dat er bij een groot aantal woorden aan de hand van hun huidige vorm in het Papiaments niet kan worden uitgemaakt vanuit welke van de twee grote Ibero-Romaanse talen ze geërfd zijn. Zeker op grond van de geschetste verdeling van de woordenschat en misschien ook vanwege de aandacht die de Ibero-Romaanse identificatieproblematiek getrokken heeft en trekt, vormt – tot heden – het onderzoek dat zich met de Nederlandse elementen in het Papiaments bezighoudt maar het kleinste deel van de creolistiek rond het Papiaments. Dat echter ook het Nederlands in deze creooltaal zijn sporen zal hebben nagelaten, lijkt al met het oog op de historische verhoudingen waarschijnlijk. Het eiland Curaçao, waar het Papiaments in de tweede helft van de zeventiende eeuw is ontstaan (en van waaruit het later is verspreid), was namelijk toen al definitief in bezit genomen door de Nederlandse koloniale mogendheid zodat we een zekere taalcontactsituatie met het Nederlands van het begin af aan kunnen veronderstellen. Het wekt t.o.v. deze historische verhoudingen des te meer verbazing dat de woordenschat van het Papiaments vooral Spaanse resp. Portugese etyma bevat i.p.v. Nederlandse en doet de vraag rijzen hoe we het Nederlands als mogelijke Europese *brontaal* van het Papiaments naast de twee genoemde Romaanse talen moeten plaatsen.

Deze vraag neemt nog in betekenis toe naargelang men het creolistische perspectief m. b. t. de Europese basistalen verbreedt van alleen het lexicon naar

ook structurele kenmerken, die ofwel samen met de geërfde woorden in het Papiaments zijn terechtgekomen (bijv. bepaalde fonemen) ofwel onafhankelijk daarvan (bijv. de passiefconstructie).

Dit artikel¹ geeft – na een beknopt overzicht over de ontstaansperiode van het Papiaments – een beschrijving van enkele belangrijke Nederlandse elementen in het Papiaments en een verklaring van het creoliseringsproces.

Een laatste opmerking over de spelling van het Papiaments. Er is een situatie tot stand gekomen waarin op Aruba een spelling gangbaar is geworden die *etymologisch* gemotiveerd is, terwijl zich op Curaçao en Bonaire een *fonologische* spelling heeft kunnen vestigen. Indien niet anders aangegeven, zullen wij in dit artikel Papiamentse voorbeelden in de Curaçaose spelling weergeven.²

Pidgin – en creooltalen

In tegenstelling tot de geleidelijke evolutie van talen door stapsgewijze taalverandering – zoals in het stamboommodel voorgesteld – is het startpunt van pidgin- en creooltalen nogal abrupt. Aan het begin staat de noodzaak van verschillende groepen mensen die geen moeder- of tweede taal delen, met elkaar te communiceren. Men zou hierbij kunnen denken aan het probleem waarmee bijv. ook een toerist in het buitenland zich weleens geconfronteerd ziet, maar zijn spontaan radbraken (als hij de inheemse taal niet kent) wijkt op een belangrijk punt af van wat we een *pidgintaal* noemen. Zoals het element *taal* in dit begrip namelijk al aanduidt, moet het hierbij gaan om uitingen die volgens bepaalde *normen* worden gevormd die door alle sprekers uit de verschillende groepen worden nagestreefd, zodat er hier niet meer van radbraken gesproken kan worden. En inderdaad zien wij dergelijke normen ontstaan als in de boven geformuleerde situatie de behoefte tot communicatie enige tijd op bovenindividueel niveau in stand blijft. Dit is in de geschiedenis bijv. door internationale handelsbetrekkingen gebeurd, zoals vanaf de 13e eeuw rond de Middellandse Zee tussen Romanen, Arabieren en Turken, waar er de zogenaamde mediterrane Lingua Franca ontstond (Sebba 1997: 16-17). Dit was een vooral aan het begin op de handel toegespitste noodtaal, bestaande uit bijna uitsluitend Romaanse woorden – maar dit zónder Romaanse grammatica. Wat dit betreft, is de Lingua Franca typisch voor pidgin- en de daarop berustende creooltalen: Deze rekruteren namelijk ten eerste hun woordenschat voor het grootste deel maar uit een van de bij het interetnische contact betrokken talen en vormen hem niet, wat a priori ook denkbaar zou zijn geweest, op een evenwichtige manier uit meer

1. Klein, M. (2007) *De Nederlandse invloed op het Papiaments* Hausarbeit zur Erlangung des Ersten Staatsexamens. Westfälische Wilhelms-Universität Münster.

2. Verschillen betreffen vooral de weergave van /s/, /f/ en /k/: bijv. *rekomendashon* (Curaçao en Bonaire) vs. *recomendacion* (Aruba) [-fon] ‘aanbeveling’ en *nase* (C. en B.) vs. *nace* (A.) [nase] ‘geboren worden’ (cf. Maurer 1991: 358-359).

(resp. beide of alle) talen die de betrokken partijen meebrengen. Deze ene taal die de woordenschat levert, noemen we *bron-* of *basistaal* van het pidgin. Ten tweede wordt daarbij echter de grammatica van de basistaal volledig losgelaten en worden de ‘oude’ woorden in een ‘nieuwe’ hen verbindende structuur gegoten, zodat er de ‘gewone’ sprekers van de brontaal (degenen die het pidgin niet kennen) deze taal niet kunnen verstaan; en we ook niet van een voortzetting van de brontaal als dochtertaal, zoals in het stamboommodel, kunnen spreken. Wat een ander aspect betreft, is de *Lingua Franca* echter enigszins ontypisch, namelijk m.b.t. de lange periode van meerdere eeuwen (ca. tot de 19e eeuw of de eerste helft van de 20e eeuw) die zij in gebruik is geweest. Er moet van worden uitgegaan dat een pidgin daardoor op meer domeinen gebruikt gaat worden dan slechts datgene waarop de communicatiebehoefte aanvankelijk is gerezen, in dit geval dus het domein ‘handel’, en daardoor ook zijn aan het begin beperkte woordenschat en ook de structuren enigszins uitgebreid gaan worden.

Deze uitbreiding op een geleidelijke manier is echter niet te vergelijken met de massale uitbreiding door creolisering van een pidgin. Die vindt namelijk in haar kern binnen één generatie sprekers plaats, zoals vooral in het koloniale tijdperk vaak gebeurt in overzeese gebieden waar veel slaven naartoe gebracht werden. Omdat deze meestal uit verschillende gebieden afkomstig waren, hadden zij zelfs onderling geen taal gemeen. Voor de communicatie tussen alle in de kolonie aanwezigen leek dus de situatie al helemaal op de boven geschetste die aan het begin van een pidgintaal staat. Daarom gaat men ervan uit dat in zo’n situatie aanvankelijk een met een pidgin als de *Lingua Franca* vergelijkbare taal ontstaat. De speciale omstandigheden in een kolonie met slavenbevolking leiden er echter toe dat dit pidgin als taalaanbod voor een volgende, in de kolonie geboren generatie de taal met het grootste communicatieve nut, namelijk het grootste bereik in hun omgeving is, zodat zij er hun moedertaal van maken. Dit bereiken van moedertaalstatus is cruciaal voor het proces van creolisering: De nieuwe generatie volstaat daardoor namelijk niet met een taalvorm waarvan het lexicon, de grammatica en de gebruiksdomeinen beperkt zijn, maar breidt deze zo ver mogelijk uit. Het resultaat is een *creooltaal*,³ die in alle opzichten een volwaardige taal geacht moet worden (ook al kende men er in de koloniale maatschappijen deze kwaliteit nog niet aan toe) en met het stadium van een ‘noodtaal’ niets meer gemeen heeft. Wat de creooltaal wel nog gemeen heeft met het daaraan voorafgegane pidgin, is het feit dat zijn lexicon nog steeds voor het grootste deel maar uit één van de in het contact betrokken talen afkomstig is – in de koloniale situaties die we aangehaald hebben, blijkt dat als brontaal regelmatig de respectieve door de koloniale heersers gesproken Europese taal fungeert – en nu binnen een eigen grammatica functioneert, die geen voortzetting is van de grammatica van de brontaal.

3. benoemd naar *creolen* – de ‘in de kolonie geboren’. Voor de moeilijke etymologie van dit woord zie Noll (2004).

Op basis van de genoemde observaties dat pidgin- en creooltalen hun woordenschat meestal maar aan één andere taal te danken hebben en dat de oorsprong van elementen op alle andere niveaus van de grammatica minder uniform vastgesteld kan worden, is het in de creolistiek gebruikelijk om pidgins en creools naar de bron van hun lexicon te categoriseren in op het Frans, Spaans, Nederlands enz. gebaseerde idiomen. Of de verdeling van de Papiamentse woordenschat er aanleiding toe geeft deze praktijk te betwisten, zal later in dit artikel onderzocht moeten worden.

Voor we verschillende verklaringsmodellen voor de betrokken processen kunnen bekijken, is het belangrijk de uitkomst van creolisering op een goede manier met die van pidginisering in verband te brengen. Holm (1988: 7) zegt hierover: „This process of creolization or nativization [...] is still not completely understood, but it is thought to be the opposite of pidginization: a process of expansion rather than reduction“.

Ondanks de zojuist besproken structurele uitbreiding tot een volwaardige taal door creolisering wordt er wel eens verwezen naar de vermeende grammaticale eenvoud als wezenlijke eigenschap van creooltalen. Deze visie berust echter op een Europees perspectief dat vooral de morfologie van de creooltaal in vergelijking met die van de basistaal beoordeelt en wegens het verlies van de voormalige flexiecategorieën de grammatica als simpel bestempelt (bijv. de afwezigheid van werkwoordsuitgangen in veel op het Spaans gebaseerde creooltalen waar de personen dan alleen m.b.v. pronomina aangeduid worden en het werkwoord steeds dezelfde verschijningsvorm heeft – zoals al in de *Lingua Franca*: *mi mirar*, ‘ik zie’, *ti mirar* ‘jij ziet’ enz., cf. Holm 1989: 608, en ook het Papiaments), en ziet de structuren over het hoofd die *van andere aard* zijn dan die van de flecterende Europese basistalen (bijv. de nogal complexe systemen van TMA-markers⁴ die we in de meeste creooltalen, zo ook in het Papiaments, vinden). Bij de vergelijking van creooltalen met hun meestal Europese brontalen zou men daarom de impliciet met de creolisering aangenomen reductie door pidginisering en de uitbreiding door de creolisering in gedachten moeten houden en in het geheel van *reorganisatie* of *herstructurering* i.p.v. reductie van de grammatica moeten spreken (cf. Voorhoeve 1971: 189).

Zowel m.b.t. tot de aanvankelijke reductie in het kader van pidginisering als ook m.b.t. de uitbreiding door creolisering zijn er uiteenlopende verklaringsmodellen voor de respectieve processen voorgesteld. Wat de eerste stap betreft, zijn er hypothesen opgesteld die de oorsprong van de reductie ofwel bij de sprekers van de brontaal zoeken ofwel bij de sprekers die nieuwe woordenschat gaan aanleren. Volgens de visie van de eerstgenoemden verdwijnen bijv. flexie-uitgangen uit de brontaal doordat de Europeanen ze niet aanbieden, maar hun spraak opzettelijk vereenvoudigen in het interetnische contact, zoals men anders ook weleens in gesprek met kinderen of buitenlanders doet. Daarom worden deze verklaringsmodellen onder de noemer *baby talk* resp. *fo-*

4. TMA is de afkorting van *tempus*, *modus* en *aspect*.

reigner talk samengevat. Het tegenovergestelde idee plaatst pidginisering in het kader van gebrekkige tweedetaalverwerving en houdt in dat er wel degelijk aanbod van de respectieve structuren is, maar dat degenen die elementen van de brontaal ontvangen, er niet voldoende in slagen ze te verwerven. Er ontstaan bij de taalleerders verschillende individuele interlanguages waaruit zich vervolgens een stabiele pidgintaal consolideert.

Wat de uitkomst na het tweede proces, de creolisering, betreft, zijn er hypothesen opgesteld die op een schaal tussen de polen *substratistisch* en *universalistisch* figureren. Het onderwerp van discussie is hierbij wat de oorsprong is van de nieuwe structuren die niet overeenkomen met die van de brontaal. *Substratisten* verwijzen in dit verband in eerste instantie naar de andere door betrokkenen gesproken (meestal dus Afrikaanse) talen die dan als substraat gezien moeten worden terwijl *universalisten* beweren dat de oorsprong eerder in universele tendenties ligt die het menselijk taalvermogen ter beschikking stelt. Als een van de voornaamste theorieën binnen deze stroming moet de *Language Bioprogram Hypothesis* van Derek Bickerton genoemd worden: „Children with no prior language experience but with their native language capacity to guide them, will take the same input [de pidgintaal] and make good any deficit between it and a natural language” (Bickerton 1990: 273), waarbij de „native language capacity“ van cruciaal belang is, die doet denken aan Chomsky’s *Language Acquisition Device* en die eigen is aan kinderen tot een kritische leeftijd.

Wat we tot nu toe besproken hebben, betreft allemaal de eerste fase aan het einde waarvan er voor het eerst van het bestaan van de respectieve creooltaal gesproken kan worden. De duur van dit proces beperkt Arends (1995: 21) in het geval van de koloniale context tot ongeveer de eerste 25 tot 50 jaar van de kolonisatie.

Als een creooltaal om maatschappelijk-politieke redenen in een bepaalde gemeenschap later weer naast haar oorspronkelijke basistaal bestaat, kan er een zogenaamd *post-creools continuum* ontstaan. Bijvoorbeeld is door de coëxistentie van op het Engels gebaseerde creooltaal op Jamaica en het Engels zelf in dezelfde maatschappij een variëteitencontinuum ontstaan dat vergelijkbaar is met de schaal van gradueel verschillende uitingen die sommige dialectsprekers kunnen doen waar het dialect door een verwante standaardvariëteit wordt overkoepeld. De variëteiten aan de uiteinden van dit spectrum worden *basilect* (de creooltaal) en *acrolect* (de bijbehorende basistaal) en alle daartussen liggende variëteiten *mesolect* genoemd. Welke factoren determineren of een dergelijk continuum tot stand komt (zoals op Jamaica) of veeleer een *diglossie*-situatie ontstaat waarbij de creooltaal en de bijbehorende basistaal ondanks coëxistentie gescheiden blijven (zoals op Haïti met een op het Frans gebaseerde creool en de Franse standaardtaal), is niet helemaal duidelijk. Een mogelijke ontwikkeling – waar het continuum wel tot stand is gekomen – is *decreolisatie*, waarbij het basilect steeds meer elementen van het acrolect in zich opneemt of met andere woorden de schaal die het continuum overspant, korter wordt (cf. Sebba 1997: 210-218, Mühlhäusler 1986: 237, DeCamp 1971: 349-351).

Ontstaan van het Papiaments

De ABC-eilanden werden in 1499 door Spanje ontdekt en krap anderhalve eeuw later, in 1634/36 door Nederland in bezit genomen. Hoezo gaat men er aan de ene kant in het onderzoek van uit dat het Papiaments pas in de tweede helft van de 17e eeuw, dus in de Nederlandse periode, is ontstaan, terwijl het Papiaments anderzijds heel duidelijk in de hoofdzaak op het Iberoromaans gebaseerd is en niet op het Nederlands? De opmerking dat hierbij vooral de hedendaagse toestand voor onderzoek toegankelijk is, is van enig belang. Meer nog dan bijv. de dialectoloog in de conventionele taalwetenschap ziet de creolist zich met het grote probleem geconfronteerd dat zijn onderzoeksobject, de creooltalen, in de meeste maatschappijen lang als minderwaardig en foutief geradbraak werden beschouwd en daarom nauwelijks opgeschreven werden, terwijl zijn belangstelling vaak vooral uitgaat naar het begin van een creooltaal en het nog steeds niet helemaal begrepen proces van creolisering: „... our view of creolization is still largely based on 20th-century evidence, even though creolization is essentially a historical phenomenon. [...] [A]lmost anything that has been hypothesized about it [i.e. creolization] has been based on knowledge of the outcome of that process“ (Arends 1995: 21-22). Als creolisten conclusies willen trekken over het proces van creolisering en zijn uitkomst enkele eeuwen geleden, moeten ze deze hoofdzakelijk uit de taal trachten te destilleren zoals die zich nu voordoet en ze daarbij nog van uitkomsten van latere taalverandering weten te onderscheiden.

Ook in het geval van het Papiaments zijn voor-twintigste-eeuwse documenten schaars. Het oudste schriftelijke document, de *carta di amor* (een brief van een sefardische jood aan zijn minnares) dateert weliswaar uit het jaar 1775, maar de taal daarin laat duidelijk zien dat het proces van creolisering op dat moment al afgesloten is (ook al moeten we het oordeel van Kramer (2004) dat de taal in alle opzichten met het Papiaments van vandaag overeenkomt later nog iets nauwkeuriger bekijken). Om het tijdelijk kader van het ontstaan van het Papiaments verder te kunnen beperken tot, zoals gezegd, de tweede helft van de 17e eeuw, moeten dus argumenten van extralinguïstische aard aangevoerd worden. In dit verband wordt in het onderzoek verwezen naar het feit dat een gemengde bevolking van voldoende omvang pas in de Nederlandse tijd tot stand is gekomen doordat de slavenhandel op Curaçao vanaf 1650 begon te bloeien. Daarvoor, in de Spaanse tijd, waren de ABC-eilanden nauwelijks gekoloniseerd omdat de Spanjaarden ze als nutteloos (uit de benaming *Islas inútilas* ‘nutteloze eilanden’ is het woord *Antillen* voortgekomen) beschouwden. Bovendien was tussen de Spaanse en de Nederlandse tijd ook geen sprake van een bevolkingscontinuïteit omdat de schaarse in 1634 nog aanwezige bevolking (waaronder bijv. maar 32 Spanjaarden op Curaçao) volledig verdreven werd. Dat betekent dat de factoren voor creolisering vóór de occupatie door Nederland nog niet gunstig waren en dat, zelfs als het Papiaments toen al was begonnen ontstaan, het niet had kunnen worden doorgegeven over de bezitswisseling van de eilanden heen (cf. Kramer 2004: 122). Om het tijdelijke kader naar de andere kant af te grenzen verwijst Kramer naar een achteruitgang van de

slavenhandel in latere periodes: „...und der Friede von Utrecht (1713) bedeutete das Ende des großen Geschäftes, nachdem schon zuvor ein gewisser Rückgang eingesetzt hatte.” Het is weliswaar juist dat daarmee de omvang van de verdere immigratie van Afrikanen met het begin van de 18e eeuw daalt. Aangezien dit echter ook voor de verkoop van slaven naar andere gebieden geldt, betekent dit geen achteruitgang van de op het eiland verblijvende gemengde bevolking van blanken en zwarten. Deze nam integendeel ook na het einde van de Curaçaose slavenhandel in aantal toe (cf. Kramer 2004: 23). Om de consolidatie van het Papiaments tot ca. 1700 aannemelijk te maken, moeten we daarom ook op de theorieën omtrent het proces van creolisering teruggrijpen en het belang van de eerste generatie moedertaalsprekers in het oog houden. Sebba (1997: 135) noemt slavernijsituaties constellaties waar abrupte creolisering (d.w.z. creolisering direct na het ontstaan van een pidgin), ideaaltypisch binnen een generatie, in hoge mate aannemelijk is. Dat beperkt de *duur* van het proces op Curaçao en samen met de aanname dat de behoefte aan een communicatiemiddel rond het midden van de 17e eeuw inzet, bevestigt dit het genoemde tijdelijke kader van ongeveer de eerste 50 jaar van de Nederlandse bezetting.

Nederlandse elementen in het Papiaments

Woordenschat

In zijn huidige vorm overweegt het Spaanse karakter van het Papiamentse lexicon. Er komen echter ook woorden in voor die zonder twijfel van het Portugees afstammen (volgens Maduro (1971 [1953])⁵ is dit 4%, naast 28% dat zowel van Portugese als ook van Castiliaanse afkomst zou kunnen zijn, cf. Maurer 1986: 100). Een verklaring hiervoor houdt in dat het Papiaments aanvankelijk meer op het Portugees gebaseerd was en vervolgens een relexificatie ondergaan zou hebben, d.w.z. een uitwisseling van haast de hele woordenschat onder behoud van de grammatica.

Als we deze zuiver romanistische Spaans-Portugese identificatieproblematiek echter achterwege laten en onze aandacht naar het Nederlands verschuiven, zijn het vooral twee vragen over de Europese basistalen van het Papiaments die de aandacht trekken:

1. Hoe komt het dat het Papiaments – moge het Portugees of Spaans in oorsprong zijn – in elk geval in hoofdzaak op het Romaans gebaseerd is en niet Nederlands?
2. Hoe verantwoorden we anderzijds het dan toch aanwezige Nederlandse aandeel? Als we de twee enige en steeds weer geciteerde tellingen mogen geloven maakt dit namelijk krap 30% uit en t.o.v. creolistische aannames

5. Voor dit artikel is alleen de eerste uitgave Maduro (1953) beschikbaar geweest, zie bibliografie.

als die van Sebba (1997: 25) van *hoogstens* 20% dat niet uit de hoofdzakelijke basistaal afkomstig is, lijkt dit percentage dan weer hoger dan verwacht.

De eerste vraag dankt haar motivatie uiteraard aan het net bekeken feit dat het Papiaments op Curaçao pas is ontstaan nadat het eiland al in bezit van het Koninkrijk der Nederlanden was en onder dit gezag nauwelijks nog Spanjaarden aanwezig waren. Dat het Papiaments in zijn grondbeginselen een voortzetting van een eventuele al vóór 1634 op het eiland aanwezige contacttaal zou zijn, hadden we uitgesloten vanwege het ontbreken van een noemenswaardige gemengde bevolking in de Spaanse periode en van een bevolkingscontinuïteit over de datum van de bezitswisseling heen. Het antwoord op de eerste vraag moet dus in de Nederlandse periode gezocht worden. Enerzijds is de geografische nabijheid van Venezuela en de verspreiding van het Spaans op de andere Caraïbische eilanden missschien een bepalende factor geweest. Cruciaal voor het aanbod van Romaanse woorden in het interetnisch contact op Curaçao zelf zal echter vooral de aanwezigheid van een groot aantal sefardische joden (d.w.z. de joden van het Iberisch Schiereiland) vanaf de tweede helft van de 17e eeuw geweest zijn. Deze vluchtten vanwege hun politieke vervolging door Portugal en Spanje via het protestantse noorden van Europa (daar bijv. met name naar Amsterdam) naar verschillende gebieden in de wereld en maakten op Curaçao aan het einde van de 17e eeuw ongeveer de helft van de blanke bevolking uit (cf. Kramer 2004: 24-30, Maurer 1986: 98). Welk talig aanbod zij precies gegeven kunnen hebben, is niet helemaal duidelijk: Maurer (ibid.) noemt als mogelijke moeder- en voertalen binnen deze groep Portugees, Castiliaans, Judeo-Spaans (ook Ladino genoemd), Leonees, Aragonees en Galicisch. In elk geval waarborgt hun aanwezigheid de beschikbaarheid van een Ibero-Romaanse basis. Dat deze zich echter tegen het eveneens beschikbare Nederlands door heeft kunnen zetten, wordt in het onderzoek met het oog op het gedrag van de Nederlanders verklaard. Kramer (2004: 125) verwijst naar hun geringe „Sprachloyalität” en zijn observatie dat ook vandaag „die Anwesenheit eines einzigen Nichtniederländers in einer Runde von Holländern genügt, um zum Englischen als Konversationssprache überzugehen” (ibid.). Bartens (1995: 128) constateert in haar hoofdstuk over het Afrikaans m.b.t. de Nederlandse koloniale taalpolitiek over het algemeen „dass in der holländischen Sprachpolitik ein grundlegend anderer Ansatz als bei den übrigen europäischen Kolonialmächten [bestand]. Die Holländer bekämpften nicht wie die Franzosen oder Portugiesen andere Sprachen wie z.B. Kreols und behielten sich ihre eigene Sprache gewissermaßen als Geheimsprache vor.“ Naast de verklaring voor de overwegende lexicale basis van het Papiaments klinkt hier ook al de conditie voor een andere bijzonderheid van deze creooltaal door: namelijk haar onbetwiste status als de taal van de huidige ABC-eilanden: „Papiamentu ist zu einer unter den Kreols einmaligen Kultursprache aufgestiegen, die heute von allen Bevölkerungsgruppen gesprochen wird“ (Bartens 1995: 249).

Het antwoord op de tweede vraag zal o.a. ook verder leiden naar de analyse van Nederlandse elementen in andere lagen van het Papiaments dan de woordenschat. Om te beginnen moet echter de veronderstelde mengeling van het lexicon eerst in detail bekeken worden. Terwijl bij het Romaanse aandeel overlappingen bestaan zodat bij 33,5% van de Papiamentse woorden de filiatie tussen Portugees, Spaans of andere Ibero-Romaanse idiomen moeilijk te achterhalen is, vallen de Nederlandse etyma makkelijker te identificeren. Maurer (1986: 100) komt tot de volgende verdeling:

- 28% Nederlandse afkomst
- 28% Castiliaans of Portugees
- 25% Castiliaans
- 4% Portugees
- 3,5% Galicisch
- 3,5% Portugees of Galicisch
- 2% Castiliaans, Galicisch of Portugees
- 6% andere talen (vooral Engels en Frans)

Dat betekent: 28% Nederlands, 66% Ibero-Romaans, 6% andere. Maurer (1986) ontleent deze getallen aan Maduro (1953), waarin een van de enige twee etymologische tellingen van het Papiamentse lexicon werd doorgevoerd waarop onderzoekers tegenwoordig steunen. De andere is die van Lenz (1926). Voor beide tellingen geldt dat de respectieve woordenlijsten waarop ze berusten, ongeveer 2500 woorden bevatten.

Lenz (1926) baseert zijn telling op een al bestaande lijst, samengesteld door W. M. Hoyer in 1918, zonder deze volledig te reproduceren. Zijn voornaamste bedoeling is de daarin bevatte woorden in semantische categorieën te verdelen en de verschillende talen van herkomst kwantitatief per categorie weer te geven.

In Maduro (1953: 46-133) is de basislijst zelf opgenomen, ze is zelfs hoofdbestanddeel van het werk, dat ten doel had een bijdrage te leveren tot de ontwikkeling van een algemeen hanteerbare spelling van het Papiaments. Er zijn hier telkens het woord in het Papiaments, de taal van herkomst en het etymon in zijn daar gangbare vorm naast elkaar geplaatst, in alfabetische volgorde van de etymologische grondwoorden. Maduro (1953) geeft helaas niet expliciet aan waarop de samenstelling van zijn lijst berust. De gelijkenis in het totale aantal woorden en het feit dat in de bibliografie van Maduro (1953: 6) o.a. ook de *Woordenlijst* van Hoyer genoemd wordt, laten veronderstellen dat hier dezelfde basislijst is gebruikt als in Lenz (1926).

Het percentage woorden van Nederlandse afkomst ligt bij Lenz (1926) lichtjes hoger dan bij Maduro en bedraagt 30%.⁶ De verdeling in categorieën betreft alleen substantieven, die ook het grootste deel (ca. twee derde) van het totale

6. Het percentage van 30% geeft Lenz (1926) zelf aan op p. 210, samen met de absolute getallen. Deze wijken minimaal af van de getallen in de tabel van de semantische velden

aantal onderzochte woorden uitmaken. Adjectieven en werkwoorden vormen telkens één groep zonder verdere categorisering. Gedifferentieerd naar woordsoorten komt het Nederlandse aandeel uit op 37% van de substantieven, 13% van de adjectieven en 8% van de werkwoorden. Deze vergelijking hoeft echter gezien de duidelijk verschillende aandacht voor de woordsoorten bij de samenstelling van de lijst niet representatief te zijn.

Binnen de substantieven is verder uiteraard interessant welke numerieke verschillen de geïsoleerde domeinen vertonen. „Wie zu erwarten, haben die niederländischen Elemente in den Bereichen das Übergewicht, in denen schon immer die niederländischen Einflüsse vorherrschten“ (Kramer 2004: 141). Dit zijn in eerste instantie het onderwijs, waar tot in de 21^e eeuw het Nederlands de instructietaal is, rechtspraak, bestuur enz., terwijl een typisch voorbeeld voor op het Romaans gebaseerd vocabulaire het domein van godsdienst is, „denn die katholische Mission wurde ja zunächst von Venezuela aus betrieben und lag in der Hand spanischsprachiger Priester“ (ibid.). Een in het oog lopende tegenstelling vormen de namen van de maanden, die allemaal Nederlands zijn (*yanüari, febrüari, mart, aprel, mei, yüni, yüli, ougüstùs, oktober, novèmber, desèmber*) in tegenstelling tot de benaming van de weekdays, die op het Spaans berusten.

Fonologie

Monoftongen

Het klinkersysteem van het Papiaments op het gebied van monoftongen ziet er als volgt uit:

i	y		u	i	ü		u
	e	ø	o		e	ù	o
	ε		ɔ		è		ò
		A				a	

Fig. 1. Monoftongen van het Papiaments volgens Kramer (2004: 157).

Fig. 2. Schrijfwijze van deze klinkers in de fonologische spelling van Curaçao.

We hebben te maken met een negen-klinkersysteem met vier openingsgraden dat symmetrisch is, afgezien van de aanwezigheid van twee geronde palatale vocalen /y/ en /ø/, die we in creooltalen nauwelijks en ook in het Ibero-Romaans niet aantreffen. Terwijl het systeem van de Spaanse monoftongen drie openingsgraden bezit, hebben de Portugese monoftongen vier, met een fonematisch onderscheid van gesloten /e/ in tegenstelling tot een meer geopend /ε/, resp. /o/ in tegenstelling tot /ɔ/.

op p. 259-260, die ook op enkele punten niet helemaal consistent zijn. Uit de tabel zou een percentage van 31,3% tot 31,7% Nl. etyma voorkomen.

Nederlands				Spaans				Portugees			
i(:)* y(:)*		u(:)*		i		u		i		u	
i	y			e	o			e		o	
e:	ø:	(ə)	o:	a				ɛ ɐ ɔ			
ɛ		ɔ						a			
a: ɑ											

Fig. 3. De klinkersystemen van het Nederlands volgens Gussenhoven (1999: 74 ss.),⁷ het Spaans volgens Macpherson (1975: 24) en het Europese Portugees volgens Noll (1999: 30).

* Deze monoftongen zijn potentieel lang, d.w.z. dat de volle lengte niet in alle contexten optreedt, altijd echter voor /r/, in tegenstelling tot de zonder lengteteken aangegeven monoftongen, die altijd kort zijn, en tot de met lengteteken aangegeven monoftongen, die nooit kort zijn (en soms in de literatuur ook als halflang [ɹ] worden gerepresenteerd).

Dat de herkomst van de Papiamentse geronde voorklinkers /y/ en /ø/ in het Nederlands gezocht moet worden, is duidelijk. We dienen echter nog nader te bekijken hoe de drie Nederlandse fonemen uit deze categorie, /y(:)/, /y/ en /ø:/, in de genoemde fonemen van het Papiaments overgaan. De vocaalkwantiteit gaat hierbij in de doeltaal verloren omdat ze in het systeem van het Papiaments (zoals ook in het Spaans en het Portugees) geen distinctief kenmerk is. Voorts wordt er één van de drie openingsgraden geëlimineerd, en wel in die zin dat NL. korte /y/ en lange /ø:/ in het Papiaments samenvallen tot /ø/ en NL. potentieel lange /y(:)/ Pap. /y/ wordt. Daaruit resulteert bijv.:

NL. *huren* [hy:rə(n)] > Pap. *hür* [hyr]

NL. *brug* [brʏx] > Pap. *brùg* [brøx]

NL. *keuren* [kø:rə(n)] > Pap. *kùr* [kør].

In overeenkomst met zowel de Ibero-Romaanse basis als ook tendenties zoals ze in andere creooltalen te observeren vallen, kan in het Papiaments een ontronding van /y/ tot [i] en van /ø/ tot [e] optreden. In de bovenstaande voorbeelden levert dat *hür* > [hir], *brùg* > [brex] en *kùr* > [ker] op. Inhoeverre deze ontronding ideaaltypisch moet worden geacht, hierover zijn de beschrijvingen in de literatuur verdeeld. Bartens (1995: 250 s.) constateert: „Die letzten beiden Phoneme [/y/ und /ø/] kommen nur in akrolektalen Soziolekten vor und werden sonst zu /i, ɛ/ neutralisiert“, terwijl Kramer (2004: 158) dit expliciet als *tendentie* in de „Umgangssprache ungebildeter Sprecher mit nur oberflächlichen Kontakten zum Niederländischen“ ziet. Beide visies koppelen het verschijnsel aan de socio-culturele achtergrond van de spreker en zijn kennis van het Ne-

7. Aan het teken /y/ (voor de klinker in woorden als NL. *dun*) tenslotte geven we hier de voorkeur – in overeenstemming met Gussenhoven (1999) en Mees/Collins (1983) – tegenover de soms ook wel aan te treffen representatie als /Λ/.

derlands. Maar er is een duidelijk verschil in de accentuering van de ongeronde varianten als norm en de geronde als *gemarkeerde vormen* in het eerste geval en andersom in het tweede. Het feit dat de fonologisch georiënteerde spelling van Curaçao speciaal voor de fonemen /y/ en /ø/ de grafemen <ü> en <ù> reserveert, zou een aanwijzing kunnen zijn voor de toepasselijkheid van Kramers (ibid.) visie. De duidelijk verdeelde meningen in de literatuur beletten ons echter ons bij de beoordeling van Kramer (ibid.) aan te sluiten dat „[o]hne jeden Zweifel [...] /y/ und /ø/ zur Norm des Papiamentto [gehören]“.

De vocalen /ɛ/ en /ɔ/ komen volgens Kramer (2004: 165 s.) hoofdzakelijk in ontleningen uit het Nederlands voor, zoals in *mèst* [mɛst] en *stòf* [stɔf], zodat we kunnen concluderen dat de aanwezigheid van vier openingsgraden in het systeem van de Papiamentse monoftongen en het voorkomen van geronde voorklinkers toe te schrijven is aan Nederlandse invloed.

Diftongen

Het Papiaments bevat een hele reeks dalende en stijgende diftongen. Deze zijn voor ons in dit kader slechts in zoverre van belang als bij de Papiamentse tegenhanger van Nederlandse /œy/ – door Kramer (2004: 158) weergegeven als /øj/ en door Maurer (1998: 148) als /øy/ – de lippen ook gerond (kunnen) zijn. Maurer (ibid.) verwijst dan ook naar de analoog met de monoftongen te verwachten ontronding: „En el habla popular curazoleña, /øy/ se pronuncia con frecuencia [ɛi], como en *sùit* ‘sur’ ([sɛit])“ (In de Curaçaose omgangstaal wordt /øy/ vaak [ɛi] uitgesproken, zoals in *sùit* ‘zuiden’ ([sɛit])). In het geval van de diftongen is dit de enige informatie omtrent een mogelijke ontronding zodat we m.b.t. de daadwerkelijke norm in het Papiaments hier nog minder conclusies kunnen trekken.

Consonanten

In het consonantisme van het Papiaments zijn op grond van de verhoudingen in het Spaans en het Nederlands vooral de fonemen /v/ en /h/ interessant. Het eerstgenoemde verdient onze aandacht omdat een fonematische oppositie /v/ – /b/ in het Spaans niet, maar in het Nederlands wel bestaat, daar echter de fonematische oppositie /v/ – /f/ wellicht steeds meer ten gunste van de stemloze /f/ genivelleerd wordt. /h/ daarentegen is van enig belang omdat het in het Castiliaanse Spaans niet voorkomt, in het Andalusisch en het Amerikaanse Spaans kan optreden en in het Nederlands een vast verankerend foneem is. We zullen ons hier alleen bezighouden met de oppositie /v/ – /b/ en verwijzen voor de uitwerkingen van de Nederlandse verstemlozing van /v/ en de behandeling van het foneem /h/ naar Klein (2007).

In het moderne Spaans correspondeert met het grafische verschil van <v> en geen fonologische oppositie van fricatief en occlusief. Veeleer is de grafie in dit geval slechts etymologisch gemotiveerd en representeren beide grafemen hetzelfde foneem /b/, waarvan de fonetische realisatie de bilabiale occlusief [b]

	bilabiaal	labiodentaal	alveolair	palataal	velair	glottaal
plosieven stemloos stemhebbend	p b		t d		k g	
fricatieven stemloos stemhebbend		f v	s z	ʃ ʒ	x	h
affricaten stemloos stemhebbend				tʃ dʒ		
liquidae lateraal			l			
vibrant			r			
nasalen	m		n	ɲ		
approximanten	w			j		

Fig. 4. De consonantenfonemen van het Papiaments volgens Kramer (2004: 159), Römer (1991: 43) en Maurer (1998: 145). Minimale verschillen in hun versies van het systeem betreffen alleen de vraag of voor /ɲ/ een allofonie [ɲ] – [j̃] aan te nemen is (cf. Maurer 1998), hetgeen voor de Nederlandse elementen echter niet van belang is, en de geïntegreerde vs. aparte weergave van de semi-consonanten /w/ en /j/. Een significant verschil echter toont Munteanu (1991: 108), in wiens systeem het foneem /x/ niet voorkomt.

of de bilabiale fricatief [β] is. Beide klanken zijn zuiver positionele allofonen: [b] komt alleen in de anlaut en na een nasaal voor, [β] elders. Deze situatie is de uitkomst van de opheffing van een fonologische oppositie die in het laatste hieraan voorafgaande stadium nog wel in de anlaut bestond: /b/ in etyma met Latijnse en /β/ in etyma met Latijnse <v>. In de inlaut werd ook toen al alleen [β] voor <-b> net zoals voor <-v> gerealiseerd. Het linkerlid van de oppositie fricatief : occlusief kon in sommige gebieden ook i.p.v. de bilabiale [β] een labiodentale [v] bevatten, zoals die zich overigens in veel andere Romaanse talen (waaronder het Portugees) die nu de oppositie /b/ vs. /v/ kennen, heeft kunnen doorzetten (cf. Macpherson 1975: 156). In het Nederlands komen uiteraard twee aparte fonemen /b/ en /v/ voor, zonder enig gevaar voor verwarring.

Zoals Kramer (2004: 166) verklaart, kent het Papiaments in tegenstelling tot het huidige Spaans wel degelijk een „phonologische Opposition zwischen /v/, das man immer als stimmhaften labiodentalen Frikativ [v] spricht, und /b/, das als stimmhafter bilabialer Okklusiv [b] realisiert wird“. Verder sluit hij daarenboven de „für das Spanische typische frikative Realisierung des intervokalischen /b/ als [β] im Papiamento“ (ibid.) uit. Minimale paren voor de oppositie /v/ – /b/ in het Papiaments zijn vooral van Nederlandse afkomst, als voorbeelden noemt Kramer (2004: 167) o.a. *bèt* [bɛt] ‘bed’ vs. *vèt* [vɛt] ‘vet, fettig’, terwijl Spaanse etyma in het Papiaments meestal concurrerende vormen bezitten, bijv. Sp. *verdad* ‘waarheid’ > Pap. [vɛrˈdat] – [berˈdat] (cf. ibd.).

In het Spaans is bovenstaande opheffing van de oppositie [b] – [β] of [v] volgens Macpherson (1975: 156) in de 16e eeuw te lokaliseren, Kramer (2004: 166) ziet dit pas in de loop van de 17e eeuw definitief gebeuren. In elk geval moet men het in overeenstemming met beide periodiseringen omstreden achten „ob sie [de genoemde fonologische oppositie] in einigen früh hispanisierten Gebieten Amerikas noch Fuß fassen konnte“ (Kramer *ibid.*). De bovenstaande opmerkingen over de minimale paren (Nederlandse etyma) en de vrije variatie (Spaanse etyma) tonen dan ook duidelijk aan dat het behoud van deze oppositie in het Papiaments een door het Nederlands beïnvloede aangelegenheid is. Deze invloed gaat zelfs zo ver dat bij recente Spaanse ontleningen, indien het „nach der Schrift entlehnt[e] Hispanismen“ betreft, voor <v> uitsluitend [v] wordt gerealiseerd (cf. Kramer 2004: 167).

Fonologische processen

Vervolgens zullen we twee Spaanse verschijnselen op het gebied van de fonologie bekijken die in het Papiaments worden omgekeerd, mogelijk door Nederlandse invloed.

s impurum in de anlaut Terwijl een *s impurum*, d.w.z. [s] + consonant in de anlaut in het Ibero-Romaans niet mogelijk is en daar altijd door een vooropgeplaatste [e] gesteund wordt (bijv. Lat. *scribere* > Sp. *escribir*), betekent het in het Papiaments geen probleem. Er wordt zelfs een Ibero-Romaanse [e-] geëlideerd, bijv. in Sp. *estilo* > Pap. *stilo* ['stilo] (naast de variant [e'stilo]); eveneens in het prefix *ex-* > [es] > [s], bijv. Sp. *explicar* > Pap. *splika* ['splika] (cf. Kramer 2004: 164). Aangezien er in het Nederlands talrijke woorden met een dergelijk *s impurum* in de anlaut bestaan, waarvan ook sommige in het Papiaments zijn terechtgekomen (bijv. Nl. *stof* > Pap. *stòf*, cf. Kramer 2004: 166), is invloed van het Nederlands in dit geval erg aannemelijk (cf. Kramer 2004: 137).

De correlatie van [w] en [gw] Het in de geschiedenis van het Spaans vooral uit de (op het Arabisch gebaseerde) toponymie bekende, maar ook daarnaast geldige principe [w] in de anlaut door [gw] te vervangen, is tot op de dag van vandaag in het Spaans actief (cf. Noll 1997: 203, Macpherson 1975: 49). In tegengestelde richting valt in het Papiaments een elisie van het occlusieve bestanddeel vast te stellen: Sp. *guardar* > Pap. *warda* (cf. Bartens 1995: 251). In intervocalische positie kan hetzelfde verschijnsel (bijv. Sp. *agua* > Pap. *awa*, cf. *ibid.*) als voortzetting van een uit verschillende Spaanse varianten ([a^ywa] met maar weinig wrijving naast totale elisie [awa], cf. Macpherson 1975: 65) gezien worden. In de anlaut echter moeten we het beschreven fenomeen als omkering van de Ibero-Romaanse tendentie begrijpen die waarschijnlijk aan de invloed van het Nederlands toe te schrijven is omdat daar [w] in de anlaut geregeld voorkomt.

Morfosyntaxis

Een heel duidelijke bijzonderheid van het hedendaagse Papiaments is de aanwezigheid van een passief, hetgeen enigszins on-Romaans en tamelijk oncreools is. Het passief wordt in het Papiaments naar Nederlands voorbeeld gevormd met het hulpwerkwoord *wòrdu* (van Nl. worden), *keda* (van Sp. *quedar* ‘blijven, worden’) of *ser* ‘zijn’ + participium (cf. Kramer 2004: 149) en is zowel in de gesproken als ook in de geschreven taal gebruikelijk (cf. Maurer 1998: 179). Al wordt voor de vorming van het passief niet alleen het van oorsprong Nederlandse hulpwerkwoord *wòrdu* gebruikt – de vormen met *keda* en *ser* zijn ermee synoniem –, het feit dat er überhaupt een genus verbi ‘passief’ existeert en frequent wordt gebruikt, zal aan Nederlandse invloed te wijten zijn omdat het daar vrij frequent is, in de Ibero-Romaanse talen daarentegen slechts een randverschijnsel en in creooltalen zeer schaars (cf. Kramer 2004: 149).

Voorts moeten we in verband met het passief opmerken dat er enige aanleiding toe bestaat om, zoals we dat net ook hebben gedaan, van een werkwoordsvorm ‘participium’ te spreken omdat bij veel werkwoorden een formeel onderscheid bestaat:

Tweelettergrepige werkwoorden worden in het Papiaments meestal op de eerste syllabe beklemtoond. Dit accent verschuift in het participium naar de laatste syllabe: bijv. *kanta* [ˈkanta] ‘zingen’ < vs. *kantá* [kanˈta] ‘gezongen’ (< Sp. *cantar* [kanˈtar]/*cantado* [kanˈtaðo]). Meerlettergrepige werkwoorden dragen zowel in hun stamvorm als ook in het deelwoord de klemtoon op de laatste lettergreep zodat er alleen nog een formeel onderscheid bestaat wanneer het werkwoord op -e eindigt: *kombensé* < Sp. *convencer* ‘overtuigen’ vs. *kombensí* < *convencido*. Dit is het patroon voor van oorsprong Romaanse werkwoorden.

Bij werkwoorden die uit het Nederlands afkomstig zijn, wordt het deelwoord d.m.v. prefigering gevormd: bijv. *fangu* < *vangen* ‘fangen’ vs. *difangu* < *gevangen*. In Maurer (1986: 111 en 1998: 168) zijn in het geheel de allomorfen *di-*, *gi-*, *ge-*, *he-*, *e-* en *i-* als van Nl. *ge-* afgeleide vormen opgesomd, zonder dat de klankmatige ontwikkeling vanuit *ge-* nader wordt toegelicht. *he-*, *e-* en ook *i-* (na voorttonige verhoging van *e*) zouden daarom, zo lijkt het ons, kunnen teruggaan op Nederlandse werkwoorden met de prefixen *her-* en *er-*, waar in het deelwoord geen verdere prefigering plaatsvindt. In het Papiaments zouden ze van deze werkwoorden echter los zijn geraakt en tot vrije morfologische varianten voor de vorming van het participium zijn geworden. De ontwikkeling van de allomorf *di-* blijft daarmee echter nog steeds onduidelijk.

Van groot belang is de observatie dat deze beide deelwoorden, het van Romaanse afkomst met al dan niet verschoven klemtoon en het van Nederlandse afkomst met prefigering, *niet* kan dienen voor de vorming van tempora! Dit gebeurt zoals in andere creooltalen d.m.v. TMA-markers, zonder dat daarbij de vorm van het werkwoord verandert (cf. Maurer 1986: 111). De existentie van een Papiaments deelwoord (dat we hier dan ook niet ‘*voltooid* deelwoord’ maar slechts ‘deelwoord’ noemen) hangt dus alleen samen met de aanwezigheid van een diathese ‘passief’, die op zich al een bijzonderheid tegenover andere creooltalen betekent.

Verantwoording van het Nederlandse aandeel

De Nederlandse elementen die we in het vorige hoofdstuk hebben besproken, tonen een beeld dat i.v.m. de creoliseringstheorieën in twee opzichten interessant is: enerzijds schijnt het Papiaments op grond van zijn *tegenwoordige* lexicon niet voldoende gecategoriseerd te kunnen worden als op het Ibero-Romaans gebaseerd en anderzijds vertoont het ook op andere niveaus structuren die of oncreools zijn, bijv. het passief, of tegengesteld zijn aan de tendenties van de hoofdzakelijke Ibero-Romaanse basis. Dergelijke bevindingen hebben in het onderzoek aanleiding gegeven aanpassingen van de gangbare aannames van de creolistiek te presenteren om het ontstaan van het Papiaments te verklaren. Twee modellen in dit opzicht zullen we nu bekijken.

Maurer: 'atypische creolisering?'. Zo vraagt Maurer (1986) al in de titel van zijn artikel of het Papiaments een atypisch geval van creolisering is. Hij vertrekt daarbij vooral vanuit de Romaans-Nederlandse mengeling van het lexicon, zoals die uit de telling van Maduro (1953) is gebleken. Dit gemengde karakter illustreert Maurer (1986) door enkele lexicale domeinen te presenteren en de belangrijkste Romaanse resp. Nederlandse etyma die ze bevatten, op te sommen.⁸ Deze domeinen zijn: het menselijk lichaam (met woorden als Pap. *man* < Sp. *mano* 'hand' vs. Pap. *nèk* < Nl. *nek*), voorwerpen rond de eettafel (bijv. *mesa* < Sp. *mesa* 'tafel'; *stul* < Nl. *stoel*), het huis (bijv. *kas* < Sp. *casa* 'huis'; *dak* < Nl. *dak*), de kleuren (*blanku* < Sp. *blanco*; *hel* < Nl. *geel*) en paren van antonieme adjectieven (bijv. *bieu* < Sp. *viejo* 'oud' vs. *yòn* < Nl. *jong*). Aan de beschouwingen van het lexicon voegt hij als verschijnsel uit de morfologie nog de vorming van het participium toe omdat deze zoals besproken verschillende procédés volgt bij werkwoorden van Romaanse resp. Nederlandse afkomst.

De zo door Maurer (1986) getekende lexicale en morfologische Romaans-Nederlandse mengeling van het Papiaments acht hij een duidelijke indicatie dat de creolistische aanname van één basistaal per creooltaal herzien moet worden: naast op het Spaans, Frans enz. gebaseerde creooltalen moet volgens hem ook een categorie van „*langues créoles mixtes*“ (ibid. p. 110) in het onderzoek geaccepteerd worden.

Zijn theoretische conclusie betreft dus vooral de verhoging van het aantal mogelijke Europese brontalen. Wat de verdere creoolse trekken betreft, acht hij het Papiaments echter helemaal niet atypisch: „le papiamento ne représente pas un cas de créolisation totalement isolé, puisqu'il partage bon nombre de traits avec d'autres langues créoles“ (ibid.). Daarmee neemt hij geen standpunt in t.o.v. de voor creooltalen wel degelijk atypische elementen als een diathese 'passief' en de aanwezigheid van geronde voorklinkers.

De verhoging van het mogelijke aantal basistalen heeft echter wel een belangrijke consequentie voor de visie op de dynamiek die het pidginiserings- en

8. De lexicale domeinen zijn hier niet aan Lenz (1926) ontleend, komen echter bijna op dezelfde manier ook daar al voor.

creoliseringsproces stuurt: de voorstanders van het perspectief die deze talen als het resultaat van gebrekkige tweedetaalverwerving zien, denkt Maurer (1986) hiermee duidelijk tegen te spreken. Cruciaal bestanddeel van deze theorieën is namelijk de veronderstelling dat het deel van de bevolking dat de basistaal niet spreekt, deze wel degelijk als doel nastreeft, er echter slechts niet voldoende in slaagt ze te verwerven. Uit de vele verschillende denkbare individuele interlanguages zou zich dan het nieuwe contactidoom consolideren. Deze visie op de basistaal als doeltaal is volgens Maurer (1986) moeilijk te handhaven als men de mogelijkheid van meerdere basistalen accepteert aangezien dan de vraag zou rijzen welke daarvan als doeltaal in een collectief taalverwervingsproces beschouwd zou moeten worden.

Kramer: 'Nederlandse mond'. Een andere visie op de creolisering die op Curaçao heeft plaatsgevonden, toont Kramer (2004: 97-138). In de betiteling 'Spanisch-Portugiesische Konvergenz in niederländischem Munde' van het desbetreffende hoofdstuk klinkt ten eerste al een verantwoording van de problematiek rond het Romaanse aandeel door. Ten tweede wordt aan het Nederlands een plaats gegeven die na de analyse van Kramers voorstelling van de Spaans-Portugese convergentie begrijpelijk zal worden.

De oplossing voor de in verschillende gestalten opduikende Ibero-Romaanse elementen ligt voor Kramer namelijk *nóch* in een directe creolisering van het Portugees, dat men aan de sefardische joden te wijten zou kunnen hebben gehad, met een latere (gedeeltelijke) Spaanse relexificatie, *nóch* in een directe creolisering van het Spaans. In plaats daarvan verwijst hij naar het handels-Portugees dat aanvankelijk vooral langs de West-Afrikaanse kust gebruikt werd en vervolgens op grond van de dominante rol die Portugal in de ontdekking van de Nieuwe Wereld speelde ook verdere geografische verspreiding vond. Uit het feit dat dit handels-Portugees de belangrijkste verkeerstaal „im Einflussbereich der Niederländisch-Ostindischen Compagnie“ (Kramer 2004: 131) geweest is, concludeert hij dat ook de *employés* van de West-Indische Compagnie deze taal gekend zullen hebben, vanwege van hun geografische omgeving echter in een duidelijk *gehispaniseerde* versie.

Dit *gehispaniseerde* handels-Portugees beschouwt Kramer (2004) als de basistaal van het Papiaments door te postuleren dat het als belangrijkste verkeerstaal op Curaçao is gebruikt i.p.v. het Nederlands of het respectieve Ibero-Romaanse idioom dat men aan de sefardische joden wil toekennen. De door Kramer veronderstelde geringe „Sprachloyalität“ van de Nederlanders die dus gemakkelijk hun eigen taal in het contact met anderen suspenderen, maakt dit aannemelijk. Daarmee is enerzijds de moeilijke Spaans-Portugese mengeling verklaard. Anderzijds, als het door Nederlanders (en sefardische joden) gesproken *gehispaniseerde* handels-Portugees de basis voor de creolisering in het contact met de slaven is, wekt uiteraard ook de overname van enkele Nederlandse woorden en structuren geen verwondering. Een probleem bij dit model is dat het aangenomen *gehispaniseerde* handels-Portugees wegens gebrek aan getuigenissen hypothetisch blijft, zoals Kramer (2004: 131) zelf toegeeft.

Een opvallende bijzonderheid van dit verklaringsmodel i.v.m. de creoliseringstheorieën is het feit dat de basistaal die de blanken in het contact aanbieden en die vervolgens gepidginiseerd en gecreoliseerd wordt, van geen van de betrokken partijen de moedertaal is. In dit opzicht vormt ook het scenario dat Kramer tekent een duidelijk atypisch geval van creolisering.

Kritische analyse en eigen interpretatie. De verklaringsmodellen van Maurer (1986) en Kramer (2004) mogen dan wel significant van elkaar verschillen, hun uitgangspunten lijken duidelijk op elkaar. Beide vertrekken van de Romaans-Nederlandse mengeling van het huidige Papiaments en trachten deze te verklaren als uitkomst van een te ontwerpen creoliseringsscenario aan het begin van de geschiedenis van deze taal. Beide betogen hebben ook het beeld van de kwantitatieve verhoudingen binnen de Papiamentse woordenschat min of meer gemeen, aangezien de getallen van Maduro (1953), waarop Maurer (1986) steunt, en Lenz (1926), waar Kramer (2004) zich meer op richt, in dit opzicht niet veel van elkaar verschillen. Terwijl Kramers (2004) hypothese beter in staat is on-Iberische tendenties op het gebied van de fonologie te verklaren die ook in het Romaanse deel van de woordenschat opduiken (zoals wegval van *e* voor *s impurum*), wijst Maurer (1986) buiten het lexicon slechts op een morfologisch verschijnsel.

Problematisch bij beide modellen is de prominente plaatsing van de genoemde tellingen, en dit om twee redenen:

1. Het is niet duidelijk hoe representatief het beeld is dat uit de tellingen naar voren komt, d.w.z. of deze getallen een enigszins getrouwe afbeelding van de huidige (of tenminste van de twintigste-eeuwse) toestanden van het Papiamentse lexicon bieden.
2. Zelfs als het eerste probleem niet bestond, zou het nog steeds niet noodzakelijk zijn bij de beschrijving van de evolutie tot deze toestand alleen de eerste periode van de vorming van het Papiaments te betrekken en de drie eeuwen na de creolisering buiten beschouwing te laten.

Het eerste probleem zouden we scherp kunnen formuleren als volgt: Onze conclusie uit de tellingen moet niet luiden 'Het huidige lexicon van het Papiaments bevat ca. 65% Romaanse en 30% Nederlandse woorden', maar 'De lijsten die W.M. Hoyer en Maduro (1953) hebben samengesteld, bevatten ca. 65% Romaanse en 30% Nederlandse woorden'. En waarop W.M. Hoyer (voor de telling in Lenz (1926) gebruikt) en Maduro (1953) de samenstelling van hun woordenlijsten baseren, weten we helaas niet. In Maduro (1953), dat het ontwerp van een spelling voor het Papiaments bevat, zal de samenstelling er waarschijnlijk vooral op gericht geweest zijn alle mogelijke spellingproblemen die kunnen opduiken te behandelen en minder de kwantitatieve verhoudingen

binnen de lijst te toetsen aan de werkelijkheid.⁹ En Lenz (1926: 208) geeft zelf aan dat hij aan zijn etymologische telling de Woordenlijst van W.M. Hoyer alleen ten grondslag legt omdat in zijn tijd nog geen geschikt woordenboek van het Papiaments bestond. Bovendien geeft hij in overweging dat het Nederlandse aandeel in andere door hem bekeken bronnen een heel ander beeld levert: „Sin embargo se pueden leer pájinas enteras de los textos publicadas sin encontrar más que una o dos voces de orijen holandés“ (In gepubliceerde teksten kan men echter ook hele pagina's lezen zonder meer dan één of twee woorden van Nederlandse afkomst tegen te komen. Lenz (1926: 210)). Hij doet vervolgens nog kort verslag van enkele door hem doorgevoerde tellingen van verschillende teksten waarin hij slechts conceptuele woorden heeft geteld en grammaticale woorden als lidwoorden, voornaamwoorden enz. buiten beschouwing heeft gelaten, waarvan het resultaat was dat over het algemeen de Nederlandse begrippen tussen 1 en 3 procent uitmaken. Ook al zijn er dus twee tellingen die het Nederlands bij ongeveer 30% van het twintigste-eeuwse Papiamentse lexicon plaatsen – de gelijkenis van deze tellingen kan echter ook berusten op het feit dat Maduro (1953) in de kern dezelfde lijst als Lenz (1926) gebruikt – hebben we duidelijk aanleiding om dit getal als representatieve weerspiegeling van een talige werkelijkheid als twijfelachtig te beschouwen.

M.b.t. het tweede probleem moeten we terugdenken aan de boven geciteerde opmerking van Arends (1995: 21-22) dat het proces van creolisering en zijn uitkomsten hoofdzakelijk uit twintigste-eeuwse gegevens gedestilleerd moeten worden. Om de veronderstelde mengeling van het huidige lexicon van het Papiaments (waarover we net al twijfels hebben geuit) over te kunnen dragen naar het Papiaments van vroeger, is het daarom een handig idee van Maurer (1986) aan de verzameling van woorden per thema (waar niet duidelijk is of al deze woorden, tenminste in hun verhouding naar herkomst, ongeveer even lang deel uitmaken van het lexicon) ook een beknopte lijst van antonieme adjectieven toe te voegen. Deze zullen we daarom hier weergeven:

i.	<i>yòn</i> < Nl. <i>jong</i>	vs.	<i>bieu</i> < Sp. <i>viejo</i> 'oud'
ii.	<i>diki</i> < Nl. <i>dik</i>	vs.	<i>delegá</i> < Sp./Port. <i>delgado</i> 'dun'
iii.	<i>smal</i> < Nl. <i>smal</i>	vs.	<i>hanchu</i> < Sp./Port. <i>ancho</i> 'breed'
iv.	<i>swak</i> < Nl. <i>zwak</i>	vs.	<i>fuerte</i> < Sp. <i>fuerte</i> 'sterk'
v.	<i>gròf</i> < Nl. <i>grof</i>	vs.	<i>fini</i> < Sp./Port. <i>fino</i> 'fijn'

en de adverbia:

vi.	<i>lat</i> < Nl. <i>laat</i>	vs.	<i>trempan/tempran</i> < Sp. <i>temprano</i>
/ Port. <i>temporão</i> 'vroeg' |
|-----|------------------------------|-----|---|

(cf. Maurer 1986: 105).

9. Uiteraard zou het ook moeilijk zijn te zeggen welke talige 'werkelijkheid' men in een dergelijk voornemen voor ogen dient te hebben, aangezien de verhoudingen in een diasysteem van variëteiten zullen verschillen.

Het voordeel van deze selectie ligt daarbij op twee punten: Ten eerste gaat het bij deze woorden meestal om heel simpele concepten waarvan het waarschijnlijk is dat er al vroeg de behoefte bestond ze in woorden uit te drukken. Ten tweede zijn deze paren gekozen om de Romaans-Nederlandse mengeling *binnen* elk paar te demonstreren en het is waarschijnlijk dat elk concept, nadat het zijn weg in het Papiaments heeft gevonden, met *beide* polen van de respectieve tegenstelling vertegenwoordigd is.

Een toetsing van deze lijst aan de informatie die het *Groot Woordenboek Nederlands–Papiaments* (WBNP) verstrekt, toont echter het volgende:

ad i.	Nl. <i>jong</i>	–	Pap. <i>hóben/yòn</i> , waarbij <i>hóben</i> < Sp. <i>joven</i>
ad ii.	Nl. <i>dik</i>	–	Pap. <i>gordo/diki</i> , waarbij <i>gordo</i> < Sp. <i>gordo</i>
ad iv.	Nl. <i>zwak</i>	–	Pap. <i>débil/swak</i> , waarbij <i>débil</i> < Sp. <i>débil</i>
	en: Nl. <i>sterk</i>	–	Pap. <i>stèrki/fuerte</i> , waarbij uiteraard <i>stèrki</i> < Nl. <i>sterk</i>
ad v.	Nl. <i>grof</i>	–	Pap. <i>brutu/gròf</i> , waarbij <i>brutu</i> < Sp. <i>bruto</i>

Het blijkt dus dat men vier van de zes concepten ook met t.o.v. de filiatie van hun bestanddelen volstrekt homogene paren had kunnen voorstellen (*hóben* vs. *bieu*, *gordo* vs. *delegá* enz.) en er maar twee onmiskenbaar hybridische tegenstellingen van de zes overblijven. De bewijskracht van deze lijst voor de lexicale mengeling in de vroege periode van het Papiaments daalt daarmee aanzienlijk.

Verder verwijzen zowel Kramer (2004: 143) als ook Maurer (1986: 101) naar de etymologische analyse in Wood (1970), waar er van enkele Papiamentse woorden wordt getoond dat hun Nederlandse grondwoorden in de huidige Nederlandse standaardtaal niet meer voorkomen. Maurer (1986: 101) stelt zelfs dat er veel van deze aard zijn: „Wood a pu montrer que beaucoup de mots d’origine hollandaise sont des archaïsmes des XVIIe et XVIIIe siècles.“ En Kramer (2004: 143) noemt een voorbeeld: Pap. *tayo* ‘bord (om van te eten)’ < Nl. *ta(a)ljoor*.

In feite vinden we in de lijst van 747 woorden die Wood (1970: 90-228) onderzoekt en telkens van het Nederlandse etymon en indien nodig van enkele aantekeningen voorziet, 18 begrippen met de verwijzing dat ze vandaag uit het Standaardnederlands óf helemaal óf in die vorm resp. met die betekenis die aan het Papiamentse woord ten grondslag gelegen moet hebben, verdwenen zijn. Deze zijn in tabel 1 samengevat.

Met Maduro (1953: 109) moet men de oorsprong van Pap. *pòlbu* veeleer in Sp./Port *pólvora* zien dan in het Nederlands, zodat hier de obsoleete resp. regionale vorm *polver* i.p.v. *pulver* niet aangenomen hoeft te worden. *yalus* is volgens het WBNP slechts een nevenvorm van *yaloers*. Bovendien gaat het in *yalus* zoals in *masbangu* slechts om het verlies van de consonant /r/ in een consonantencluster, hetwelk niet per se vanuit een dergelijke grondvorm verklaard hoeft te worden maar ook als ontwikkeling bij de overname in de creooltaal geïnterpreteerd kan worden. Een expliciete verwijzing naar een periode vóór de 20e eeuw waarin het grondwoord verdwenen moet zijn, geeft Wood (1970) slechts bij *fornèshi* en *kòrki*, en wel verplaatst hij het laatste gebruik in bei-

		obsoleet grondwoord volgens Wood (1970)	dialect
<i>bòter</i>	‘fles’	Nl. <i>bottel</i> of Eng. <i>bottle</i>	
<i>fèrt</i>	‘vaart’	<i>veert</i>	x
<i>fornèshi</i>	‘fornuis’	<i>fornuisje/forneisje</i>	
<i>kákumbèin</i>	‘kaakbeen’	<i>kakenbeen</i> i.p.v. <i>kakebeen/kaakbeen</i>	x
<i>karènt</i>	‘krent’	<i>korent/korint</i>	x
<i>kòrki</i>	‘kurk’	<i>kork</i>	x
<i>las</i>	‘lies’	<i>las</i> in zijn oude betekenis ‘lies’, tot in Van Dale 1904	
<i>masbangu</i>	‘marsbanker (horsma-kreel)’	<i>masbank</i>	
<i>nétumuskat</i>	‘nootmuskaat’	<i>neutemuskaat</i>	
<i>pòlbu</i>	‘(bus)kruit’	<i>polver</i> i.p.v. <i>pulver</i>	x
<i>rombrot</i>	‘roggebrood’	<i>roggenbrood</i>	x
<i>sèrbètè</i>	‘handdoek’	<i>servette</i> i.p.v. <i>servet</i>	
<i>skafir</i> ¹⁰	‘wegpakken/ontvreemden’	<i>schavielen/schavelen</i>	
<i>kòter</i>	‘schotel’	<i>schottel</i>	
<i>strika</i>	‘strijken’	<i>strieken</i> (Mnl. <i>striken</i>)	x
<i>yalus</i>	‘jaloers’	<i>jaloes</i>	x
<i>tayó</i>	‘bord’	<i>taljoor/teljoor</i>	x
<i>trouchi</i>	‘trouwing’	<i>trouwtje</i>	x

Tabel 1. De woorden zijn in Wood (1970: 90-228) in zijn eigen fonetische tekens (niet IPA) weergegeven. Deze hebben we hier door de moderne Curaçaose spelling vervangen (kolom 1, gebaseerd op *WBP*N; daaraan zijn ook de betekenissen in kolom 2 ontleend). Waar in kolom 4 ‘dialect’ is aangekruist, geeft Wood (1970) aan dat de in de standaardtaal vandaag obsoleete vorm in Nl. dialecten nog altijd bestaat.

de gevallen naar de 17e eeuw. Voor *kork* i.p.v. *kurk* geeft hij echter, net zoals voor negen andere woorden, aan dat de grondvorm ook vandaag nog regionaal voorkomt. De visie van Maurer (1986: 101) dat Wood voor veel etyma heeft bewezen dat ze uit het Nederlands van de 17e en 18e eeuw afkomstig moeten zijn, zien wij dus niet bevestigd.

De tot hier besproken gegevens uit het twintigste-eeuwse Papiaments geven, zoals we gezien hebben, geen duidelijk uitsluitsel over de chronologie van de Nederlandse invloed. Het zou daarom interessant kunnen zijn de schaarse overlevering van oudere data te bekijken. Het oudst bewaarde document in het Papiaments is de *carta di amor* uit 1775, de tweede pagina van een brief van de sefardische jood Abraham da Costa Andrade Jr. aan zijn minnares Sarah Pardo. Hij vraagt daarin aan haar de abortus van hun gemeenschappelijke kind. De brief is aan het einde van de 18e eeuw door Nicolaas Henricus naar het Nederlands vertaald. Deze vertaling is volledig bewaard en ligt in het Rijksarchief in Den Haag. Van het Papiamentse origineel staat slechts de tweede pagina ter beschikking. Daarvan geven wij in figuur 1 de facsimile-uitgave van Emma-

nuel (1970: 257) weer. De transcriptie volgt de op Salomon (1982) berustende weergave van zowel het Papiamentse origineel als ook de achttiende-eeuwse Nederlandse vertaling in Kramer (2004: 220).

Mijn engel, ik verwacht, dat je mij sal doen weten, wat Rachel Keijzer gesegt heeft, wanneer zij mij buijten de poort heeft gesien passeren voor haar deur, wat zij gesproken heeft. God loond uw! Laar mij weeten, en schrijf mij, mijn leven, schrijft mij, hoe gij uw bevind, en wat die negerin zegt, wanneer ued. het zal smijten, en waarom jouluij stroo hoede draagde.

Mijn ziel, van 7 uren af was ik aan

- [1] piter mey the ora ky boso abiny. my atopa tio Lau
Pieter Maij kuijerende tot de uur, dat jouluij gekomen zijn. Ik ontmoete oom Lau
- [2] ku Sara meme nan taba biny punta
met Sara Meme. Zij quamen naar de stad
- [3] my dusie bo pay amanda bo ruman Aronchy ku
Mijn lief, uw vader heeft uw broeder Aronxchij met
- [4] tony & Maria koge na kamina dy piter may
Tonij en Maria gelast, om die negerin Antonia op de weg van Pieter Maij
- [5] es nigrita antunyica & nan aybee tras dy forty
te vangen, en zij hebben haar agter 't fort gebracht
- [6] & nan amanda sutee guatapana mas my
en met watapana laten slaan. Dog ik
- [7] no Saby paky razon. Sy bo Saby manda gabla
weet niet, om wat reeden. Soo 't uw bekend is, laat mij seggen,
- [8] ku my dios pagabo.
God loond uw.
- [9] bida manda gabla ku my kico bechy abiny
Mijn leven, laat mij weten, wat Betje
- [10] busca na punta & borbe bay a Sina presto.
in de stad heeft komen zoeken, en soo schielijk wederom gegaan is.
- [11] My diamanty, no laga dy Scribimy tudu
Mijn juweel, laat niet af van mij te schrijven alles,
- [12] kico my ta puntrabo awe nochy my ta warda
wat ik uw vraag. Desen avond verwacht ik
- [13] respondy, my Serafim precura pa quanto
antwoord. Mijn engel, betragt dat God
- [14] antes dios Sacabo di es aflição & no para di
uw te eerder uijt deese benauthheid helpe, en vertraagd niet
- [15] tuma remedio.
middelen te nemen.

piter may the ora ky boro abing. my atopa tula.
 Ku Sara mama nani taba bing punta
 my ducia bo pay amanda bo lunan Aronochy Ku
 tong & marea Koyroa Kamina dy pited may
 es nigata antunyea & nani aybel taas difity
 & nani amanda Intel quatapana mas my
 no Saby pakky talon. Sy bo Saby manda gella
 Ku my dios pagabo.
 bida manda gella Ku my Kico bechy abing
 bida napunta & boro bay a Sina pauto.
 my diamanty no laga dy Scribiny tudu
 Kico my ta pautoabo awe nochy my ta man
 torpony, my Sira fins pautoa pa quanto
 antes dios Sacabo dy es aplicas & no pona dy
 tuma Temedio
 my mama bida Sy bo mester algun cosa manda
 pidy bo marido ky tanto ta stimabo, my Aurora
 nobira falso pa my dios guardabo
 dy bo marido ky tanto ta stimabo
 & ta dora nabo.
 pay may take
 ta mandabo
 mas & Kiumindamento

Fig. 5. Het oudste document in het Papiaments: brief van een Curaçaoenaar uit 1775.
bron: Emmanuel 1970, p. 257, afb. 78.

- [16] my mama bida sy bo mester algun cosa manda
Mijn moeder lief, soo ue. wat mankeerd,
- [17] pidy bo marido ky tanto ta stimabu, my Aurora
laat uw man vragen, die uw soo seer bemind. Mijn Aurora,
- [18] no bira falso pa my Dios guardabo
word niet fals voor mij. God bewaar je.
- [19] dy bo marido ky tanto ta stimabo
Van uw man, die uw veel bemind
- [20] & ta dora nabo
en uw aanbidde, ter zijde staat.

- [21] pay may rakel
Vader, moeder, Rakel
- [22] ta mandabo
doen uw
- [23] muchu kumindamento
veelmaal groeten.

Kramer (2004: 222) concludeert dat de taal in de brief bijna identiek is aan het Papiaments van tegenwoordig en zegt verder: „Der Text beweist, dass alle Vorgänge, die zur Herausbildung des Papiamento geführt haben, bereits 1775 völlig abgeschlossen waren.“ Het lijkt dat hij hier vooral naar het grotendeels Spaanse i.p.v. Portugese karakter van de taal verwijst (i.v.m. hypothesen die veronderstellen dat het vroege Papiaments meer Portugees van aard was). Wat het Nederlandse aandeel betreft, toont de brief echter minder bewijzen voor de veronderstelling dat alle processen die het huidige Papiaments gevormd hebben ook toen al afgesloten waren. Er komt namelijk in de gehele overgeleverde Papiamentse tekst geen enkel woord voor waaraan in de etymologische lijst van Maduro (1953: 46-133) Nederlandse afkomst wordt toegekend.¹¹ Verder vinden we in de brief ook geen enkele vorm van een passief. De kans voor een zulke vondst is natuurlijk al om kwantitatieve redenen (de tekst bevat natuurlijk minder werkwoordsvormen dan woorden) minder dan die voor de vondst van een Nederlands etymon. Het gebruik van *w-* resp. *gu-* varieert: *guatapana* (r. 6), *warda* (r. 12) en *guarda* (r. 18) (de huidige vormen zijn uiteraard *watapana* en *warda*). Spellingvarianten van hetzelfde woord binnen een tekst zijn natuurlijk niet verrassend in een handschrift dat vervaardigd is lang voordat er voor de taal spellingregels bestonden. Tenminste bewijst deze vondst dat de vorm zonder plosief [g-] toen al mogelijk was, en als Kramer (2004: 219) er gelijk in heeft dat de andere twee vormen met *g-* slechts aan de oriëntatie aan de *spelling*conventies in het Portugees/Spaans te wijten zijn, was in de uitspraak misschien ook al uitsluitend [w-] mogelijk. In de oudste tekst van het Papiaments vinden we dus tenminste het spoor van een verschijnsel dat met Nederlandse invloed in verband gebracht kan worden, meer niet. Vooral op het gebied van de woordenschat heeft de brief geen bewijskracht.

Wat we tot nu toe gezegd hebben, toont aan dat de veronderstelling van een Nederlandse invloed van dezelfde intensiteit in alle fases van de geschiedenis van het Papiaments tenminste niet bewezen, zo niet twijfelachtig is. Voor het tegenovergestelde idee dat de Nederlandse invloed in de loop van de tijd is toegenomen, zullen we nu enkele aanwijzingen presenteren.

Het is moeilijk te zeggen welke van de lexicale domeinen met een groot deel Nederlandse etyma (in de telling van Lenz 1926) in de vroegste fase van het Papiaments van belang zijn geweest. Domeinen als ‘rechtspraak’ en ‘bestuur’ zullen echter in de tweede helft van de 17e eeuw nauwelijks een rol gespeeld

11. Maduro (1953) bevat geen etymologie voor *mester* (r. 16) ‘moeten/nodig hebben’. Lenz (1926: 121) leidt het af van Sp./Port. *menester* ‘noodzaak’.

hebben voor de bevolkingslaag die volgens de creoliseringstheorieën het grootste aandeel aan de stabilisatie van de creooltaal gehad zal hebben, de slaven en vooral hun op Curaçao geboren kinderen. Nog moeilijker is het om binnen elk domein voor de aparte etyma uit te maken sinds wanneer een behoefte heeft bestaan het respectieve concept onder woorden te brengen. Lenz (1926) vermeldt echter een categorie waarover wel degelijk onderzoek in de vergelijkende taalwetenschap is uitgevoerd m.b.t. precies deze vraag, namelijk over de kleurbenamingen.

Hoewel men ervan uit kan gaan dat alle mensen onafhankelijk van hun moedertaal in staat zijn dezelfde verschillende golfengtes met hun ogen waar te nemen, vindt men in de talen van de wereld heel verschillende stelsels van elementaire kleurbenamingen.¹² Deze stelsels verschillen echter, zoals Berlin/Kay (1999) in een vergelijking van 98 talen uit verschillende taalfamilies hebben aangetoond, vooral in het aantal begrippen dat ze bevatten. Welke kleuren daarbij in de stelsels voorkomen, volgt een duidelijke regelmaat. Het maximale repertoire dat kan voorkomen, bevat de kleuren: *wit*, *zwart*, *rood*, *groen*, *geel*, *blauw*, *bruin*, *paars*, *roze*, *oranje* en *grijs*. Elke taal bevat deze elf of minder elementaire kleurbenamingen. Als ze er minder bevat, dan in elk geval volgens het principe dat in figuur 2 wordt voorgesteld:

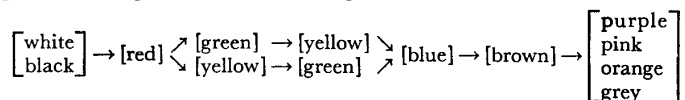

Fig. 6. Elementaire kleurbenamingen volgens Berlin/Kay (1999: 4).

Van de talloze mogelijke combinaties van de genoemde elf kleuren komt er maar een klein aantal voor, en wel in die zin dat elke taal op een bepaald punt in de reeks in figuur 2 staat en dan automatisch alle kleurbenamingen die in de reeks links ervan staan bevat. Als een taal dus drie elementaire kleurbenamingen bezit, dan zijn dat in elk geval de begrippen voor wit, zwart en rood, en voor geen andere combinatie. De vierde mogelijke kleur is of groen of geel, verder bestaat er geen variatie. Dit model is niet alleen bedoeld als een simultane registratie van wat er in de talen van de wereld is, maar ook als weergave van de mogelijke evoluties van een taal op dit gebied: „Our second major conclusion is that there appears to be a fixed sequence of evolutionary stages through which a language must pass as its basic color vocabulary increases“ (Berlin/Kay 1999: 14).

Deze visie is in bijzondere mate interessant in verband met het onderzoek van een creooltaal, aangezien deze in een betrekkelijk jong verleden pas tot

12. ‘Elementair’ betekent dat er enkele beperkingen zijn opgelegd welke woorden in het onderzoek beschouwd worden: alleen ongelede woorden zijn bijv. van belang (dus niet *lichtblauw*), verder mogen de begrippen niet alleen op een bepaald voorwerp slaan (dus niet *blond*), en nog enkele andere voorwaarden (cf. Berlin/Kay 1999: 6).

stand is gekomen en niet de directe voortzetting als dochtertaal van een andere taal vormt zoals in het stamboommodel.

Als we nu de kleurbenamingen van het Papiaments bekijken, dan blijkt dat er in het eerste (*blanku* ‘wit’ < Sp. *blanco* en *pretu* ‘zwart’ < Port. *preto*) en tweede stadium (+ *kòrá* ‘rood’ < Port. *corado*) slechts Romaanse etyma voorkomen, terwijl pas in de volgende stadia de reeks van overwegend Nederlandse etyma of in de volgorde Sp-Nl-Nl-Nl (*bèrdè* ‘groen’, *hel* ‘geel’, *blou*, *brùin*) of Nl-Sp-Nl-Nl (*hel* ‘geel’, *bèrdè* ‘groen’, *blou*, *brùin*) volgt.

We zijn er ons natuurlijk van bewust dat t.o.v. het geringe aantal woorden waar het hier om gaat de volgorde in grote mate ook op toeval kan berusten. Voor de ontwikkelingsstadia die het Papiaments heeft doorlopen achten we dit resultaat echter minstens een aanwijzing dat de Romaanse invloed aan het begin het meest dominant is geweest en de Nederlandse invloed in de latere fases is toegenomen.

Een andere aanwijzing op het gebied van de fonologie is het reeds genoemde behoud van een oppositie /v/ – /b/ voor de grafemen *v* en *b* in recente ontleningen aan het Spaans. Zoals we gezien hebben kan de tegenwoordige aanwezigheid van een dergelijke foneemoppositie in het Papiaments alleen verklaard worden door de invloed van het Nederlands, omdat de tegenstelling in ontleningen aan het Nederlands functioneel noodzakelijk is, zoals in het minimale paar *vèt* vs. *bèt*. Het is dus aan te nemen dat deze oppositie vanuit het Nederlands haar weg heeft gevonden in het Papiaments. Bovendien stellen we vast dat vroege Spaanse ontleningen parallelle vormen bezitten ([vər'dat] – [bər'dat] ‘waarheid’) terwijl in jongere Spaanse ontleningen de oppositie gehandhaafd wordt. Als het laatste een resultaat is van de al in het Papiaments doorgedrongen invloed van het Nederlands, betekent dit ook dat deze invloed in de fase toen Spaanse etyma nog in parallelle vormen resulteerden minder groot was. Daaruit trekken wij de conclusie dat het Nederlands zijn grootste invloed in elk geval ná de vroegste periode van het Papiaments is beginnen uitoefenen.

Een laatste aanwijzing moge de existentie van het voltooid deelwoord zijn. Dit vinden we, zoals besproken, in het passief van het Papiaments terug en de vorming berust duidelijk op het Europese voorbeeld: het hulpwerkwoord *wordu* + participium. In de vorming van zinnen die een verleden tijd uitdrukken, komt het participium echter níet voor, maar in plaats daarvan de stamvorm van het werkwoord, hoewel de hiervoor gebruikte TMA-marker *a* afkomstig is van het Spaanse hulpwerkwoord *haber* (in de finiete vorm *ha* [a]; cf. Kramer 2004: 197), dat in het Spaans samen met het voltooid deelwoord voor de vorming van het perfectum dient: bijv. *ha cantado* ‘hij/zij heeft gezongen’ vs. inf. *cantar*. Als het passief en daarmee het participium als mogelijke morfologische vorm van het werkwoord in de vroegste fase van het Papiaments al aanwezig was geweest, dan was het niet nodig geweest het participium in de vorming van het perfectum door de stamvorm te vervangen. We trekken daaruit de conclusie dat het tempussysteem zich heeft geconsolideerd vóór het passief is beginnen binnendringen in het Papiaments. Aangezien we de aanwezigheid van het passief in hoofdstuk 3 duidelijk aan Nederlandse invloed hebben toegeschreven, omdat

het in het Nederlands veel frequenter dan in de Romaanse talen (waar het ook sterk in concurrentie is met een onpersoonlijke *si/se*-diathese, *se canta* $\approx$ ‘men zingt/er wordt gezongen’), betekent dit ook op morfosyntactisch niveau een duidelijke aanwijzing dat de Nederlandse invloed pas na de vroegste periode van het Papiaments het sterkst is geworden.

Met deze hypothese willen we uiteraard niet beweren dat de invloed van het Nederlands in de vroegste periode, de creoliseringsperiode tussen 1650 en 1700, nihil was. Dit is de historische verhoudingen in acht genomen ook zeer onwaarschijnlijk. Maar ook voor de bewering dat de invloed in latere fases sterker was dan aan het begin is i.v.m. de Nederlandse geschiedenis van Curaçao sinds 1634 een verklaring noodzakelijk. Deze zou kunnen luiden dat het aandeel van de bevolking dat in direct contact is gekomen met het Nederlands in de loop van de geschiedenis is gegroeid naarmate de school (met de instructietaal Nederlands!) voor meer mensen toegankelijk werd.

Tegen de theoretische achtergrond van de creolistiek zou men kunnen vragen in hoeverre de Nederlandse invloed die hoofdzakelijk na de creoliseringsperiode 1650-1700 heeft plaatsgehad, als decreoliseringsverschijnsel gezien moet worden. In engere zin, zoals we die in hoofdstuk 1 geschetst hebben, kan men het model hier niet toepassen aangezien het Papiaments voor het grootste deel niet op het Nederlands gebaseerd is. Een situatie waarin een continuüm van geleidelijk verschillende variëteiten ontstaat met aan het ene uiteinde het basilect, het Papiaments, en aan het andere uiteinde het acrolect, het Nederlands, is daarom moeilijk voorstelbaar. In een bredere zin zou men echter vanuit de voorstelling kunnen vertrekken dat het Papiaments uiteraard van het begin af aan niet bij al zijn gebruikers dezelfde vorm had. De groep die eerder in aanmerking komt voor het gebruik van oncreoolse Europese elementen (zoals geronde voorclinkers of het passief), de Nederlanders, was echter in de vroege periode, het tijdperk van slavernij, in de minderheid, de bevolkingslagen waren sterker van elkaar gescheiden en het grootste aandeel aan de vorming van de creooltaal had de meerderheid van zwarten. Pas met de verandering van de maatschappelijke verhoudingen, de vermindering van de stratificatie van de bevolking of met andere woorden de verhoging van de permeabiliteit tussen de groepen dringen dan steeds meer elementen van het door Nederlanders gesproken Papiaments (dat hier dan als *acrolect* beschouwd zou moeten worden omdat het in eerste instantie voor de aanwezigheid van de beschreven oncreoolse trekken in aanmerking komt) tot de hele bevolking door en worden algemeen bestanddeel van het Papiaments.

Conclusie

De belangstelling voor het onderzoek van het Papiaments gaat zoals bij alle creooltalen vooral uit naar de periode van de vorming van deze taal. De processen die leiden tot de evolutie van een nieuwe taal uit bij wijze van spreken het niets, namelijk een communicatieve catastrofe, trekken de aandacht van wetenschappers die op zoek zijn naar universalia in het menselijk taalvermo-

gen. Tevens wordt aan de processen die na de eerste vormingsperiode kunnen volgen minder aandacht besteed. In het geval van het Papiaments, een creooltaal met gemengde invloed van meer dan één Europese basistaal waarvan we de Nederlandse aandelen hebben voorgesteld, heeft dit ertoe geleid dat men niet in aanmerking heeft genomen dat de Romaans-Nederlandse mengverhouding in de loop van de geschiedenis ook veranderd kan zijn. Dat dit echter wel degelijk gebeurd is, daarvoor hebben wij duidelijke aanwijzingen gevonden, zowel op het gebied van de woordenschat (rangschikking van kleurbenamingen), als ook van de fonologie (het behoud van de oppositie /b/ – /v/) en de morfosyntaxis (een pas met het passief binnengedrongen werkwoordsvorm ‘participium’). Een groot deel van de Nederlandse invloed in de post-creoolse fase te plaatsen, laat vragen rijzen over een mogelijke decreolisering en de daarbij betrokken variëteiten.

Bovendien is bij sommige Nederlandse elementen nogal onduidelijk gebleven in hoeverre ze deel uitmaken van een algemeen gebruikt Papiaments (geronde vs. ontronde voorklinkers). Ook dergelijke bevindingen tonen duidelijk aan hoe belangrijk het is om naast de creoliseringsfase ook meer inzicht te krijgen in de post-creoolse variëteitenruimte.

Literatuur

- Arends, J./Muysken, P./Smith, N. (eds.), 1995: *Pidgins en Creoles. An introduction*. Amsterdam/Philadelphia.
- Arends, J., 1995: „The socio-historical background of creoles“, in: Arends/Muysken/Smith (eds.) 1995. p. 15-24.
- Bartens, A., 1995: *Die iberoromanisch-basierten Kreolsprachen*. Frankfurt/M. (u.a.). [Hispano-Americana 8.]
- Berlin, B./Kay, P., 1999 [1969]: *Basic Color Terms. Their Universality and Evolution*. Stanford.
- Den Besten, H./Muysken, P./Smith, N. 1995: „Theories focussing on the European input“, in: Arends/Muysken/Smith (eds.) 1995. p. 87-98.
- Bickerton, D., 1990 [1988]: „Creole languages and the bioprogram“, in: Newmeyer, F.J. (ed.), *Linguistics: The Cambridge Survey*. vol II: *Linguistic Theory*. Cambridge. p. 268-284.
- DeCamp, D., 1971: „Toward a Generative Analysis of Post-Creole Speech Continuum“, Hymes (ed.) 1971. p. 349-370.
- Emmanuel, I.S., 1970: *History of the Jews of the Netherlands Antilles*, vol. I: *History*. Cincinnati.
- Gussenhoven, C., 1999: „Illustrations of the IPA: Dutch“, in: *Handbook of the International Phonetic Association*. Cambridge. p. 74-77.
- Holm, J., ¹1988: *Pidgins and Creoles*, vol. I: *Theory and Structure*. Cambridge.

- Holm, J. ¹1989: *Pidgins and Creoles*, vol. II: *Reference Survey*. Cambridge.
- Hymes, D. (ed.), 1971: *Pidginization and Creolization of Languages*. Cambridge.
- Klein, M., 2007: *De Nederlandse invloed op het Papiamentu*. Münster. (Examenscriptie Westfälische Wilhelms-Universität Münster.)
- Kramer, J., ¹2004: *Die iberoromanische Kreolsprache Papiamentu. Eine romanistische Darstellung*. Hamburg. [Romanistik in Geschichte und Gegenwart, supplement 11.]
- Lenz, R., 1926: *El papiamentu. La lengua criolla de Curazao. La gramática mas sencilla*. Santiago de Chile.
- Macpherson, I.R., 1975: *Spanish phonology. Descriptive and historical*. Manchester.
- Maduro, A.J., 1953: *Ensayo pa yega na un ortografia uniforme pa nos Papiamentu*. Curaçao.
- Maurer, Ph., 1986: „Le papiamentu de Curaçao: un cas de créolisation atypique“, in: *Études créoles* 9. p. 97-113.
- Maurer, Ph., 1998: „El papiamentu de Curazao“, in: Perl, M./Schwegler, A. (eds.), *América negra: panorámica actual de los estudios lingüísticos sobre variedades hispanas, portuguesas y criollas*. Frankfurt/Madrid. p. 139-217.
- Mees, I./Collins, B., 1983: „A phonetic description of the vowel system of Standard Dutch (ABN)“, in: *Journal of the International Phonetic Association* 13. p. 64-75.
- Mühlhäusler, P., 1986: *Pidgin and Creole Linguistics*. Oxford. [Language in Society 11.]
- Munteanu, D., 1991: *El papiamentu, Origen, Evolución y Estructura*. Bochum.
- Noll, V., 1997: „Anmerkungen zur spanischen Toponymie: Andalucía“, in: Holthus, G., *Italica et Romanica. Festschrift für Max Pfister zum 65. Geburtstag*, deel 3. Tübingen. p. 199-210.
- Noll, V., 1999: *Das brasilianische Portugiesisch. Herausbildung und Kontraste*. Heidelberg.
- Noll, V., 2004: „El origen des esp. criollo, port. crioulo“, in: Lüdtke, J./González Ollé, F. (eds.), *Historia del léxico español*. Madrid. p. 257-264.
- Römer, R.G., 1991: *Studies in Papiamentu Tonology*. Amsterdam/Kingston.
- Salomon, H.P., 1982: „The earliest known document in Papiamentu contextually reconsidered“, in: *Neophilologus* 66:3. p. 367-376.
- Schuchardt, H., 1909: „Die Lingua franca“, in: *Zeitschrift für romanische Philologie* 33. p. 441-461.
- Sebba, M., ¹1997: *Contact Languages. Pidgins and Creoles*. Basingstoke/London.
- Singh, I., ¹2000: *Pidgins en creoles. An introduction*. London.

Voorhoeve, J., 1971: „A note on Reduction and Expansion in Grammar“, in: Hymes (ed.) 1971. p. 189.

Wood, R.E., ¹1970: *Papiamento: Dutch contributions*. Ann Arbor.

Naslagwerken

Metzler Lexikon Sprache. O.red.v. H. Glück. Berlin 2000.

WBNP – Groot woordenboek Nederlands–Papiaments. O.red.v. Van Putte-de Windt, I./Van Putte, F., Zutphen 2005.

WBPN – Groot woordenboek Papiaments–Nederlands. O.red.v. Van Putte, F./Van Putte-de Windt, I., Zutphen 2006.

België in woelig water

Dirk Rochtus

Inleiding

Het 'einde van België' is vandaag de dag zelfs voor Franstalige Belgen niet meer onbespreekbaar.¹ Dus moet de toestand wel ernstig zijn. Voor Walen en Franstalige Brusselaars was zelfs maar het speculeren over het uiteenvallen van de Belgische staat altijd al een taboe. Tot voor kort. Tot de moeizame vorming van de regering Leterme in de negen crisismaanden die volgden op de federale parlementsverkiezingen van 10 juni 2007, hen deed beseffen dat het voortbestaan van België niet meer zo vanzelfsprekend is. Natuurlijk wisten de Franstalige Belgen dat de liefde voor het koninkrijk niet zo vurig is in het Noorden van het land, in Vlaanderen, maar de heisa over een splitsing van de staat schreven ze toe aan de zogenaamde 'flaminganten', de radicale Vlaams-nationalisten die al bij al niets anders konden doen dan aan de zijkant staan schreeuwen. Een eerste deuk kreeg het vertrouwen van de Franstaligen op 14 februari 2004, Valentijnsdag nog wel, toen de Vlaamse christen-democraten (CD&V) en de Nieuw-Vlaamse Alliantie (N-VA), de democratische vleugel van het Vlaams-nationalisme, een kartel vormden. De Franstaligen moeten toen wel zijn begonnen beseffen dat het politieke landschap er anders zou gaan uitzien in de toekomst. Het feit dat de partij van de Vlaamse christen-democraten, die altijd een staatsdragende partij was geweest en het belang van het land voorop stelde, nu in zee ging met een separatistische partij, beloofde niet veel goeds. De omgang met het communautaire vraagstuk, kortom met alles wat te maken heeft met de relaties tussen de gemeenschappen die België rijk is, zou nooit meer dezelfde zijn. De communautaire crisis die België vanaf juni 2007 zou teisteren, begon zich met de vorming van het kartel tussen christen-democraten en Vlaams-nationalisten af te tekenen. Om te weten hoe het zover is kunnen komen, moeten we even de geschiedenis van België induiken en vooral oog hebben voor het ontstaan van het Vlaams-nationalisme en de vorming van het Belgische federalisme.

1. Op 13 december 2006 straalde de Franstalige omroep RTBF een pas in de loop van de uitzending als 'fictie' bestempeld nieuwsverslag uit met de titel 'Bye Bye Belgium' volgens hetwelk Vlaanderen zopas zijn onafhankelijkheid had uitgeroepen. De uitzending was deontologisch controversieel, maar gaf het startschot voor het debat in Franstalig België over de toekomst van het land.

Historisch overzicht met nadruk op de Vlaamse Beweging

De stichting van België in 1830 was een separatistische daad. Een gedeelte van de liberale burgerij en de katholieke clerus van wat België zou gaan heten, was niet erg opgezet met het bewind van de Nederlandse monarch Willem I. Ze verweten hem autoritair te regeren en het Nederlands ook in het zuidelijke gedeelte van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, dus in het huidige Vlaanderen en Wallonië, te willen opdringen. Voor de katholieke kerk personifieerde de Hollandse koning ook het vermaledijde protestantisme. Het verzet van liberalen en katholieken leidde tot de afscheuring van de Zuidelijke Nederlanden van die staat waaraan ze op het Congres van Wenen in 1815 waren gehecht. Die staat, het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, was als bufferzone gecreëerd om het gevaar dat van Frankrijk zou kunnen uitgaan, in te dijken. Later zou in Vlaamsgezinde kringen de gedachte een hardnekkig bestaan gaan leiden dat de opstandelingen, de stichters van België, ervan droomden de Zuidelijke Nederlanden bij Frankrijk te doen aansluiten. De grootmachten van die tijd, Groot-Brittannië voorop, zouden daar een stokje hebben voor gestoken omdat ze niet konden aanvaarden dat het strategisch gelegen België deel uitmaakte

van een machtige staat. Wat daar nu van aan is, wat ‘Wahrheit’ of ‘Dichtung’ is, feit is dat de stichters met België een gecentraliseerde staat naar het model van Frankrijk boven de doopvont hielden, een eenheidsstaat bestaande uit negen provincies – vergelijkbaar met de ‘départements’ in Frankrijk –, en dat het Frans de taal van het bestuur, het gerecht, het leger en het middelbaar en hoger onderwijs was. De Nederlandstalige Belgen die in het Noorden van het land leefden, verstonden geen Frans en konden niet klimmen op de sociale ladder omdat het hoger onderwijs slechts openstond voor wie deze taal al beheerste. In het toenmalige Vlaanderen waren dat enkel de leden van de burgerij die omwille van hun koketteren met het Frans het etiket ‘franskiljon’ opgeplakt kregen. Dat de ‘founding fathers’ van België het Frans tot de officiële taal van de jonge staat uitriepen, was in de hand gewerkt door de verfransing van de burgerij in de Zuidelijke Nederlanden sedert de Franse bezettingstijd 1793-1815. In ieder geval genoot de taal van Molière toen ook het grootste prestige in Europa. Die voorkeur voor het Frans als bestuurstaal was geen reactie op de taalkundige fragmentering van het Nederlands (in Vlaanderen) in talloze dialecten zoals wel eens wordt beweerd. Tenslotte had de Nederlandse monarch ervoor gezorgd dat de Nederlandse standaardtaal gedurende vijftien jaar, zolang als het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden het volhield, ook in de Vlaamse provincies als bestuurstaal was gebruikt. Tegen de verdringing van het Nederlands uit het officiële leven in het jonge België kwamen intellectuelen en schrijvers in het geweer, onder wie de bekende Jan Frans Willems (1793-1846), de ‘vader van de Vlaamse Beweging’. Hun beweegredenen waren zowel sociaal als cultureel van aard: ze stoorden zich aan de socio-economische discriminatie van de ‘Vlamingen’ en droomden tegelijk in de geest van de Romantiek van een herleving van de Vlaamse cultuur die in de middeleeuwen, in de gestalte van kathedraalbouw

en schilderkunst, een uitzonderlijke bloei had gekend. Een voorwaarde voor de opstanding van ‘Vlaanderen’ vormden het behoud en het gebruik van het Nederlands. In 1841 namen Vlaamse letterkundigen op een ‘Vlaemsch Feest’ de spelling aan zoals die in het Noorden werd gebruikt. De ‘Vlaamse Beweging’, die de Vlaamsgezinden boven alle gezindheden heen groepeerde, ijverde voor de gelijkwaardigheid van Frans en Nederlands in België. Het eerste van alle grote successen behaalde de Vlaamse Beweging in 1898 met de Gelijkheidswet. Artikel 1 luidt als volgt: “De wetten worden in het Nederlands en het Frans gestemd, bekrachtigd, afgekondigd en bekendgemaakt”, en Artikel 4 zegt: “De wetten worden, na hun afkondiging, in het Staatsblad opgenomen, de Nederlandse en de Franse tekst tegenover elkander.” Dat was een hele vooruitgang tegenover 1830 toen het Voorlopig Bewind onder het voorwendsel dat het ‘Vlaams’ een samenraapsel van dialecten was, in een decreet had gesteld ‘[...] qu’il serait impossible de publier un texte officiel de lois et arrêtés en langues flamande et allemande [...]’ De Franstaligen, ook in Vlaanderen, begonnen zich zorgen te maken over het oprukken van het Nederlands. Een ‘Waalse Beweging’ nam vorm aan als reactie op de Vlaamse. In 1912 schreef een van haar kopstukken, de Waalse sociaaldemocraat Jules Destrée, een ‘Lettre Ouverte au Roi’ (‘Open Brief aan de Koning’). De teneur was pessimistisch. De flaminganten hadden de Franstalige burgerij in Vlaanderen niet alleen beroofd van haar culturele dominantie (‘Il nous ont pris la Flandre’), maar hun eis tot tweetaligheid zou ook het voortbestaan van België bedreigen (‘Sire, il n’y a pas de Belges’). Maar er was nog heel wat werk aan de winkel voor de Vlaamse Beweging. Het hoger onderwijs bijvoorbeeld was uitsluitend in het Frans. De Duitse bezetter maakte tijdens de Eerste Wereldoorlog handig gebruik van de frustraties aan Vlaamse kant om de Belgische staat te verzwakken. De historicus Pius Dirr, de Duitse officier die de krachtlijnen van de ‘Flamenpolitik’ uitstippelde, streefde naar een intense samenwerking tussen Vlaanderen en Duitsland.² Een van de meest markante elementen van de ‘Flamenpolitik’ was de vernederlandsing van de universiteit Gent in 1916 (in de volksmond ‘von Bissing-universiteit’ genoemd naar de toenmalige Duitse gouverneur).

In de loopgraven aan de IJzer, waar het Belgische leger in een klein stukje onbezet België standhield tegen de Duitse troepen, radicaliseerden vele Vlaamse soldaten uit onvrede over de Franstalige dominantie binnen het officierskorps. De Frontbeweging als organisatie van Vlaamsgezinde militairen was geboren. Na het einde van de oorlog sloeg de Belgische staat hard terug: vele flaminganten, en niet alleen de ‘activisten’ die de Duitse bezetter een warm hart hadden toegedragen, werden van incivisme en landverraad beschuldigd. Uit de Frontbeweging ontstond de Frontpartij, de eerste partijpolitieke emanatie van de Vlaamse Beweging. Welke houding aan te nemen tegenover België verdeelde de flaminganten in twee stromingen, de ‘maximalisten’ en de ‘minimalisten’. De eersten wilden een onafhankelijk Vlaanderen, de laatstgenoemden waren tevre-

2. Pius Dirr, *Belgien als französische Ostmark. Zur Vorgeschichte des Krieges*. Berlin 1917.

den met culturele autonomie binnen het Belgische kader. Sommigen droomden dan weer de ‘Dietse droom’, de vereniging van Vlaanderen met Nederland, ‘Groot-Nederland’ of zelfs een ‘Diets Rijk’ met andere gebieden erbij waar Nederlands of Afrikaans werd gesproken, zoals Frans-Vlaanderen (in het Noorden van Frankrijk, de streek rond Rijsel) of Zuid-Afrika.

In de jaren dertig groeide in België net zoals in vele andere Europese landen de aanhang van extreemrechts, in Vlaanderen belichaamd door het Vlaams Nationaal Verbond (VNV) en in Franstalig België door REX van de flamboyante Léon Degrelle. Bij de parlementsverkiezingen van 24 mei 1936 gooiden beide partijen zulke hoge ogen dat het democratisch bestel op zijn grondvesten daverde. De Duitse inval op 10 mei 1940 zouden ze allebei gebruiken om hun doelstellingen te realiseren. Het VNV droomde ervan Vlaanderen onafhankelijk te maken via een ‘greep naar de macht’³ met behulp van de nazi’s, terwijl REX de parlementaire democratie de doodsteek wilde toebrengen. De collaboratie van VNV en REX vertaalde zich ook in de deelname van velen van hun aanhangers als vrijwilligers, als leden van de Waffen-SS, aan de ‘kruistocht tegen het bolsjewisme’. Bij de bevrijding in september 1944 richtte de volkswoede zich tegen echte en vermeende collaborateurs. Het justitieapparaat sprak een driehonderdtal doodvonnissen uit en ontzette tienduizenden collaborateurs uit hun burgerrechten. De ‘repressie’ zoals het doortastende optreden van de Belgische staat werd genoemd, trof de Vlaamse Beweging in haar geheel. Er werd geen fijn onderscheid gemaakt tussen Vlaamse nationalisten die met de vijand hadden geheuld en diegenen die de democratie trouw waren gebleven. Het scenario van 1918 leek zich te herhalen toen België de moeilijke transformatie van oorlog naar vrede aanwendde om het verfoeide Vlaams-nationalisme in de kiem te smoren. ‘Vlaams’ werd gelijkgesteld met ‘zwart’, de kleur van het fascisme. Deze keer was de Vlaamse Beweging murw geslagen. De ‘zwartzakken’, de collaborateurs onder de flaminganten, zaten in zak en as. Omdat de bezetting in Wallonië gewelddadiger was verlopen met nog meer bloedige afrekeningen, kunnen de Walen geen begrip opbrengen voor de wijze waarop in Vlaanderen de collaboratie soms wordt goedgepraat als ingegeven door het streven naar Vlaamse onafhankelijkheid. Ook nu nog krijgt het Vlaams Belang een veroordeling van de collaboratie niet over de lippen. Het ging volgens de radicale tak van de Vlaamse Beweging om ‘idealisten’ die het beste voor hadden met Vlaanderen. Maar ook Wallonië bezondigt zich aan een eenzijdige kijk op de collaboratie door dit als een ‘typisch Vlaams’ fenomeen te beschouwen. Voor vele Franstaligen is het Vlaams-nationalisme zelfs in zijn gematigde en democratische vorm des duivels.

Langzamerhand krabbelde de Vlaamse Beweging weer overeind. In 1946 zag het ‘satirische’ weekblad *’t Pallieterke* het licht, dat tot op de dag van vandaag fel van leer trekt tegen alles wat Belgisch en links is. In 1954 richtten Vlaams-

3. Zie het boek van de historicus Bruno De Wever, *Greep naar de macht. Vlaams-nationalisme en Nieuwe Orde. Het VNV 1933-1945*. Tielt 1995.

nationalisten die niet door de repressie waren getroffen, de Volksunie (VU) op, die als partij het Vlaams-nationalisme weer een plaats wilde geven in het parlementaire systeem. De Volksunie ijverde niet alleen voor federalisme, maar kwam ook op voor ‘amnestie’ voor die mensen die hard waren aangepakt door de repressie. Daardoor zou ze ook gewezen collaborateurs aantrekken. Het gevolg was dat links Vlaanderen de Volksunie dikwijls als partij van de ‘zwarten’ zou verketteren, wat niet helemaal terecht was. Vanaf de jaren zestig zou de Volksunie op socio-economisch gebied zelfs een eerder linkse koers varen met figuren als Hugo Schiltz en Nelly Maes (‘rode Nelly’). In diezelfde periode kon ze handig op de tijdsgeest inspelen: België was rijp voor het federalisme, ook al omdat de politieke klasse in Wallonië eveneens onder het juk van het Belgische establishment weg wilde. Vanaf 1970 zouden verschillende staatshervormingen België ombouwen tot een federale staat en daartoe droeg de Volksunie als zweeppartij haar steentje bij. Door haar deelname echter aan de regering Tindemans in 1977, door dus een ministerspost op te nemen in een Belgische (!) regering ‘verbrandde’ ze zich volgens radicale Vlaams-nationalisten. Het Egmontpact, waarmee ze een grondige hervorming van de Belgische staat wilde bewerkstelligen, vond geen genade in de ogen van vele Vlaams-nationalisten, onder andere wegens het inschrijvingsrecht in Brussel voor Franstaligen die in de Vlaamse gemeenten net buiten Brussel woonden. Het ‘verraad’ van de Volksunie leidde tot een uittocht van de radicale en extreemrechtse Vlaams-nationalisten uit de partij. Aan de rechterkant van de Vlaamse Beweging formeerden zich twee kleine Vlaams-nationalistische partijtjes, die in 1978 als kartel onder de naam ‘Vlaams Blok’ aan de parlementsverkiezingen deelnamen. De verdeeldheid onder de Vlaams-nationalisten was weer een feit, net zoals in de jaren twintig en dertig. Pas vanaf eind jaren tachtig zou het Vlaams Blok de wind in de zeilen krijgen toen enkele ‘Jonge Turken’⁴ zoals Filip De Winter en Gerolf Annemans aan kwamen zetten met een anti-migranten-standpunt. De doorbraak voor het Vlaams Blok kwam er bij de parlementsverkiezingen van 24 november 1991, ‘zwarte zondag’, toen de partij 10 procent van de Vlaamse stemmen (25 procent alleen al in Antwerpen) in de wacht sleepte. Sindsdien bleef het Vlaams Blok van verkiezing tot verkiezing groeien, wat de democratische partijen tot het afkondigen van het ‘cordon sanitaire’ noopte, de belofte de extreemrechtse partij op geen enkel niveau bij het bewind te betrekken. Ondertussen verloor de Volksunie de gunst van de kiezers. De spanningen binnen de partij bereikten hun hoogtepunt in 2001 toen het Lambermontakkoord, de vijfde staatshervorming, de lakmoesproef zou vormen voor haar houding tegenover het Belgische staatsbestel. Voor de goedkeuring van het akkoord had premier Verhofstadt een tweederde meerderheid nodig. Hij rekende daarbij ook op de stemmen van de Volksunie, die in de oppositie zat maar die verondersteld werd een verdere hervorming van de staat genegen te zijn. Voor de voorstanders van Lamber-

4. Rinke van den Brink, *De Jonge Turken van het Vlaams Blok. Extreem-rechts tussen uniform en maatpak*. Gent/Amsterdam 1999.

mont binnen de Volksunie (Bert Anciaux) was de grotere fiscale autonomie (tot 21 procent) voor de deelstaten een stap vooruit, voor de tegenstanders (verzameld rond Geert Bourgeois) was de regionalisering van de gemeentewet een brug te ver. Laatstgenoemden vreesden dat de Vlamingen die in de negentien gemeenten van Brussel een (numerieke) minderheid vormen, aan de willekeur overgeleverd zouden worden van het Hoofdstedelijk Gewest Brussel, waar de Franstaligen 90 procent van de bevolking uitmaken. De Volksunie stond voor een verscheurende keuze. De strijd laaide op. De partij viel uiteen in twee kleinere Vlaams-nationalistische partijen, de Nieuw-Vlaamse Alliantie (N-VA) onder het voorzitterschap van Bourgeois, en SPIRIT onder Anciaux. In 2004 zou de N-VA een kartel vormen met de Vlaamse christen-democraten (CD&V), terwijl SPIRIT aansluiting zocht bij de Vlaamse socialisten (SP.A). Beide partijen zouden na de regionale verkiezingen van 13 juni 2004 als kartelpartner van respectievelijk CD&V en SP.A deel uitmaken van de Vlaamse regering: Geert Bourgeois (N-VA) als minister van Bestuurszaken, Media, Toerisme en (Vlaams) Buitenlands Beleid, Bert Anciaux (SPIRIT) als minister van Cultuur, Sport en Jeugdzaken. Op 22 september 2008 nam Bourgeois ontslag uit de Vlaamse regering: zijn positie was er onhoudbaar geworden nadat de N-VA haar vertrouwen in de federale regering had opgezegd omdat die te weinig garanties kon leveren voor een nieuwe staatshervorming. SPIRIT had zichzelf omgedoopt tot Vlaamse Progressieven, maar verzeilde in een diepe crisis nadat haar voorzitster Bettina Gysen op 20 november 2008 moest opstappen na de bekendmaking van buitensporige onkostennota's die ze in een vorig leven bij de publieke omroep had binnengebracht.⁵ De strijd om de opvolging draaide ook om de vraag of de partij met een Bert Anciaux op kop niet zou worden opgeslorpt door de SP.A. Met Geert Lambert die het haalde van Anciaux, kwam een einde aan het kartel. Ook het Vlaams Belang – de nieuwe naam van het Vlaams Blok sinds Het Hof van Beroep in Gent in november 2004 haar als een racistische organisatie bestempelde – kampt met interne problemen. Ze wordt belaagd door de rechts-liberale populist Jean-Marie De Decker met zijn Lijst De Decker (LDD), die met zijn ongezoeten anti-establishment-taal enorm goed scoort bij veel mensen die voorheen hun proteststem uitbrachten op het Vlaams Belang. De perikelen van de drie Vlaams-nationalistische partijen tonen duidelijk hoe moeilijk de omgang van Vlaams-nationalisten met de macht is. Wie macht heeft, is “verdacht”, niet meer zuiver op de graat, en loopt het gevaar te worden afgestraft door de achterban.

IJzerbedevaart

In 1928-1929 werd in Diksmuide, in de provincie West-Vlaanderen, de IJzertoren opgericht als gedenkteken voor de Vlaamse soldaten die vlakbij aan het IJzerfront waren gesneuveld. Hun dood werd in verband gebracht met de Vlaamse

5. Door het weekblad *Knack*, 19 november 2008.

ontvoogdingsstrijd zoals uit de verzen van de collaborerende kapelaan Cyriel Verschaeve weerklinkt: “Hier liggen hun lijken als zaden in ’t zand, hoop op den oogst, o Vlaanderenland.” Op de toren prijkt in vier talen het opschrift ‘Nooit meer oorlog’ als bewijs van een pacifistische grondstroming binnen de Vlaamse Beweging, op de kruiskop staat het letterwoord AVV-VVK (‘Alles voor Vlaanderen, Vlaanderen voor Kristus’), wat dan weer wijst op de vroegere vervlechting Vlaams en katholiek. De jaarlijkse herdenking vormde als het ware de hoogmis van de flaminganten die er de eisen tot meer Vlaamse autonomie formuleerden. De toren vormde een doorn in het oog van de Belgicisten. In 1946 werd hij door onbekenden opgeblazen. Gebeurde het in opdracht van de Belgische staat? Handelden belgicisten op eigen houtje? De Vlaamse Beweging verzamelde de nodige fondsen om een nieuwe toren te laten bouwen. Jaarlijks trok de herdenking op de weide rond de toren, de zogenaamde IJzerbedevaart, tienduizenden Vlaamsgezinden uit alle lagen van de bevolking. In de jaren tachtig van de twintigste eeuw begon de scheiding der geesten binnen de Vlaamse Beweging tussen democratische en radicale of zelfs extreemrechtse flaminganten ook een uitwerking te hebben op de IJzerbedevaart. Het comité dat de IJzerbedevaart organiseerde, besloot de extreemrechtse groepjes uit binnen- en buitenland die de plechtigheid ontsierden, van de weide te weren. De ‘Stem van Suidafrika’ als een van de drie ‘Dietse’ volksliederen die op het einde van de manifestatie werden gezongen (naast ‘De Vlaamse Leeuw’ en het ‘Wilhelmus’) werd tot groot ongenoegen van de radicale Vlaams-nationalisten afgevoerd. De hertaling van het testament van de Frontbeweging (“Zelfbestuur, Nooit meer oorlog, Godsvrede” in “vrijheid, vrede en verdraagzaamheid”) was voor hen de druppel die de emmer deed overlopen. Nadat ze in 1996 op de herdenkingsweide op de vuist waren gegaan met gematigde en als ‘zacht’ verketterde Vlaams-nationalisten, besloten ze vanaf het jaar daarop in de buurt een alternatieve, meer radicale ‘IJzerwake’ te organiseren. De twee manifestaties, IJzerbedevaart en IJzerwake, staan symbool voor de verdeeldheid van de Vlaamse Beweging in een democratische en een extremistische vleugel. Maar wat ze beide gemeen hebben, is tanende aantrekkingskracht. Geen van beide manifestaties wordt door meer dan een paar honderd sympathisanten bezocht, en dit duidt erop dat de ‘Vlaamse zaak’ de bevolking niet meer zo weet te boeien of te mobiliseren als tot in de jaren tachtig nog het geval was. Het is echter niet uitgesloten dat de crisis die het Belgische staatsbestel in 2007/2008 heeft geteisterd weer in de kaart zal spelen van het Vlaams-nationalisme.

Federalisme

In de geschiedenis van België manifesteren zich drie breuklijnen⁶, soms gelijktijdig, soms met een onderscheiden hevigheid naargelang van de omstandigheden:

6. Marc Platel, *Communautaire geschiedenis van België. Van 1830 tot vandaag*. Leuven 2004.

de kloof tussen Nederlands- en Franstaligen, de socio-economische verschillen tussen Noord en Zuid en de levensbeschouwelijke strijd tussen katholiek en vrijzinnig. Soms vallen ze met elkaar samen, zoals tot het einde van de jaren veertig in een agrarisch katholiek Vlaanderen en een geïndustrialiseerd vrijzinnig Wallonië, soms overlappen ze elkaar niet zoals op dit moment waarop Vlaanderen rijker is en het geloof er niet langer een zo grote rol speelt. De Vlaamsgezinden voerden aanvankelijk hun culturele strijd tegen het francofone establishment in Brussel. Na het einde van de Tweede Wereldoorlog traden ook verschillen in politieke cultuur tussen Vlaanderen en Wallonië op de voorgrond. Een voorbeeld is de Koningskwestie van 1950. Leopold III was tijdens de bezetting in zijn paleis in Laken gebleven, tot ongenoegen van de regering, die meende dat hij vanuit ballingschap de strijd had moeten voortzetten. In 1944 namen de nazi's hem op hun vlucht mee. In 1950 rees de vraag of de koning terug mocht keren uit ballingschap. De emoties laaiden hoog op, het kwam haast tot een burgeroorlog. De bevolking werd geraadpleegd in een referendum. 72 procent van de Vlamingen en 42 procent van de Walen stemde ervoor dat hij weer zijn koninklijke functie zou mogen opnemen – 57,68 procent dus van de totale Belgische bevolking –, toch besloot de regering de neen-stem van Wallonië te volgen. De Vlamingen, en niet alleen de flaminganten, voelden zich gedupeerd: het was alsof er geen rekening werd gehouden met de meerderheid in het land. Een tweede grote breuk in de Vlaams-Waalse relaties manifesteerde zich tijdens de schoolstrijd van 1955 toen katholiek Vlaanderen massaal protesteerde tegen de onderwijswetten van de Franstalige socialistische onderwijsminister Collard. Ook het economische landschap begon te veranderen. Vlaanderen met zijn grote havens zoals Antwerpen en zijn hoge arbeidsproductiviteit trok meer en meer buitenlandse investeringen aan (bijv. BASF in Antwerpen), Wallonië geraakte in het sukkelstraatje toen zijn steenkool en staal door de crisis werden geraakt. In 1961 wilden de Vlaamse arbeiders en bedienden de oproep van de Waalse socialistenleider Renard niet volgen om het land plat te leggen uit protest tegen de Eenheidswet van de regering die drastische besparingen voorzag. Toen rijpte bij de Walen het verlangen om op socio-economisch gebied hun eigen weg te volgen, los van wat zij 'l'état belgo-flamand' noemden (zinspelend op de dominantie van de Brusselse bourgeoisie en het rijker wordende Vlaanderen). In het kader van de zich aandienende federalisering zou dat ten grondslag liggen van de gewestvorming. De Vlamingen echter was het er vooral om te doen hun taal en cultuur veilig te stellen, wat uitmondde in de creatie van de gemeenschappen. In 1970 verklaarde toenmalig premier Gaston Eyskens: "De unitaire staat is achterhaald." Dat was het officiële startschot voor het federaliseringsproces, dat over vijf staatshervormingen met daarbij horende wijzigingen van de Grondwet zou verlopen (1970, 1980, 1988, 1993, 2001). Wat eruit te voorschijn kwam, is een federalisme sui generis, een hoogst ingewikkelde federale structuur die bestaat uit de 'Gewesten en Gemeenschappen' zoals artikel 1 van de Grondwet zegt. Het Vlaamse, het Waalse en het Brussels Hoofdstedelijk Gewest zijn territoriale entiteiten. Hun bevoegdheid strekt zich uit tot materies zoals milieu, ruimtelijke ordening, transport. De Vlaamse, Franse en Duitstalige Ge-

meenschap zijn gebaseerd op de taal die een bepaalde groep mensen deelt. De Vlaamse Gemeenschap regelt persoonsgebonden bevoegdheden zoals cultuur, taal, media voor die mensen die op het grondgebied van het Vlaamse Gewest leven en voor de Nederlandstalige Belgen die in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest wonen. De Franse Gemeenschap doet hetzelfde voor de Franstalige inwoners van het Waalse Gewest (dus niet de Duitstaligen, die wat gewestmateries aangaat wel afhankelijk zijn van het Waalse Gewest) en de Franstalige Brusselaars. Gewesten en Gemeenschappen vallen dus niet samen. Elk van deze gemeenschappen en gewesten heeft een eigen raad of parlement (zoals het Vlaams parlement) en een eigen regering. Aan Vlaamse zijde is er voor gekozen de parlementen en regeringen van het Vlaamse Gewest en de Vlaamse Gemeenschap te fusioneren om aan te tonen hoe onverbrekelijk de band tussen Vlaanderen en de Brusselse Vlamingen wel is. Maar dat neemt niet weg dat deze laatste toch een eigen identiteit zijn beginnen ontwikkelen ten opzichte van de bewoners van het Vlaamse Gewest. Ook de partijen ondergingen een regionalisering. Vanaf de jaren zeventig begonnen de unitaire partijen zich op te splitsen in Vlaamse en Waalse zusterpartijen, die ondanks het feit dat ze tot eenzelfde politieke familie behoren een eigen structuur hebben en eigen klemtonen leggen. Bij verkiezingen komen ze alleen op in het eigen gewest. Federaal premier Yves Leterme heeft op 10 juni 2007 800.000 stemmen gekregen, maar dat waren wel louter Vlaamse. Zijn communautair geladen kiesprogramma kon niet aan de mening van de Waalse kiezer (wel de Brusselse) worden getoetst. In een federale regering zitten er dus voor elke politieke familie twee partijen. Het Belgische evenwicht berust verder op de pariteit: hoewel de Vlamingen met 60 procent een numerieke meerderheid vormen in België, zijn er in de federale regering evenveel Vlaamse als Franstalige ministers, namelijk telkens zeven. De premier staat daarboven, hij/zij kan Nederlands- of Franstalig zijn. Die pariteit weerspiegelt zich ook in de regering van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, waar elke taalgemeenschap twee ministers heeft en de minister-president een Franstalige is, hoewel de verhouding Vlamingen-Franstaligen in Brussel 1 op 9 bedraagt. Het federale parlement is ook in twee taalgroepen opgedeeld, over de partijpolitieke grenzen heen. Wetten die de belangen van een bepaalde gemeenschap raken, bijvoorbeeld de wijziging van de taalgrens, behoeven een dubbele meerderheid, zowel in elke taalgroep op zich als in het parlement in zijn geheel. Die garanties, die zeker de numerieke minderheid ten goede komen, kwamen er met de eerste staatshervorming. Sommige Vlaamse kringen betreuren dat de Vlamingen met die zogenaamde ‘grendelgrondwet’ aan hun machtspositie als numerieke meerderheid (‘one man, one vote’) hebben verzaakt. Een bijkomende eigenaardigheid van het Belgische federalisme is dat de gemeenschappen en gewesten sinds het Sint-Michiels-Akkoord van 1993 een eigen buitenlands beleid kunnen voeren op die domeinen waarvoor ze intern bevoegd zijn (‘in foro interno, in foro externo’). Dit heeft uiteraard consequenties voor de Europapolitiek van België. In Europese ministerraden, bijv. van cultuur, moet na onderlinge afstemming en op basis van een rotatiesysteem een van de gemeenschapsministers de Belgische staat vertegenwoordigen. Het is op dit niveau dat

de gefedereerde entiteiten onder coördinatie van de federale overheid tot een gezamenlijk standpunt moeten komen. Maar op binnenlands vlak blijkt het compromis niet altijd meer aan te slaan: al telt België zes gemeenschappen en gewesten, de zaak eindigt vaak in een steekspel tussen Vlaanderen en Wallonië (al dan niet met de Franstaligen van Brussel erbij).

Taalstrijd

In 1963 werd de taalgrens die de oude Romeinse heirbaan tussen Keulen en Boonen (Boulogne in Frankrijk) volgde, officieel vastgelegd. België werd opgedeeld in vier taalgebieden: Vlaanderen en Wallonië, waar respectievelijk het Nederlands en het Frans de enige taal van bestuur en onderwijs zijn, het tweetalige Brussel (Frans-Nederlands) en het Duitstalige gebied. Volgens de Duitse politicoloog Siebo Janssen bewerkt die eentaligheid van Vlaanderen en Wallonië “eine Zunahme der politischen und kulturellen Undurchlässigkeit der einzelnen Landesteile”.⁷ Sommige gemeenten op de taalgrens waren gemengd. Op basis van een volkstelling werden ze naargelang van de numerieke meerderheid van Nederlands- of Franstaligen respectievelijk bij Vlaanderen of Wallonië ondergebracht: zo werd Voeren van de Franstalige provincie Luik overgeheveld naar de Vlaamse provincie Limburg en vice versa Komen van West-Vlaanderen naar Henegouwen. In de jaren tachtig zou een taalstrijd ontbranden in Voeren omdat burgemeester Happart als leider van de lijst ‘Retour à Liège’ (‘Terug naar Luik’) weigerde Nederlands te spreken tijdens de gemeenteraad. Deze gemeenten met hun gemengde taalgroepen verkregen faciliteiten: de Franstalige inwoners van de Vlaamse en de Nederlandstalige inwoners van de Waalse faciliteitengemeenten zouden voor officiële documenten in hun eigen taal terecht kunnen bij het gemeentebestuur. De Vlaamse interpretatie van de faciliteiten is dat ze dienden om de integratie van de anderstaligen te bevorderen en daarom moeten uitdoven, de Franstaligen beweren dat ze voor eeuwig gelden (in ruil voor de niet-uitbreiding van Brussel zoals door de Vlamingen werd gevraagd). Vandaag vormen de zes Vlaamse faciliteitengemeenten in de Rand (rond Brussel) een groot probleem. Ondertussen hebben zich daar zoveel Franstaligen uit Brussel en Wallonië gevestigd dat het Vlaamse karakter van die gemeenten dreigt verloren te gaan. Aangezien de Franstaligen in Vlaanderen voor een eigen Franstalige partij kunnen stemmen, hebben ze in sommige gemeenten de politieke meerderheid in de wacht gesleept. Toenmalig Vlaams minister van Binnenlands Bestuur, Marino Keulen, weigerde de in 2006 verkozen Franstalige burgemeesters van drie Vlaamse faciliteitengemeenten te benoemen omdat ze de taalwet zouden hebben geschonden door verkiezingsbrieven uitsluitend in het Frans te hebben verstuurd. Deze kwestie verzuurt de betrekkingen tussen

7. Siebo M.H. Janssen, *Belgien – Modell für eine föderal verfasste EU? Die Föderalisierung Belgiens im Kontext der Europäischen Integration*, ZEI Discussion Paper C 150, Bonn 2005, S. 4.

de Vlaamse en Franstalige politici die nu worden geacht met elkaar te onderhandelen over een nieuwe staatshervorming. Hetzelfde geldt voor de kwestie Brussel-Halle-Vilvoorde (BHV). Sinds de opsplitsing van de provincie Brabant in Vlaams-Brabant en Waals-Brabant op 1 januari 1995 bestaat België uit tien provincies. Na een hervorming van de kieswet onder de regering Verhofstadt vielen de kiesdistricten samen met de provincies. Een uitzondering werd gemaakt voor de provincie Vlaams-Brabant: die bestaat uit twee kiesdistricten: Leuven en BHV (Brussel – geen provincie – samen met de westelijke helft van Vlaams-Brabant, namelijk Halle en Vilvoorde). Dat heeft tot gevolg dat Franstalige politici uit Brussel ook stemmen kunnen ronselen in de Vlaamse gemeenten van westelijk Vlaams-Brabant. De Vlaamse politieke klasse beschouwt dit als een vorm van ‘Franstalig imperialisme’. De Vlaamse taalgroep in het parlement heeft in november 2007 de splitsing van BHV eenzijdig uitgeroepen. De Frans-taligen riepen een belangenconflict in waardoor de behandeling van de kwestie in het federale parlement werd opgeschort. Vlaams-Brabant is zowat de weke onderbuik van Vlaanderen. Al in de jaren zestig vreesden de Vlamingen dat de aanwezigheid van de tweetalige universiteit Leuven de verfransing van het Vlaamse gedeelte van Brabant in de hand zou werken. Tijdens de studenten-revolte van 1968 richtte het protest van de Vlaamse studenten zich niet alleen tegen het conservatieve establishment, maar ook tegen het gedeeltelijk Franstalige karakter van de universiteit. Het gevolg was de splitsing van de universiteit Leuven: de Franstaligen verhuisden om over de taalgrens een nieuwe katholieke universiteit, Louvain-La-Neuve, te stichten.

De politieke crisis

Bij de deelstaatverkiezingen van 13 juni 2004 kwam het kartel aan Vlaamse kant als overwinnaar uit de bus. De christen-democraat Yves Leterme werd minister-president van de Vlaamse regering, waarin nu ook een Vlaams-nationalist, Geert Bourgeois, zetelde als minister van onder meer (Vlaams) buitenlands beleid. Vanaf dat moment begonnen ook de Vlaamse christen-democraten zich radicaler op te stellen op communautair vlak. Bij de federale verkiezingen van 1999 hadden de christen-democraten het onderspit moeten delven tegen de liberaal Guy Verhofstadt. Nadat ze vijf decennia lang onafgebroken aan de macht waren geweest, moesten ze toen de kunst leren van het oppositie voeren. Dat ging hen niet goed af. Wat nog erger was: er kwam binnen de Vlaamse christen-democratie een nieuwe generatie opzetten die niet langer die vertrouwensrelatie had met de politieke klasse in Franstalig België. Het kartel met de Vlaams-nationalisten van de N-VA zweept de christen-democraten nog meer op. De Vlaamse regering pakte onder Leterme graag uit met ‘goed bestuur’ en probeerde dit in de verf te zetten door het te laten contrasteren met het ‘rommeltje’ dat Wallonië er (met zijn anders samengestelde regering) van maakte. In de aanloop naar de federale verkiezingen van juni 2007 nam Leterme ontslag als Vlaams minister-president om premier Verhofstadt te kunnen uitdagen. Het kartel bracht de slogan ‘goed bestuur’ in het geweer tegen de federale re-

geringspartijen, wat werd vertaald als een tegenstelling tussen een florerend Vlaanderen en een verziekt België. De Vlaamse christen-democraten stapten met hun Vlaams-nationalistische kartelpartner op de kiezer af met de belofte dat er een grote staatshervorming zou komen, mochten zij de verkiezingsslag winnen. Dat zou onder andere homogene bevoegdheden en een regionalisering van het tewerkstellingsbeleid betekenen. Op de avond van de verkiezingen, toen de zegebuletins binnenstroonden, stonden de kopstukken van het kartel op tafel te dansen van vreugde. In de menigte supporters rondom hen werd er hevig met Vlaamse leeuwenvlaggen gezwaaid. Die beelden gingen België rond. De Franstaligen waren geschokt toen ze Yves Leterme, de winnaar van de federale verkiezingen, omgord zagen met het symbool van de Vlaamse ontvoogdingsstrijd. De regeringsvorming of beter de pogingen tot regeringsvorming verliepen niet van een leien dakje. Struikelpunt bleek steeds weer de 'staatshervorming'. Voor de Franstalige politici gingen de eisen van de Vlaamse partijen te ver. Joëlle Milquet, de voorzitter van de Franstalige 'Centre Démocrate Humaniste' (CDH), ging de annalen in als 'Madame Non' omdat ze keer op keer de Vlaamse voorstellen afschoot. De Franstaligen vrezen dat op den duur ook de sociale zekerheid zou worden gesplitst, wat zeker het einde van België zou inluiden. De Franstalige liberaal Didier Reynders (MR) vroeg zich af of de verkiezingsnederlaag van de Waalse sociaal-democraten, de Parti Socialiste (PS) van Elio di Rupo, op zichzelf al niet een 'staatshervorming' was? Een knipoog naar de N-VA die in haar verkiezingscampagne het schrikbeeld van een door de PS gedomineerd Wallonië uit haar hoed had getoverd. "Laat u niet verst(r)ikken" luidde de slogan waarmee de N-VA met een woordspeling verwees naar het strikje van Di Rupo, de voorzitter van de Waalse sociaaldemocraten (of 'socialisten', zoals ze in België worden genoemd). De onderhandelingen wilden niet vlotten; als klap op de vuurpijl spraken de Vlaamse Kamerleden zich op 7 november 2007 uit voor de splitsing van het tweetalige kiesdistrict Brussel-Halle-Vilvoorde. Voor de Franstaligen was dat volkomen onaanvaardbaar en de communautaire sfeer verbeterde er dus niet op. Na 194 dagen vruchteloos onderhandelen werd op 21 december 2007 een noodregering Verhofstadt III gevormd die aan zou blijven tot Pasen 2009. Dat was nodig omdat de uitputtingsslag de afkeer van de politiek bij de bevolking aanwakkerde en ook het Belgische bestel aan het wankelen bracht.⁸ Uiteindelijk kwam Yves Leterme op 23 maart 2008 als premier aan het roer van het zwaar gehavende Belgische schip te staan. De N-VA weigerde een ministerspost in de nieuwe federale regering, maar steunde haar wel onder voorbehoud. Maar van vooruitgang in de communautaire onderhandeling viel daarna maar weinig te bespeuren. Even dreigde Leterme in juli op te stappen. De Koning weigerde zijn ontslag en stelde in plaats daar van drie "koninklijke bemiddelaars" aan die een voorstel voor verdere onderhandelingen op tafel zouden moeten leggen. Midden september

8. Dirk Roctus, Belgien vor dem Kollaps ? In: *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 8/2008, S. 6-12.

kwamen ze op de proppen met een A4-tje waarop enkele algemene, vage ideeën stonden. Voor de N-VA, de Vlaams-nationalistische kartelpartner van Leterme, was dit het ultieme bewijs dat de Franstaligen geen staats hervorming willen. Op haar partijcongres van 21 september 2008 zegde ze het vertrouwen in de federale regering op. Waar bleven de bikkelharte garanties van de Franstaligen die Vlaams minister-president Kris Peeters (CD&V) meende te ontwaren? Een dag later nam Bourgeois (N-VA) ontslag uit de Vlaamse regering. De communautaire dialoog ging van start, en de pogingen duren voort.

Conclusie

De klad zit erin, in de staat die België heet. Hij sleept zich voort van separatisme (1830) naar separatisme (20??). Een land met twee snelheden, twee grote verschillende politieke culturen. Het Belgische schip vaart in woelig water. De Franstaligen vormen één front in hun afwijzing van wat zij als bedreigende Vlaamse eisen ervaren, maar toch bereiden ze zich in stilte op de ‘big bang’ van een eventuele splitsing voor. De Vlamingen bij monde van hun politieke vertegenwoordigers zijn verdeeld, zoals gewoonlijk: de geschiedenis van de Vlaamse Beweging is daarvan een goed voorbeeld. Ze worstelen met verschillende scenario’s: federalisme, confederalisme, separatisme. België laat zien welk lot een staat te wachten staat die de culturele rechten van een groot deel van zijn bevolking verwaarloost (zoals het “Belgique” van de 19de eeuw): desintegratie en ontmanteling. Het had niet zo hoeven zijn: indien het Nederlands vanaf het begin ten volle was gerespecteerd, zou de Vlaamse Beweging niet zo een vaart hebben genomen. Het koppige “non” van de Franstaligen in de voorbije tijd heeft ook bij vele gewone Vlamingen die normaal niet zo bezig zijn met het communautaire vraagstuk, twijfels doen rijzen over de leefbaarheid van de Belgische staat zoals hij er op het ogenblik aan toe is. Ze beginnen zich nog meer dan vroeger in de eerste plaats te identificeren met Vlaanderen. De Franstaligen voor wie België als van oorsprong Franstalige staat het eerste referentiekader is, zien het ook in: Vlaanderen is anders dan Wallonië een natie. De vraag is of en wanneer die natie de stap zet naar staatkundige onafhankelijkheid?

Nah und fern – Die Niederlande in deutschen Geschichtsbüchern 1947 bis 2007*

Bärbel Kuhn

Die holländische Unabhängigkeitserklärung ist das Vorbild der puritanischen Revolution, der amerikanischen Unabhängigkeitserklärung und der französischen Erklärung der Menschenrechte von 1789 geworden.¹

Derart in eine national bedeutsame und zugleich wegweisende europäische und weltgeschichtliche und – nicht zuletzt – unmissverständlich positive Perspektive gerückt, ist die niederländische Unabhängigkeitserklärung von 1581 als Ergebnis des Aufstandes gegen die spanische Herrschaft, wie sie in dem 1947 erschienenen Buch *Geschichte unserer Welt* vermittelt wird, sicherlich auch aus Sicht des Nachbarlandes selbst in akzeptabler Weise gewürdigt.

Wenn auch nur implizit, werden in der vorausschauenden Einordnung in spätere revolutionäre Veränderungen religiöse, wirtschaftliche, soziale und politische Motive dieses Konflikts angedeutet. Als Erklärung für den Aufstand wird explizit verwiesen auf die Missachtung der Landesgesetze sowie der natürlichen Rechte durch Philipp II. Ihre Legitimation für die Auflehnung gegen die spanische Herrschaft hätten die Aufständischen letztlich aus der Auffassung abgeleitet, dass Gott nicht das Volk um des Fürsten willen, sondern den Fürsten zum Wohl des Volkes geschaffen habe.

Herausgeber dieses ersten neuen Geschichtsbuches nach dem Krieg war Fritz Karsen. Karsen kam aus dem sozialistisch orientierten Bund der entschiedenen Schulreformer und arbeitete nach seiner Rückkehr aus der Emigration mit der Berliner US-Militärregierung zusammen, deren ausdrückliche Billigung sein Buch fand. Das Buch sollte auch insofern neue Akzente setzen, als es nicht mehr die politische Geschichte in den Mittelpunkt stellte, sondern Wirtschaft, Gesellschaft und Kultur als gleichermaßen geschichtsprägende Faktoren verstanden werden sollten. Ebenso entschied Karsen 1947, keinen Schwerpunkt auf die deutsche Geschichte zu setzen. In den „Grundsätzen des Herausgebers für ein deutsches Geschichtsbuch“ heißt es:

* Dieser Artikel ist die überarbeitete und mit Anmerkungen versehene Fassung der Antrittsvorlesung an der Universität Duisburg-Essen am 25. Juni 2008. Der Vortragsstil wurde im Wesentlichen beibehalten.

1. Fritz Karsen (Hrsg.), *Geschichte unserer Welt*, Band 2: Die Vorherrschaft Europas, Erster Teil: Von Karl dem Großen bis zur Gegenreformation. Berlin 1947, S. 399.

Deutschland steht nicht im Mittelpunkt der Geschichtsbetrachtung. Deutschland ist so viel Raum gegeben, als seinem Beitrag zur menschlichen Kultur entspricht. Es ist ein Land von vielen, die die Kultur der heutigen Welt hervorgebracht haben.²

Vor dem Hintergrund einer solchen Relevanzvorgabe und der damit verbundenen Relativierung der deutschen Geschichte erhielten auch die Niederlande ihren Platz in einer *Geschichte unserer Welt*.

Auch die Herausgeber des Buches *Grundriss der Geschichte* erklärten im Vorwort, nicht nationale Geschichten zu bieten, sondern eine neue gesamteuropäische Sicht und in diesem Sinne auch die deutsche Entwicklung „nur im Rahmen der Geschichte der europäischen Kulturwelt und ihrer kolonialen Ausweitung“³ in den Blick zu nehmen. Der *Grundriss*, der nach dem Krieg als gemeinsames Projekt von Hans Herzfeld, Franz Schnabel und Gerhard Ritter entstand, setzte sich gegenüber Karsens Buch durch und übernahm die Deutungsmacht darüber, welche Geschichte der Jugend in den Schulen zu vermitteln sei. Der *Grundriss der Geschichte* sollte den gymnasialen Geschichtsunterricht der nächsten Jahre – ja Jahrzehnte – prägen.

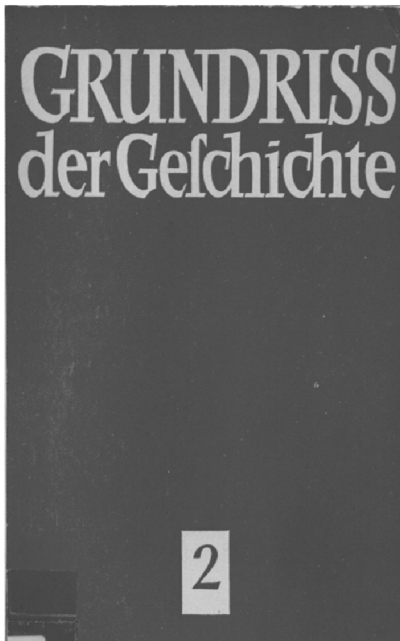

Abb. 1 Grundriss der Geschichte (1953)

2. Beilage zum Buch: „Geleitwort des Verlages zu einem Geschichtsbuch“, [S. 7].

3. Vorwort zum *Grundriss der Geschichte für die Oberstufe der Höheren Schulen*, begründet von G. Bonwetsch, H. Kania, E. Neustadt, G. Röhm, F. Schnabel, Band II: Vom Ende der Völkerwanderung bis zum Ende des Absolutismus, bearbeitet von G. Bonwetsch, H.H. Eberle, E. Wilmanns, 3. Auflage. Stuttgart 1953.

Der Aufstand der Niederländer gegen Spanien ist hier Teil des großen Kapitels zur „Gegenreformation in Westeuropa“. „Freiheitsdrang“ und der „Angriff auf die verfassungsmäßigen Rechte“ hätten – so heißt es hier – Katholiken und Protestanten zusammengeführt und es habe sich die „Widerstandsgruppe der Geusen“ gebildet. Die Verbindung, die hier bereits in der Begrifflichkeit zur unmittelbaren nationalsozialistischen Vergangenheit hergestellt wird, ist bei Ritter, der dem Goerdelerschen Widerstandskreis nahe stand, auch eine lebensgeschichtliche. Der grundsätzlichere Bezug zur Widerstandsfrage wird noch deutlicher in der Feststellung, in dem Kampf der Niederlande gegen Spanien sei der „Anspruch erhoben“ worden, dass „das Bekenntnis dem Gewissensurteil der Gläubigen unterliegt“.⁴ Im Fazit des Kapitels wird schließlich der Merksatz hervorgehoben: „Gegen einen tyrannischen König [ist] Widerstand und Absetzung erlaubt.“⁵

Während der *Grundriss* personell und in seiner Konzeption an die Schulbücher der Weimarer Zeit anknüpfte, kam – neben Fritz Karsens *Geschichte unsrer Welt* – mit *Wege der Völker* ein weiteres innovatives Buch auf den Markt.

Federführender Herausgeber war Fritz Wuessing, ebenfalls ein Mitglied des früheren „Bundes der entschiedenen Schulreformer“ und Schüler Karl Lamprechts.⁶

Auch für dieses Buch waren die Ereignisse des 16. Jahrhunderts zukunftsweisend, jedoch unter anderem Vorzeichen:

Die deutschen Protestanten [aber] leisteten den stammesverwandten Niederländern keine Unterstützung. So lockerten sich die ohnehin schwachen Beziehungen zwischen den beiden Ländern noch mehr und die Holländer vergaßen, dass sie einst jahrhundertlang zum Reich gehört hatten.⁷

Die Beurteilung dieser Entfremdung erscheint in dem Buch ambivalent: Wird zunächst auf die folgende „großartige“ „politische und geistige Blüte“ der Niederlande verwiesen, auf die Bedeutung als „erste Seemacht Europas“ und die

4. Beide Zitate ebd., S. 124.

5. Ebd., S. 128.

6. Vgl. dazu Maria Halbritter, *Schulreformpolitik in der britischen Zone von 1945 bis 1949*. Weinheim 1979, S. 217 f.; Ulrich Mayer, *Neue Wege im Geschichtsunterricht? Studien zur Entwicklung der Geschichtsdidaktik und des Geschichtsunterrichts in den westlichen Besatzungszonen und in der Bundesrepublik Deutschland, 1945-1953*. Köln 1986, S. 133 und 74; Bärbel Kuhn, *Historische Bildung als Welt- und Menschenkunde?* In: Wolfgang Hasberg (Hrsg.): *Modernisierung im Umbruch: Geschichtsdidaktik und Geschichtsunterricht nach 1945*. Berlin u.a. 2008, S. 361-376. In den *Wegen der Völker* wurde der Aufstand zum Freiheitskampf eines „stolzen kalvinistischen Bürgertums“, das nach 1556 nicht mehr „gewillt [war], sich den religiösen und politischen Forderungen des neuen spanischen Landesherrn unterzuordnen“, vgl. *Wege der Völker. Geschichtsbuch für deutsche Schulen*, Band III: für das siebente Schuljahr, Berlin/Hannover (Pädagogischer Verlag Bertold Schulz) 1. Aufl. 1948, Ringen um Freiheit. Vom Ausgang des Mittelalters bis zur Revolution von 1848, bearbeitet von Harald Scherrinky, Elisabeth Berger und Georg Müller, S. 62.

7. *Wege der Völker* III (1948), S. 63.

Entstehung eines ausgedehnten überseeischen Kolonialreiches, „aus welchem dem Mutterlande große Reichtümer zuflossen“, auf den „großen [...] Völkerrechtslehrer Hugo Grotius“ und den „großen Maler Rembrandt“, so wird im Fazit die wiederholt durch das Adjektiv „groß“ hervorgehobene neue Bedeutung des Landes relativiert. Die Schülerinnen und Schüler sollen nun nämlich die Frage beantworten, warum diese Blüte nur kurz war und Frankreich und England das Land bald überflügelten. Lernziel soll hier womöglich die Erkenntnis sein, dass räumliche Größe und zentralisierte Macht die besseren Garanten für Wohlstand waren.⁸ Diese Sicht der staatlichen Entwicklung war es, die der „Meistererzählung“ entsprach. Libertäre und partizipatorische Politikulturen erschienen als Kontrast zwar interessant und mitteilenswert, galten jedoch nicht als gleichrangig gemessen am Maßstab des traditionellen historischen und politischen Denkens.⁹

Die Beispiele für die Darstellung des Unabhängigkeitskampfes der Niederlande machen deutlich, dass der persönliche und weltanschauliche Hintergrund der jeweiligen Herausgeber und Autoren sich ebenso niederschlägt wie die Vermittlung von dem Kontext und dem Geschichtsbewusstsein der unmittelbaren Nachkriegszeit geprägt ist. Die Folie bildet in den 1950er Jahren unmissverständlich die gerade durchlebte Zeit der Willkürherrschaft und der eingeschränkten Handlungs- und Meinungsfreiheit.

Zur Methodik

Auch für die folgenden Jahrzehnte will ich nun der Frage nachgehen, wie, das heißt mit welchen Themen und mit welchem Tenor, das Nachbarland und seine Geschichte in westdeutschen Schulgeschichtsbüchern in diachroner Perspektive vermittelt werden. Auf einer zweiten Ebene wird danach zu fragen sein, welche Bedeutung jeweils der Auswahl und Schwerpunktsetzung zukommt, das heißt auch: Vor dem Hintergrund welcher politischen Konjunktur und welchen gesellschaftlichen und kulturellen Klimas sie gesehen werden müssen und schließlich welche Veränderungen festzustellen sind und wie diese mit Hilfe der genannten Faktoren erklärt werden können.

Gefragt wird also auch nach Narrativen und „Meistererzählungen“, deren Konservatoren und Multiplikatoren Schulbücher wesentlich sind. Gefragt wird damit zugleich nach dem Geschichtsbild, das vermittelt werden soll¹⁰ und den

8. Vgl. dagegen *Geschichte* Lehrbuch für Klasse 7, Berlin [Ost] (Volk und Wissen) 1980, S. 61: „Frankreich, England und Holland, die schärfsten Gegner Spaniens, waren dagegen wirtschaftlich und gesellschaftlich fortgeschrittene Staaten. Sie mußten auf die Dauer der innerlich bereits zerrütteten spanischen Monarchie überlegen sein.“

9. Vgl. Heinz Schilling, Europa in der werdenden Neuzeit – oder : „Was heißt und zu welchem Ende studiert man europäische Geschichte?“ Rede am 23. Sept. 2002, Universität Leiden. In: Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences (Hrsg.), *Heineken Lectures 2002*. Amsterdam 2003, S. 62-81, S. 71.

10. Vgl. dazu auch Irmgard Hantsche, Geschichte im Schulbuch, das Schulbuch in der Geschichte. In: *Aus Politik und Zeitgeschichte* 39 (1987), S. 39-53, hier S. 39 und 42.

Lernzielen des Geschichtsunterrichts, der mit den Büchern unterstützt werden sollte und soll. Da in Deutschland die Bücher ein Zulassungsverfahren durchlaufen, in dem die Bücher nach politischen, didaktischen und fachwissenschaftlichen Kriterien begutachtet werden, ist dies nicht den Verlagen, Herausgebern oder Autoren allein überlassen.

Die zentralen Fragen verweisen bereits auf die methodische Vorgehensweise. Die diachrone Analyse versteht die Schulgeschichtsbücher als Quelle, die Auskunft gibt erstens über die Auswahl der für Jugendliche als vermittlungswert erachteten Inhalte, zweitens über deren Deutungen. Sie sind damit drittens zugleich eine aufschlussreiche Quelle für das Geschichtsbild und das gesellschaftliche Selbstbild und die Mentalität einer Zeit, die sich in den Rekonstruktionen der Schulbuchautoren widerspiegeln.¹¹ Schulbuchautoren sind als Träger und Übersetzer Indikatoren des Zeitgeistes. Die ebenso didaktische wie hermeneutische inhalts- und textanalytische Untersuchung fragt in diesem Zusammenhang auch nach den „underlying assumptions“, den verborgenen Vorannahmen, die das nationale Selbstbild und die Wahrnehmung des Anderen prägen.¹² Ihr Aufspüren erfordert eine aufmerksame und differenzierte sprachliche Analyse der – in der Schulbuchsprache so genannten – „Autorentexte“.

Quantitative Fragen sind für die folgenden Überlegungen insofern von Interesse, als in der diachronen Perspektive der Raum, der dem Nachbarland gewidmet wird, auch etwas über die Bedeutung aussagt, die ihm zugemessen wird beziehungsweise im Bewusstsein der Jugendlichen entwickelt oder gestärkt werden soll. Der Blick auf didaktisch-methodische Entscheidungen und Darstellungsformen steht nicht im Mittelpunkt der Aufmerksamkeit, ist aber im Zusammenhang mit der Frage nach den Lernzielen nicht gänzlich zu vernachlässigen. Wenn auch die Inhalte und Aussagen der Bücher keine unmittelbaren Schlüsse auf die Rezeption zulassen¹³, sind Schulbücher dennoch zentrale Vermittler von Geschichte. Indem sie das Geschichtsverständnis, die Geschichtsbilder und Einstellungen einer Zeit und einer Gesellschaft bündeln und an weite Kreise der nachwachsenden Generation weitergeben, sind sie zugleich ernst zu nehmende Faktoren der nationalen Geschichtskultur. Dass zwischen Intentionen und Wirkungen ein hohes Maß an Kohärenz angenommen wird, zeigen die zahlreichen Schulbuchstreite, die in den letzten Jahren das Medium in die Diskussion brachten. Sie belegen die große Brisanz, die das Schulbuch bei aller Konkurrenz durch sogenannte „neue Medien“ für die Vermittlung von Geschichtsbildern immer noch besitzt. Sie belegen auch, darauf hat Konrad Jarausch hingewiesen, „ein

11. Vgl. Wolfgang Jacobmeyer, Konditionierung von Geschichtsbewußtsein: Schulgeschichtsbücher als nationale Autobiographien. In: *Gruppendynamik* 23 (1992), Heft 4, S. 325-388.

12. Vgl. Karl-Peter Fritzschen, Vorurteile und verborgene Vorannahmen. In: ders. (Hrsg.), *Schulbücher auf dem Prüfstand. Perspektiven der Schulbuchforschung und -beurteilung in Europa*. Frankfurt am Main 1992, S. 107-124.

13. Vgl. dazu auch die Überlegungen von Hantsche, *Geschichte im Schulbuch*; Jacobmeyer, *Konditionierung*.

Verlangen nach gesellschaftlicher Sinndeutung von gemeinsamem Erleben.“¹⁴ Schulgeschichtsbücher werden in diesem Sinne als wichtige Nahtstellen zwischen kollektivem und kulturellem Gedächtnis verstanden.

Ob in den japanisch-chinesisch-koreanischen, den israelisch-palästinensischen, den griechisch-türkischen oder den französisch-nordafrikanischen Schulbuchdebatten – jeweils ging und geht es um die eigene Verortung und um die Darstellung nachbarschaftlicher Beziehungen nach Konflikten oder um das Verhältnis von Staaten in einer postkolonialen Konstellation.

Im Rahmen meiner Recherchen für diesen Beitrag bin ich auf unzählige Untersuchungen zum Deutschlandbild der Niederländer gestoßen. Nur implizit wird in diesen Studien gelegentlich auch nach dem Niederlande-Bild auf deutscher Seite gefragt. Diese wenigen Einblicke in die Wahrnehmung des Nachbarn enthüllen jenseits der bekannten Klischees und Stereotypen – ich verweise dazu auf einen Titel: „Ajax-Amsterdam, Blumen, Kühe und Rudi-Carrell“¹⁵ – vor allem eine erstaunliche Ignoranz hinsichtlich der Geschichte und Kultur der Niederlande. Dies belegt beispielsweise eine Untersuchung, die in den Jahren 2002 und 2003 mit Hamburger Studierenden durchgeführt wurde.¹⁶

Das Nichtwissen über die Niederlande erstaunt weniger, wenn wir uns die deutschen Geschichtsbücher diesbezüglich näher ansehen. In welchen Zusammenhängen treffen wir in unseren Schulgeschichtsbüchern auf die Geschichte der Niederlande?

Um ein Ergebnis meiner Untersuchung vorwegzunehmen: Der Aufstand der Niederlande gegen die spanische Herrschaft bleibt bis in die gegenwärtigen Bücher schulbuchwürdig für deutsche Bücher – mit unterschiedlichem Gewicht und Tenor. Das Ereignis wird deshalb auch in meinen Ausführungen ein roter Faden und Gradmesser dafür bleiben, wie wichtig das Nachbarland diachron jeweils erschien und erscheint und vor dem Hintergrund welcher je aktuellen Kontexte oder Konstellationen und politischen Konjunkturen sich die Darstellung verändert. Andere Zusammenhänge, in denen die Niederlande erwähnt wurden, verschwinden wieder, neue kommen hinzu.

Die politische Geschichtsschreibung der frühen Jahre

Ich werde zur Beantwortung der Frage, in welchen Zusammenhängen die Niederlande vorkommen, die schon vorgestellten ersten Bücher der Nachkriegszeit

14. Konrad H. Jarausch, Die Krise der nationalen Meistererzählungen. Ein Plädoyer für plurale interdependente Narrative. In: ders. u. Martin Sabrow (Hrsg.): *Die historische Meistererzählung. Deutungslinien der deutschen Nationalgeschichte nach 1945*. Göttingen 2002, S. 140-162, hier S. 152.

15. Gerben Colmjon u. Bart Oremus: *Ajax-Amsterdam, Blumen, Kühe und Rudi Carrell: het Nederlandbeeld van Duitse scholieren*. (Dipl.-Arb.), Univ. Utrecht 1996.

16. Éva Ház: *Deutsche und Niederländer. Untersuchungen zur Möglichkeit einer unmittelbaren Verständigung. Sprachwissenschaftliche Forschungsergebnisse*, Band 68. Hamburg 2005, S. 299. Das so nahe Land ist vielen doch sehr fern.

als Ausgangspunkt und zugleich als Maßstab für die diachrone Analyse bis zur Gegenwart nehmen. Die dann angeführten Beispiele können in diesem Rahmen nur punktuelle Einblicke bieten, jedoch habe ich mich bemüht, aus der Vielzahl der überprüften Bücher repräsentative Beispiele für die immerhin sechs untersuchten Jahrzehnte auszuwählen.

In dem Buch *Wege der Völker* beispielsweise wird in einem zweiseitigen Kapitel die Frage beantwortet „Woraus entstanden die Niederlande?“. Der Aufstand des 16. Jahrhunderts konnte so in eine Vorgeschichte eingeordnet werden.¹⁷

Auch in der *Geschichte unserer Welt* wurde schon vor den Ereignissen des 16. Jahrhunderts in einem ausführlichen Kapitel zu „Handel und Städte nördlich der Alpen vom 11. bis zum 13. Jahrhundert“ auf die Bedeutung Flanderns hingewiesen. Dem Sozialisten Fritz Karsen erschien dieser Kontext bedeutsam, um die Entstehung eine „Klasse“ „Bürgertum“ neben den beiden bisherigen „Feudalgruppen“ Adel und Bauern zu erklären und zu beschreiben.¹⁸ Getreu seinem Ansatz einer alle Bereiche des menschlichen Lebens berücksichtigenden Darstellung der Geschichte geht er nicht nur auf die wirtschaftliche und politische Entwicklung der Region ein, sondern widmet auch deren kulturellen Bedeutung ein Kapitel. Karsen stellt etwa auch ausführlich die niederländische Architektur und die holländische Malerei des 16. und 17. Jahrhunderts vor und hebt hervor, dass für die neuen profanen Bilder eine lebhaftere Nachfrage entstanden sei und „zum ersten Mal in der Geschichte Europas [...] eine breite bürgerliche Schicht, wenn auch die einer kleinen Nation, Massen von Bilderkäufern [gestellt habe].“¹⁹

Die positive Konnotation eines kleinen, aber besonderen Landes durchzieht die Darstellung der Geschichte der Niederlande in diesem frühen Buch. In diesen Tenor fügt sich auch der Hinweis, dass Holland nach dem Aufstand das „Land der religiösen Mannigfaltigkeit“ geworden sei und Menschen unterschiedlichsten Bekenntnisses Zuflucht geboten habe.²⁰

Im traditionellen, politikgeschichtlich orientierten Buch *Grundriss* tauchen dagegen die Niederlande nach der Aufstandszeit erst wieder 1830 auf, als das „Königreich der Vereinigten Niederlande“ zerfällt und ein neues Königreich Belgien entsteht. Warum nun plötzlich von einem „Königreich“ die Rede ist, bleibt unklar, denn nicht erwähnenswert schien die 1815 erfolgte Umwandlung der Republik in eine Monarchie. Hingegen wird im Zusammenhang mit dem belgischen Aufstand von 1830 erklärend darauf hingewiesen, dass der Wiener Kongress zwei völlig unterschiedliche Länder vereinigt habe.

17. *Wege der Völker*, Band VI: für das zehnte Schuljahr. Der Neuzeit entgegen. Spätes Mittelalter und Neuzeit bis 1815, bearbeitet von W. Miethke, J. Leonardi, G.H. Franke. Berlin/Hannover 1949, S. 87.

18. *Geschichte unserer Welt*, Band II, 1, S. 130.

19. Ebd., S. 425.

20. Vgl. *Geschichte unserer Welt*, Band II, 2, S. 79.

Das südliche Land war katholisch, gewerbetreibend und, wenn auch in seiner Bevölkerung in germanische Flamen und romanische Wallonen geteilt, so doch seit der Französischen Revolution demokratisiert und französisch gesinnt. Das nördliche Land war von einem protestantisch-germanischen Handels- und Herrenvolk bewohnt.²¹

Erkennt man hier vage eine Argumentation in Anlehnung an das Gegensatzpaar die „Ideen von 1789“ gegen den „Geist von 1914“ wieder, so vermischen sich offenbar die Zuordnungen. Man gewinnt den Eindruck, als hätten der katholische Liberale Schnabel, der Autor dieses Kapitels, und der protestantische Konservative Ritter, federführender Herausgeber des *Grundrisses*, keinen Konsens gefunden, so dass die jeweiligen Geschichtsauffassungen und Weltanschauungen, so unterschiedlich sie auch waren, unvermittelt nebeneinander stehen. Im nächsten Satz heißt es dann nämlich: „So erfolgt jetzt im südlichen Teil eine von Liberalen und Katholiken gemeinsam geführte Erhebung gegen die holländische Bedrückung.“²²

Selbst wenn man nicht die anspruchsvollen gegenwärtigen Lernziele des Geschichtsunterrichts zum Maßstab nimmt, wonach nicht nur Wissen vermittelt, sondern historisches Denken und damit die Fähigkeit zu einem begründeten Urteil ausgebildet werden sollen, wird nicht recht nachvollziehbar, welche Einsichten auf Seiten von Jugendlichen der 1950er Jahre in diesem Zusammenhang erhofft oder erwartet wurden. Missbilligte Ritter wohl die „Bedrückung“, so macht er doch auch aus seiner Sympathie für das protestantische „Herrenvolk“ des Nordens keinen Hehl; umgekehrt schlug Schnabels Herz für den unter französischem Einfluss stehenden katholischen und liberalen Süden.

Sicherlich hat sich auch Ritter als „liberal“ verstanden. Für ihn bedeutete „Liberalismus“ allerdings zwar geistige Freiheit, nicht jedoch im westeuropäisch-individualistischen Sinn, denn gegenüber einer Demokratie, die den Massen politische Mitsprache einräumte, war er skeptisch.²³ Dem Herzensmonarchisten und Vernunftrepublikaner musste die Option der niederländischen Nachbarn, als Herzensrepublikaner nur aus Vernunftgründen Monarchisten geworden zu sein, fremd und unverständlich gewesen sein.²⁴ Letztlich bleibt un-

21. *Grundriss der Geschichte*, Band III: Die moderne Welt, Erster Halbband: Bürgerlicher Liberalismus und nationale Bewegung, von F. Schnabel, G. Ritter, J. Dittrich, 3. Auflage. Stuttgart 1952, S. 70.

22. Ebd.; vgl. zur Rolle der Konfessionen, die durchaus auch quer zu der politischen Einstellung liegen konnte, vgl. Anton W. F. M. van de Sande, Niederländische Katholiken. Außen-seiter in einer protestantischen Nation? Toleranz und Antipapismus in den Niederlanden im 17. und 18. Jahrhundert. In: Horst Lademacher, Renate Loos und Simon Groenveld (Hrsg.), *Ablehnung – Duldung – Anerkennung. Toleranz in den Niederlanden und Deutschland. Ein historischer und aktueller Vergleich*. Münster u.a. 2004, S. 189-201.

23. Vgl. Kuhn, *Historische Bildung*; Hermann W. von der Dunk: Zwei Historiker in ihrer Zeit: Pieter Geyl und Gerhard Ritter. In: ders. und Horst Lademacher (Hrsg.), *Deutsch-Niederländische Nachbarschaft, Vier Beiträge zur politischen Kultur*. Münster u.a. 1990, S. 57-102, hier S. 84.

24. Vgl. van der Dunk, *Zwei Historiker*, S. 80.

klar, was die Schülerinnen und Schüler gegeneinander abwägen sollten. Ein den Jugendlichen von 1951 noch aus der NS-Zeit vertrautes Vokabular dürfte zur Verwirrung einen zusätzlichen Beitrag geleistet haben.

Anders als bei gegenwärtigen Büchern, die nach dem Prinzip der Multiperspektivität über Quellen und kontroverse Darstellungen den Schülerinnen und Schülern das Angebot einer eigenen Urteilsbildung machen, wurde bis in die 1960er Jahre Geschichte in Geschichtsbüchern in rein darstellender Form in *Lehrbüchern* vermittelt. Allenfalls deuten Verstehensfragen am Ende des Kapitels an, dass nicht nur Lehrziele zu erreichen beabsichtigt waren, sondern auch Lernziele verfolgt wurden. Die Bücher sind nicht bebildert, sondern „Bleiwüsten“.

Der Fokus der unruhigen Jahrzehnte: das Freiheitsideal

1966 erschien unter dem Titel *Menschen in ihrer Zeit* ein Buch, das die heute noch gängige Kombination der Lehr- und Arbeitsbücher einleitete. Ergänzend zum darstellenden Text sollten nun Quellen und Arbeitsmaterialien – beispielsweise Bilder, Karten oder Diagramme – zum Nachdenken über die Vergangenheit und zur eigenen Urteilsbildung anregen. Entsprechende Arbeitsaufträge und Fragen sollten Schülerinnen und Schüler dazu ermuntern und sie dabei unterstützen, dies auch selbständig außerhalb des Unterrichts zu wagen.

Ähnlich wie in *Menschen in ihrer Zeit* wird nun in den meisten Büchern²⁵ der folgenden Jahre bis in die Gegenwart – diesem neuen methodischen Ansatz entsprechend – im Zusammenhang mit dem Aufstand der Niederlande der Text der Unabhängigkeitserklärung von 1581 als Quelle aufgenommen. Die Schülerinnen und Schüler sollen selbst ermitteln, welches Herrschaftsverständnis dem Aufstand zugrunde lag. Sie sollen – mit Bezug auf das vorausgehende Kapitel zur Reformation – überlegen, wie ein Widerstandsrecht begründet wurde. Recht eng geführte Fragen lassen jedoch immer noch ein Misstrauen gegenüber der Interpretationskompetenz der Schülerinnen und Schüler erkennen.

So etwa auch in dem „Klassiker“ *Zeiten und Menschen* von 1976, in dem, wie schon in *Wege der Völker*, als ein Faktor der Ereignisse das ambivalente Verhältnis und seit der Unabhängigkeit die Distanz zum deutschen Reich thematisiert wird:

Die lutherischen Fürsten Deutschlands hatten nicht zugunsten der Holländer eingegriffen, da ihnen die Calvinisten als ebenso große Feinde

25. Vgl. *Geschichtliche Weltkunde*, Band II: Vom Zeitalter der Entdeckungen bis zum Ende des 19. Jahrhunderts, von Wolfgang Hug u.a., Frankfurt am Main 1975, S. 49; *Zeiten und Menschen. Geschichtliches Unterrichtswerk*, Ausgabe B, Band II: Die Zeit der abendländischen Christenheit (900-1648), bearbeitet von R.H. Tenbrock und E. Goerlitz, Paderborn 1976, S. 202-207; *Zeiten und Menschen. Neue Ausgabe B*, Band II: Das europäische Mittelalter und die frühe Neuzeit, bearbeitet von Erich Goerlitz u.a. Paderborn 1984, S. 150 ff.

wie die Katholiken galten. Dadurch lösten sich die Holländer, völlig auf sich gestellt, auch innerlich von Deutschland und entwickelten sich zu einer eigenen Nation. Das deutsche Reich hatte endgültig die Rhein- und Scheldemündung verloren.²⁶

Mehr oder weniger unterschwellig wird hier die Botschaft vermittelt, dass Deutschlands Fürsten selbst die Schuld trügen am „Verlust“ der Region. Gründe für den „Verrat“, so der unausgesprochene Vorwurf, waren mangelnde Solidarität mit dem verwandten Nachbar – und letztlich vor allem mangelnde Toleranz. Diese Tugend wurde schließlich auf der anderen Seite das „Markenzeichen“ des neu entstandenen Staates und begründete sein Selbstbewusstsein.

Die Entstehung des Staates aus dem gewaltsamen Aufstand wird für die Niederlande zum identitätsstiftenden Gründungsmythos, der gleichermaßen negativ wie positiv konnotiert ist. Die schlimme Erfahrung der Unterdrückung und des Leidens, das Bewusstsein, einer „Schicksalsgemeinschaft“ anzugehören, begründet die Zusammengehörigkeit und Identität.²⁷ Der „Sonderweg“ der Niederlande hatte aber zugleich immer die positiven Aspekte von Freiheit und Unabhängigkeit auf der einen Seite sowie der frühen Republik in einer „monarchischen Umwelt“²⁸ auf der anderen Seite – auch wenn diese zunächst „wider Willen“²⁹ entstand, da sich nach der Ermordung Wilhelms von Oranien kein König für eine Monarchie fand. Besonders hervorgehoben und unmissverständlich positiv bewertet wird der so ganz andere Weg in einem vergleichenden Resümee eines Schulbuches des Jahres 1969: „Mannigfaltigkeit, Freiheit und Selbstbestimmung kennzeichneten die niederländische Entwicklung, – Zentralisation, Gleichförmigkeit und Abhängigkeit vom Thron die Kultur Frankreichs, dessen König nach 1668 planmäßig den Krieg gegen die Vereinigten Niederlande vorbereitete“.³⁰

26. *Zeiten und Menschen* 2, (1976), S. 205.

27. Die Schicksalsgemeinschaft ist neben Sprache, Sitten und Konfession nach Max Weber ein Bestandteil der Definition von „Nation“, vgl. Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft, Studienausgabe*, hrsg. von Johannes Winckelmann. Köln/Berlin 1964, S. 316. Vgl. zum identitätsstiftenden „Leiden als gemeinsame Erfahrung“, die durch eine intellektuelle Elite „mental“ über Generationen hinweg abgesichert wurde, „eine Ergänzung gleichsam des militärischen, politischen und vor allem wirtschaftlichen Erfolges“, Horst Lademacher, Das „Goldene Jahrhundert“ der niederländischen Republik. Bemerkungen zum Werden und zur Blüte eines aus Aufstand geborenen Staates. In: Joachim F.B. Bläsing, Jac Bosmans, Horst Lademacher u.a. (Hrsg.), *Die Niederlande und Deutschland. Nachbarn in Europa*. Hannover 1992, S. 25– 42, hier S. 39. Han van der Horst, Das niederländische Selbstbild. In: Gebhard Moldenhauer und Jan Vis (Hrsg.): *Die Niederlande und Deutschland. Einander kennen und verstehen*. Münster u.a. 2000, S. 295–306, hier S. 296.

28. Lademacher, Das „Goldene Jahrhundert“, S. 33.

29. Wolfgang Reinhard: *Geschichte der Staatsgewalt. Eine vergleichende Verfassungsgeschichte Europas von den Anfängen bis zur Gegenwart*, München 1999, S. 254.

30. *Geschichtliches Werden*, Oberstufe III: Von der absoluten Monarchie zum bürgerlichen Nationalstaat, von Helmut Altrichter u.a. Bamberg 1969, S. 16.

Die positive Konnotation eines „Sonderweges“ sollte dann als Selbstbild „klein aber fein und tapfer“ in der nationalsozialistischen Besatzungszeit die damit verbundene Integrationskraft voll entfalten.³¹

Ungewöhnlich umsichtig und differenziert wird der Niederländische Aufstand in dem bayerischen Buch *Erinnern und Urteilen* von 1982 dargestellt.³² Hier werden die religiösen, politischen, sozialen und ökonomischen Gründe mit ausführlichen schriftlichen Quellen, Bildern und Karten nachvollziehbar aufbereitet. Es wird deutlich gemacht, dass die verschiedenen Interessen letztlich quer zu sozialen und konfessionellen Zugehörigkeiten lagen³³ und die breite Ablehnung des spanischen Heerführers Alba zunächst nicht zugleich schon eine Opposition gegen den spanischen König bedeutete.³⁴ Der grundsätzliche Wandel in der Rechtfertigung des Aufstandes und in letzter Konsequenz schließlich auch der Begründung der Unabhängigkeitserklärung soll von den Schülerinnen und Schülern selbst über eine vergleichende Quelleninterpretation herausgefunden werden. Das Buch ist auch eines von ganz wenigen, in dem auf die romanisch-germanische Sprachgrenze aufmerksam gemacht wird. Zugleich wird ein Bezug zu den daraus resultierenden Konflikten hergestellt, die in Belgien bis heute Spannungen erzeugen.

Die differenzierte Darstellung in diesem Schulbuch der frühen 1980er Jahre lässt erkennbar werden, dass bezüglich der heute geltenden didaktischen Prinzipien der Problemorientierung oder der Multiperspektivität durchaus nicht selbstverständlich von einer kontinuierlichen Verbesserung hin zu den gegenwärtigen Büchern ausgegangen werden kann. Denn in einem Buch für die Sekundarstufe I mit dem Titel *Zeitreise* aus dem Jahr 1998 heißt es etwa lapidar:

Die Niederländer wurden von den Spaniern regiert. Grund genug, für die Freiheit zu kämpfen. Die Spanier waren katholisch, die Niederländer wurden calvinistisch. Jetzt ging es nicht mehr nur um die Freiheit, sondern auch um die Verteidigung der wahren Religion. Das machte den Kampf härter, den Hass größer. Und so ähnlich war es überall.³⁵

Die Überschrift des Kapitels lautet: „Hass und Gewalt und (k)ein Ende?“. In friedenserzieherischer Absicht soll eine Liste mit Gründen erstellt werden, die

31. Vgl. Friso Wielenga, *Die Niederlande. Politik und politische Kultur im 20. Jahrhundert*. Münster u.a. 2008, S. 13. Vgl. dazu Dirk Maczkewitz, *Der niederländische Aufstand gegen Spanien (1568-1609): Eine kommunikationswissenschaftliche Analyse*. Münster u.a. 2005, S. 322, der darauf aufmerksam macht, dass auch das Bild „klein aber tapfer“ zum nationalen Mythos geworden ist.

32. *Erinnern und Urteilen*. Unterrichtseinheiten Geschichte für Bayern, hrsg. von Peter Furth u.a. Band VIII, bearbeitet von Hans Joachim Berbig u.a. Stuttgart 1982, S. 169-171.

33. So waren etwa die Katholiken nicht zugleich loyal gegenüber Philipp, vgl. dazu van de Sande, *Niederländische Katholiken*, S. 192: „Die katholischen Niederländer waren ebenso vehement gegen Spanien wie ihre protestantischen Landsleute“.

34. Vgl. Horst Lademacher, *Die Niederlande. Politische Kultur zwischen Individualität und Anpassung*. Berlin 1993, S. 120.

35. *Zeitreise*, Band II, von Heiner Flues u.a. Stuttgart u.a. 1998, S. 82.

„die Menschen damals zu Hass und Gewalt gegeneinander veranlasst haben.“³⁶ Eine derart komplizierte Gemengelage der Herrschaftsstrukturen, religiösen Konflikte und Wirtschaftsbeziehungen der Frühen Neuzeit in anachronistischer Weise simplifizierende Darstellung ist wenig geeignet, historisches Denken zu fördern und ein reflektiertes Geschichtsbewusstsein zu entwickeln.

Blieben wir in den 1990er Jahren. Ein in diesem Jahrzehnt weit verbreitetes Buch war das *Geschichtsbuch* in seiner Neufassung von 1994. In dem Buch wird das für die Zeit ungewöhnlich aufgeschlossene Denken der folgenden Jahrzehnte der „goldenen Zeit“ am Beispiel des Geschlechterverhältnisses aufgezeigt. Zwei ausführliche Quellenauszüge aus dem Bericht eines schottischen Reisenden³⁷ werden präsentiert, die überschrieben sind mit „Frauen um 1600 in den Niederlanden und in Deutschland“.³⁸ Als Ergebnis der Quellenanalyse, die mit entsprechenden Fragen unterstützt und gelenkt wird, soll bei den Schülerinnen und Schülern die Erkenntnis stehen, dass, um es mit den zusammenfassenden Worten des zeitgenössischen Beobachters zu sagen, „die Frauen [der Niederlande] mehr als alle anderen eine [...] unnatürliche Herrschaft über ihre Männer ausüben“ wohingegen „die Deutschen [...] ihre Frauen wie Dienstboten behandeln“.

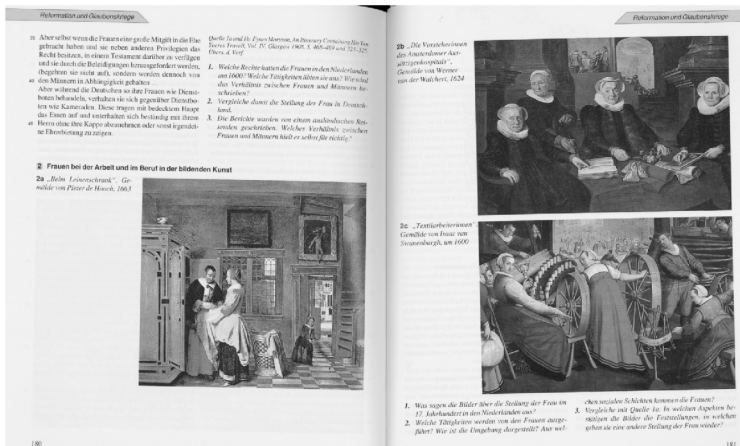

Abb. 2: Geschichtsbuch. Die Menschen und ihre Geschichte in Darstellungen und Dokumenten (1994)

36. Ebd., S. 83.

37. An itinerary written by Fynes Moryson (1566-1630) gent. first in the Latine tongue, and then translated by him into English: containing his ten yeeres travell through the twelvel domjnions of Germany, Bohmerland, Sweitzerland, Netherland, Denmarke, Poland, Italy, Turkey, France, England, Scotland, and Ireland. Diuided into IIII parts Volume 4 , 1617. Vollständiger Text unter <http://www.archive.org/details/fynesmorysons04moryuoft>.

38. *Geschichtsbuch. Die Menschen und ihre Geschichte in Darstellungen und Dokumenten*, hrsg. von Hilke Günther-Arndt, Hans-Georg Hofacker, Jürgen Kocka u.a., Neue Ausgabe B, Band II: Das Mittelalter und die frühe Neuzeit, hrsg. v. Hans-Georg Hofacker u.a. Berlin 1994, S. 179.

Eine Bilderserie zu „Frauen bei der Arbeit und im Beruf in der [holländischen] bildenden Kunst“ sollen die Aussagen der Textquellen über die privaten Beziehungen hinaus für die öffentlichen Rollen ergänzen. Es entsteht der Eindruck einer zwar eigenen Sphäre der Frauen aber zugleich ihrer selbstverständlichen Teilnahme am öffentlichen Leben im sozialen Bereich wie im Erwerbsleben – und: auch in leitenden Funktionen.

Mit der Hervorhebung des niederländischen Freiheitsideals, hier am Beispiel der Handlungsmöglichkeiten von Frauen, sollte ein wesentlicher Aspekt des Selbstbildes der Niederländer ausdrücklich hervorgehoben und als Teil der nationalen Identität anerkannt werden. Die Ansicht, dass man die Fortschrittlichkeit eines Landes daran ermessen könne, welche Freiheit man den Frauen zugestehe, hat zu Beginn des 19. Jahrhunderts Charles Fourier in seiner „Théorie des quatre mouvements“ in einer seitdem viel zitierten These formuliert. Natürlich war die Realität facettenreicher und sowohl der Reisebericht wie seine Gewichtung im gegenwärtigen Schulbuch sagen wahrscheinlich mehr über die Phantasien, Werte und Absichten der Autoren als über die Niederlande im 16. Jahrhundert aus.³⁹

Das positive Verhältnis in neuerer Zeit

Hintergrund des vielleicht allzu freundlichen Niederlande-Bildes dieser Zeit im deutschen Schulbuch könnte das Bemühen sein, zu signalisieren, dass auf deutscher Seite größte Sympathie und Wohlwollen dem Nachbarn gegenüber vorausgesetzt werden könne. Auch nach der deutschen Wiedervereinigung brauche nicht befürchtet zu werden, dass die Identität des kleinen Landes durch ein nun wieder großes Deutschland gefährdet sei. Das Schulbuch kann als Ausdruck des Willens verstanden werden, die Besonderheit des niederländischen Nachbarn der deutschen Jugend weiter zu vermitteln.⁴⁰ Auf die Rolle und auch Wahrnehmung von Schulbüchern als „Stimmungsbarometer“ wurde bereits hingewiesen. Verbunden war mit dem wohlwollenden Niederlandebild möglicherweise auch die Hoffnung, dass umgekehrt in den niederländischen Büchern in ähnlicher Weise auch positive Elemente der deutschen Geschichte aufgegriffen würden. Gerade in der politischen und historischen Bildung schien auf niederländischer Seite Anfang der 1990er Jahre eine neue Orientierung dringend wünschenswert. Außer dem Kontext „Wiedervereinigung“ kann noch ein anderer Hintergrund angenommen werden. 1993 hatte eine Untersuchung für Aufsehen gesorgt, die ein erschreckendes Bild niederländischer Jugendlichen vom deutschen Nach-

39. Vgl. dazu etwa auch Willem Th.M. Frijhoff, *Toleranz. Interkonfessionelles Zusammenleben in den Niederlanden in der frühen Neuzeit*. In: Lademacher u.a. (Hrsg.), *Ablehnung*, S. 164–188, hier S. 176.

40. Vgl. Friso Wielenga, *Vom Feind zum Partner: Die Niederlande und Deutschland seit 1945*. Münster 2000, S. 438.

barn offenbarte – erschrocken waren im Übrigen Niederländer und Deutsche gleichermaßen.

Auch wenn das Ergebnis der Umfrage noch nicht in das Buch eingeflossen sein mag, das hier offen gelegte Klima im Nachbarland wird den Autoren und Herausgebern des Buches bekannt gewesen sein. Um den Tenor der Studie „Bekannt und unbeliebt“, auch nach dem Niederländischen Institut für internationale Beziehungen „Clingendael“-Studie genannt, nur in seinen Extremen kurz zusammenzufassen: Die positiven Eigenschaften „tolerant“ und „freundlich“ wurden allen anderen Vergleichsnationalitäten häufiger zugeordnet als den Deutschen und den meisten befragten Jugendlichen erschienen die Deutschen „herrsüchtig“ und „arrogant“, sie wollten die Welt beherrschen und seien „kriegstreiberisch“ und „nicht friedliebend.“⁴¹

In den zahlreichen Analysen dieser Befragung ist die Überlegung angestellt worden, dass zum einen die nationalsozialistische Okkupation im kollektiven und inzwischen in der dritten Nachkriegsgeneration auch im kulturellen Gedächtnis das Bild der Deutschen immer noch bestimmte oder möglicherweise für die Jugendlichen vermeintlich zu bestimmen hatte – das heißt dem Ergebnis kann auch teilweise ein „doppeltes Meinungsklima“ zugrunde liegen.⁴² Zum anderen wurde vielleicht auch die vielfach verdrängte Kollaboration der Holländer in einer entschiedenen moralischen Verurteilung des mit Deutschland gleichgesetzten Nationalsozialismus aufgehoben oder sollte wenigstens durch sie kompensiert werden.⁴³ Dazu Rudolf Leiprecht:

Über die negativen Seiten der Geschichte der Niederlande brauchte nicht nachgedacht zu werden, solange die deutsche Besatzung in den Vordergrund gestellt wurde. [...] Unterdrückung, Gewalt und Rassismus er-

41. Lutsen B. Jansen, *Bekannt und unbeliebt – Das Bild von Deutschland und den Deutschen unter niederländischen Jugendlichen von fünfzehn bis neunzehn Jahren. Ergebnis einer Umfrage des Niederländischen Instituts für internationale Beziehungen, Clingendael*.“ In: Bernd Müller und Friso Wielenga (Hrsg.), *Kannitvertan? Deutschlandbilder aus den Niederlanden*. Münster 1995, S. 165-203, hier S. 182 und Robert Aspeslagh: *Nachdenken über Deutschland*. In: Ebd., S. 155-164, hier S. 156.

42. Vgl. zum „doppelten Meinungsklima“ Edgar Piel, *Das Bild der Deutschen im Spiegel der Demoskopie. Selbstbild und Fremdbild bei den westeuropäischen Nachbarn*. In: Hans Süßmuth (Hrsg.), *Deutschlandbilder in Dänemark und England, in Frankreich und den Niederlanden*. Baden-Baden 1996, S. 91-139, hier S. 102 f. Vgl. Alfons Kenkmann, *Vom kommunikativen zum kulturellen Gedächtnis. Ein Ausblick auf die deutsch-niederländische Erinnerungskultur am Ende des 20. Jahrhunderts*. In: Norbert Fasse, Johannes Houwink ten Cate und Horst Lademacher (Hrsg.), *NS-Herrschaft und Besatzungszeit. Historische Erfahrung und Verarbeitung aus niederländischer Sicht*. Münster u.a. 2000, S. 437-441, hier S. 438.

43. Aleida Assmann weist in diesem Zusammenhang auf das in der Psychoanalyse als „Deckerinnerungen“ bezeichnete Phänomen hin, die die Funktion haben, das positive Selbstbild zu schützen: „Man erinnert sich an etwas, um etwas anderes umso besser vergessen zu können. Auf die Situation des nationalen Gedächtnisses bezogen heißt das: Man erinnert sich an das eigene Leiden um sich nicht an die eigene Schuld erinnern lassen zu müssen.“ (Aleida Assmann, *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*. München 2006, S. 261).

schiene hier vor allem als importierte Probleme, die den angeblich toleranten und weltoffenen Niederlanden fremd waren.⁴⁴

Das so sehr freundliche Hollandbild in dem zitierten *Geschichtsbuch* kann auch als Kontrast zur eigenen, Schuld bekennenden, demütigen Selbstdarstellung verstanden werden. In dem Buch wurden etwa auch die polnische Geschichte und die Geschichte der Juden besonders ausführlich dargestellt. In einer Begründung dafür heißt es:

Die hervorgehobene Bedeutung [dieser] Inhaltskomplexe [...] hängt auch mit der deutschen schuldbeladenen Vergangenheit zusammen, die uns eine besondere didaktische Verantwortung für die beiden am schwersten betroffenen Opfer des Nationalsozialismus auferlegt.⁴⁵

Im selben *Geschichtsbuch* wird die Region auch schon für das späte Mittelalter in den Blick genommen und in ein räumlich wie zeitlich weit ausstrahlendes Licht gerückt. In dem uns nun schon bekannten positiven Tenor erfahren die Schülerinnen und Schüler: „Was heute Tokio; New York oder London für die Geschäftswelt bedeutet, das stellte um 1400 Brügge dar.“⁴⁶

Positiv bleibt das Bild auch für die Zeit nach 1600. Selbst die Kolonialpolitik der Holländer erscheint in vergleichsweise freundlichem Licht. Im Unterschied zu den Portugiesen, die die Holländer mit der Vereinigten Ostindischen Kompanie im 17. Jahrhundert im Fernen Osten verdrängten, hätten die Holländer keine Territorien erobert:

Sie schufen lediglich ein System befestigter Stützpunkte zur Sicherung des Handels gegen einheimische Fürsten. Man wollte keine Länder erobern, sondern mit Handel viel Geld verdienen.⁴⁷

44. Rudolf Leiprecht: Erinnerungskultur in Deutschland und den Niederlanden – Hinweise für eine Erinnerungspädagogik in pluriformen Einwanderungsgesellschaften. In: Helma Lutz und Kathrin Gawaretzki (Hrsg.), *Kolonialismus und Erinnerungskultur. Die Kolonialvergangenheit im kollektiven Gedächtnis der deutschen und niederländischen Einwanderungsgesellschaft*. Münster u.a. 2005, S. 95-110, hier S. 99.

45. Hilke Günther-Arndt, Ein Schulbuch machen und Schulbuchempfehlungen: Didaktische Überlegungen bei der Konzeption des „Geschichtsbuchs“. In: Wolfgang Jacobmeyer (Hrsg.), *Zum pädagogischen Ertrag der deutsch-polnischen Schulbuchkonferenzen der Historiker 1972-1987. XXI. deutsch-polnische Schulbuchkonferenz der Historiker 24.-29. Mai 1988 in Oldenburg i. O.* Braunschweig 1989, S. 137-146, hier S. 142.

46. *Geschichtsbuch*, Neue Ausgabe B, Band II, S. 46.

47. *Geschichtsbuch*. Neue Ausgabe, Band II, S. 200.

Diese Bewertung kommt zwar den unterschiedlichen Zielen in der Kolonialpolitik nahe⁴⁸, doch werden die Niederländer vor dieser Folie dennoch nicht schon zu den „edleren“ Kolonisatoren.⁴⁹

Die Darstellung der Niederlande in diesem Buch aus dem Jahr 1994 zeigt zwei Tendenzen: Zum einen soll der Nachbar in positivem Licht erscheinen. Zum anderen ist im Unterschied zu vielen anderen Büchern das Bemühen zu erkennen und anzuerkennen, die Region nicht erst und auch nicht zuletzt in der Konfliktsituation des Aufstandes in das Bewusstsein der Schüler treten zu lassen.⁵⁰

Wie gehen andere Bücher mit dem heiklen Kapitel der kolonialen Vergangenheit um?

Abb. 3: Geschichte real (2004)

Nicht grundsätzlich anders in der Aussage, aber ganz sicher im Tenor wird die Kolonialpolitik in dem Realschulbuch für Nordrhein-Westfalen *Geschichte Real* von 2004 erklärt:

Um das Monopol für Gewürznelken zu sichern ließen die holländischen Verwalter auf allen um [die Banda-Inseln] liegenden Inseln die Gewürz-

48. In der Tat ging es Portugiesen und Spaniern neben wirtschaftlichem Gewinn auch um persönlichen Ruhm und nicht zuletzt auch um die Verbreitung des Glaubens, vgl. Wolfgang Reinhard, *Kleine Geschichte des Kolonialismus*, 2. Aufl. Stuttgart 2008, S. 44. Vgl. auch Jürgen G. Nagel, *Abenteuer Fernhandel. Die Ostindienkompanien*. Darmstadt 2007, S. 100-126.

49. Vgl. Jurrien van Goor, *Toleranz als Anerkennung des Andersartigen*. In: Lademacher u.a., *Ablehnung*, S. 234-253.

50. Es wird explizit als Anspruch des Buches formuliert, dass die Geschichte der „Kleineren“ nicht nur im Spiegel der eigenen Geschichte des „großen“ Nachbarn erscheinen soll, vgl. Günther-Arndt, *Ein Schulbuch machen*, S. 144. Das Anliegen gewann in der Auflage von 1994 eine neue Relevanz.

nelkenbäume, die sie nicht selbst kontrollieren konnten, ausreißen. Dies führte zum Hungertod und zu bitterer Armut der Einheimischen, die jetzt nicht mehr mit diesen Gewürzen handeln konnten.⁵¹

Werden in einigen Büchern die holländischen Kaufleute als „wagemutige“ und „unternehmungslustige“ „Träger der niederländischen Kultur“⁵² durchaus wohlwollend vorgestellt, erfahren die Schülerinnen und Schüler hier, wie dieser „Kulturtransfer“ vonstatten ging:

Um eine sichere Niederlassung anzulegen, machten die Eroberer die Hauptstadt Jakarta dem Erdboden gleich. Anschließend wurde eine neue Stadt mit Kanälen, Lagerhäusern, Kasernen, Rathaus und Kirche angelegt – ganz nach dem Vorbild Amsterdams. Die Ansiedlung wurde Batavia genannt.⁵³

Das sind Anfang des zweiten Jahrtausends neue Töne. Bis Mitte der 1990er Jahre wurde es vermieden, die niederländische Kolonialpolitik in deutschen Schulbüchern kritisch darzustellen. Erst seit 2000 wird die Kolonialpolitik insgesamt in einigen Büchern ausführlicher thematisiert.

Was die Niederlande betrifft, ist dies sicherlich auch vor dem Hintergrund zu sehen, dass das Land seit Mitte der 1990er Jahre selbst kritischer mit seiner Vergangenheit umgeht.⁵⁴ Einen wichtigen Anstoß zur Enttabuisierung heikler nationaler Erinnerung gab die Königin 1994 in ihrer Weihnachtsansprache und wieder am 5. Mai 1995 anlässlich des fünfzigsten Jahrestages der Befreiung, als sie die „gut“- oder „böse“-Polarisierung zwischen Deutschland und den Niederlanden durchbrach und dazu ermahnte, dass auch die Niederländer ehrlicher und kritischer mit ihrer nationalen kollektiven Erinnerung vom guten widerständigen Niederländer umgehen sollten.⁵⁵

Die Enttabuisierung der unmittelbaren Vergangenheit von offizieller Seite war – wie es scheint – auch ein Signal für das Nachbarland, bislang tabuisierte Themen aufzugreifen. Wenn von Kolonialpolitik in Schulbüchern die Rede war, schien das Thema bis dahin nur Spanier und Portugiesen betroffen zu haben. Nun wird auch die niederländische Kolonialpolitik einbezogen und oft wird – wie in dem zitierten Realschulbuch beispielsweise im Rahmen eines Kapitels

51. *Geschichte Real*, Arbeitsbuch für Realschulen Nordrhein-Westfalen, hrsg. von Peter Brokemper u.a., Band II: Von der Neuzeit bis zum Imperialismus. Berlin 2003, S. 215.

52. Schon 1969 war auch in dem bayerischen Buch *Geschichtliches Werden*, unter anderem verfasst von Hermann Glaser, zu lesen, dass Holland „dem Kaufmann, nicht dem Staat [...] sein Kolonialreich [verdankte].“ Und: „Jener wurde, als Wagemut und Unternehmungslust dem Genuß und der Vorsicht wichen, auch Träger der niederländischen Kultur.“ *Geschichtliches Werden*, hrsg. v. Hermann Altrichter u.a. III: Von der absoluten Monarchie zum bürgerlichen Nationalstaat. Bamberg 1969, S. 15.

53. *Geschichte Real* 2, S. 215; vgl. dazu Nagel, *Fernhandel*, S. 104.

54. Vgl. jedoch die Analyse der Berichterstattung zu den 400-Jahr-Feierlichkeiten in Gedenken an die Gründung der VOC von Kathrin Gawaretzki, *Koloniale Erinnerungen im Jubiläumsjahr 400 Jahre VOC*. In: Lutz u.a. (Hrsg.), *Kolonialismus*, S. 167–179.

55. Vgl. Wielenga, *Niederlande*, S. 375.

mit dem Titel „Europäer als Kolonialmächte“ – das europäische und globale Herrschafts- und Wirtschaftsgeflecht ausführlich, differenziert und ausgewogen dargestellt.⁵⁶

Doch damit geht ein grundsätzlicher Wandel des Bezugssystems einher. So wie der Kolonialismus europäisiert und zugleich entnationalisiert wird, ist nun generell zu beobachten, dass nationalen Geschichten immer weniger Raum gegeben wird zugunsten von Einordnungen in große und allgemeine europäische bzw. weltgeschichtliche Zusammenhänge.⁵⁷ Wie wir gesehen haben, wurden in den ersten Büchern der Nachkriegszeit noch Einblicke in die Geschichte verschiedener europäischer Nationen genommen und diese in ihren je spezifischen nationalen oder regionalen Kontext eingeordnet. Nun bezieht sich die Erwähnung einzelner Länder fast nur noch auf räumlich und zeitlich unspezifische beziehungsweise übergeordnete Aspekte. Das Land verschwindet gewissermaßen hinter einer als exemplarisch oder systematisch verstandenen Fragestellung. Mit diesem neuen Tenor der Darstellung wird die Geschichte des Aufstandes der Niederlande gegen die spanische Herrschaft in den neuen Büchern zu einem wenige Zeilen umfassenden „Aspekt“ im großen europäischen Kontext „Reformation – Glaubenspaltung – Glaubenskämpfe“.⁵⁸

Das ist vor dem Hintergrund von verkürzter Schulzeit und neuen Lehrplänen, die wie der neue Lehrplan für Gymnasien von Nordrhein-Westfalen, ausdrücklich die Berücksichtigung einer europäischen Perspektive und zentraler Aspekte der Weltgeschichte vorsehen, einerseits nachvollziehbar.

Abkehr von den Klischees?

Auf der anderen Seite ist aber gerade die genaue Kenntnis der Geschichte eines Landes und seiner Images die Voraussetzung für eine differenzierte Wahrnehmung und für die Korrektur von Stereotypen und Zerrbildern.⁵⁹ So hatte etwa bereits unmittelbar nach der Clingendael-Studie eine Euregio-Untersuchung für das direkte Grenzgebiet das Ergebnis relativieren und zeigen können, dass die Vorurteile vor allem auf Nicht-Kennen beruhten.⁶⁰

56. Vgl. etwa das Oberstufenbuch von *Geschichte und Geschehen* – Sekundarstufe II, hrsg. von Asmut Brückmann und Daniela Bender. Stuttgart u.a. 2006.

57. Vgl. eine ähnliche Beobachtung von Falk Pingel schon 1993: Europa im Schulbuch - Eine Bestandsaufnahme. In: GWU 44 (1993), S. 550-566.

58. Z.B. in den Marktführern *Geschichte und Geschehen* – Sekundarstufe I, Band II, von Asmut Brückmann u.a. Leipzig 2004, S. 227 und in *Forum Geschichte*, Band II, hrsg. von Christoph Kunz u.a. Berlin 2001, S. 229.

59. Vgl. so auch Hans Süßmuth, zitiert in Horst Lademacher, Thema und Perspektive grenzüberschreitender Kooperation in der deutsch-niederländischen und deutsch-belgischen Forschung. In: Ursula Becher (Hrsg.) *Grenzen und Ambivalenzen. Analysen zum Deutschlandbild in den Niederlanden und in niederländischen Schulbüchern*. Frankfurt am Main 1996, S. 13-23, hier S. 18.

60. Vgl. Bernd Müller, Stille Tage im Klischee. Sinn, Unsinn und Entwicklung niederländischer Deutschlandbilder. In: Müller u.a. (Hrsg.), *Kannitverstan*, S. 25. Hans Süßmuth, *Die*

Auch können am Beispiel der Geschichte eines Landes – warum nicht in Nordrhein-Westfalen am Beispiel des Nachbarlandes Niederlande? – grundlegende Probleme moderner Gesellschafts- und Staatsbildung deutlich gemacht werden. Die Schülerinnen und Schüler können erkennen, dass dies nicht ein geradliniger und einförmiger Weg war, der mit der Französischen Revolution begann, sondern dass die Entwicklung ein Phänomen der Gleichzeitigkeit von Ungleichzeitigem ist.

Fürstlich-zentralistischer und ständisch-föderativer Dualismus, libertär-republikanische jedoch noch nicht demokratische und monarchische Politikauffassung, katholische und calvinistische Glaubens- und Obrigkeitsauffassung standen sich gegenüber, Glaubenseinheit oder Toleranz und Glaubensfreiheit lauteten die Alternativen.⁶¹

Die Jugendlichen könnten sensibilisiert werden für Kontingenz in der Geschichte und zugleich für die Dignität des je eigenen Weges und Gewordenseins von Ländern und Kulturen. Sie lernten die Vielfalt und Differenziertheit der Welt in politischer wie in kultureller Hinsicht zu würdigen und die eigene Kultur in der vergleichenden Perspektive zu relativieren und das „Andere“ als legitime Variante zu respektieren. Solche Lernziele werden üblicherweise für ferne, fremde Welten formuliert, sie sollten jedoch nicht für nahe und oft dennoch fremde Nachbarn übersprungen werden.

Das ist kein Plädoyer für eine Rückkehr zu einer isolierten Nationalgeschichte. Die hatten auch die ersten Bücher nach dem Krieg sicherlich nicht im Sinn, wenn sie die Geschichte der europäischen Länder in der vorgestellten Weise lehrten. Vielmehr erscheint mir eine Kultur- und Politikgeschichte der europäischen Länder und Völker im europäischen Kontext wichtig, die zugleich universalgeschichtliche Perspektiven und regionale Rückbezüge integrieren muss und, wie das Beispiel zeigt, auch leicht kann. Nationen und nationale Kulturen bleiben Strukturmerkmale und Kategorien europäischer Geschichte.⁶² Das Paradigma „Beziehungsgeschichte“ sollte die Geschichte Europas und seiner Nationen nicht überspringen, denn um ein „dialogisches“ und komparatistisches Projekt umzusetzen, müssen die Vergleichsgegenstände vertraut sein.⁶³

Heinz Schilling, an dessen Anregungen für die Geschichtswissenschaft ich hier für den Geschichtsunterricht anknüpfe, hat in diesem Zusammenhang auch darauf hingewiesen, dass gerade vor dem Hintergrund zunehmender globaler Bezüge regionale Zusammenhänge wichtige identitätsstiftende Bedeutung ge-

Perzeption Deutschlands in Westeuropa. Ausgewählte Beispiele der 90er Jahre. In: ders., *Deutschlandbilder*, S. 13-31, hier S. 25-30.

61. Vgl. dazu Stefan Ehrenpreis, *Der Niederländische Aufstand und die Gründung der Republik (1555-1618)*. In: *Praxis Geschichte* (2000) Heft 6, S. 12. Vgl. dazu auch Ernst Schulin, *Schillers Interesse an Aufstandsgeschichte*. In: Otto Dann (Hrsg.), *Schiller als Historiker*. Stuttgart u. Weimar 1995, S. 136-148.

62. Vgl. Schilling, *Europa*, S. 65.

63. Vgl. Aleida Assmann, *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*. München 2006, S. 250- 271, hier S. 265.

winnen.⁶⁴ Ähnlich betont übrigens auch Aleida Assmann in ihrem Entwurf einer europäischen Erinnerungsgemeinschaft, dass es nicht darum geht, die nationalen Erinnerungen aufzuheben, sondern zu historisieren und zu integrieren.

Seit der Frühmoderne war das durch den Aufstand begründete Image des liberalen und toleranten Staates⁶⁵ ein identitätsstiftendes „Markenzeichen“ der Niederlande geworden, das das Selbst- wie das Fremdbild prägte und prägt. Es hat Risse bekommen in dem Moment, wo sich das Land mit der durchaus ambivalenten eigenen Rolle im Nationalsozialismus auseinander zu setzen begann oder als es sich der Realität stellte, dass auch die koloniale Vergangenheit nicht nur ihre lange wehmütig erinnerten glorreichen oder die sich in das Image des „guten“ Koloniallandes einfügenden „ethischen“ Seiten hatte.

Wird damit einerseits der Vorbildcharakter der Niederlande prekär, eröffnet sich andererseits die Chance, auf beiden Seiten die facettenreichere Geschichte auch in den Schulunterricht zu integrieren. Für das 20. Jahrhundert waren die Niederlande in fast allen von mir untersuchten deutschen Büchern nur im Zusammenhang mit „Blitzkrieg“, Besatzung und Judendeportationen und dann wieder im Rahmen des europäischen Integrationsprozesses jeweils sehr kurz erwähnt. Für das Verständnis von Ressentiments bis in die dritte Generation – wie sie die Clingendael-Studie offenbarte – sollte die traumatische Besatzungszeit als Hintergrund des niederländischen Deutschlandbildes jedoch ausführlicher thematisiert werden.

Um das Nachbarland in seiner politischen, gesellschaftlichen und kulturellen Eigenart zu verstehen, ist es wichtig, die historische Entwicklung kontinuierlich zu begleiten und nicht nur in ihren negativen oder positiven Extremen zu beleuchten. So wie die eigene Vergangenheit sich facettenreicher darstellt, muss auch die Geschichte des Nachbarlandes in seiner Vielfalt und mit seinen Ambivalenzen wahrgenommen werden. Dann gerieten auch die Kontinuitäten und Spannungsfelder der deutsch-niederländischen Beziehungen als längerfristige Erklärungsmuster für gegenwärtige Gemengelagen in den Blick.⁶⁶ Das setzt jedoch ernsthaftes Interesse am Anderen voraus, das über Bespiegelung und Kompensation hinausgeht.

Ein tieferes Bewusstsein für national und regional unterschiedlich geprägte Erfahrungen und Geschichtskulturen, Verständnis und Empathie können meines Erachtens allerdings nur entwickelt werden, wenn die Geschichte und Geschichtskultur des anderen Landes in dessen eigener Sprache erschlossen und entschlüsselt wird. Grenzüberschreitende Kooperationen und schulische Projekte sind hier Desiderate. – Doch damit würde ich nun schon überleiten zu einem anderen Beitrag, der die Potenziale und Chancen des bilingualen Geschichtsunterrichts reflektieren würde.

64. Vgl. Schilling, *Europa*, S. 66.

65. Vgl. dazu van der Horst, *Selbstbild*.

66. Vgl. Wielenga, *Vom Feind zum Partner*, S. 438.

aus der Praxis – für die Praxis

Lyrik im Niederländischunterricht Überlegungen zu einem Reklamespot mit Song zum Thema „Leben an und mit dem Wasser“

Stefan Wetschewald

Einleitung

Die folgenden Überlegungen zum Einsatz eines Reklamespots im Niederländischunterricht der gymnasialen Oberstufe wurden in einem Impulsreferat auf der Lehrerfortbildung der FN „Förderung der Schreibkompetenz bei fortgeschrittenen Lernern – Lyrik im Niederländischunterricht“ (Dingen/Hamminkeln, 21.– 22.11.2007) vorgestellt. Sie stellen keine vollständige Unterrichtsplanung dar, sondern sollen zur Arbeit mit lyrischen Texten anregen.

Die Thematik

Das Thema „Leben an und mit dem Wasser in den Niederlanden“ ist eines der Schwerpunktthemen, die im Hinblick auf das Zentralabitur in der gymnasialen Oberstufe unterrichtet werden. Darunter fallen die Flutkatastrophe von 1953 und der Deltaplan und damit geographisches, historisches, ökonomisches und sozio-kulturelles Orientierungswissen, auf dessen Grundlage die Schülerinnen und Schüler sich themenbezogen zu Alltagswirklichkeiten äußern können. Die globalen Herausforderungen, die das Leben an und mit dem Wasser an die Verantwortung der Menschen stellt, und die Zukunftsperspektiven angesichts eines drohenden Klimawandels bieten Rede- und Schreibanlässe.

Lyrik

Im Sinne eines produktionsorientierten und anwendungsbezogenen Umgangs mit Texten und Medien soll hier auf einen rein analytisch-interpretierenden Textzugang verzichtet werden, ohne dass damit gesagt sei, dass ein solcher zu vernachlässigen oder gar verzichtbar sei. Die (Gedicht)Analyse steht vielmehr im Dienst des besseren Textverstehens, das wiederum eine vertiefte Auseinandersetzung mit der Thematik ermöglicht.

Der Umgang mit der Textsorte ‘Gedicht’ – sicherlich für die meisten Schülerinnen und Schüler kein alltäglicher Lesetext – verlangt und fördert me-

thodische Kompetenzen, die es ihnen ermöglichen, das Zusammenspiel von Inhalt (*boodschap*) und formaler Gestaltung und seine Wirkung auf den Rezipienten zu erkennen. Solche Kompetenzen lassen sich alltagsrelevant und schülerorientiert gut in der Reklame und in Songs anbahnen. Der nachfolgende Ausgangstext kombiniert beide Aspekte.

Ausgangstext: Reklamespot Nuon – Liedtext Maarten van Roozendaal

Het Water

het water geeuwt
en spiegelt zich de eerste zon
het water lacht
bespat een heren pantalon
het water speelt
lauw schuim spat op een bruine huid
het water vlucht
een dorp moet z'n huizen uit

het water wacht
en in het noorden barst het veld
het water dreigt
bewaking is al ingesteld

we vechten en omhelzen
je vijand is je vriend
hij kan soms zo lief onschuldig zijn
en soms zo niets ontziend

het water jankt
met tranen striemend uit het westen
het water beukt
een land verschanst zich in zijn vesten
het water brult
maar 't mag nooit meer binnen
het water vecht
maar het mag nooit meer winnen

we vechten
en omhelzen
je vijand is je vriend
hij kan zo lief onschuldig zijn
en soms zo niets ontziend
ja we vechten
en omhelzen
je vijand is je vriend
hij kan zo lief onschuldig zijn
en soms zo niets ontziend
hij vecht

maar hij mag nooit
meer winnen

Componist: Fluitsma & van Tijn. Songtekst: Frank Pels. Zanger:
Maarten van Roozendaal.

Der Reklamespot ist als Film im Internet zu sehen unter
<http://www.youtube.com/watch?v=jAwNJSJSFyg>.

Das Lied/der Song und das Thema „Leben an und mit dem Wasser in den Niederlanden“

Der Spot wirbt für den Energiekonzern und wird seit August 2007 im Fernsehen ausgesendet. Nuon stellt den niederländischen Kampf gegen das Wasser in den Mittelpunkt und verbindet diesen mit der globalen Erderwärmung, die Klimaveränderung und Flutkatastrophen zur Folge haben kann. Schließlich wird der Betrachter auf die Nuon-Aktion zur Verringerung des CO₂-Ausstoßes hingewiesen. Der lyrische Text (Song) spricht damit eine Reihe von Teilaspekten des Themas an. Im Sinne des erweiterten Textbegriffs sind Bild, Schrifttext und Ton integral angesprochen.

Der Text lebt von zahlreichen Gegensatzpaaren, die von den übergeordneten Kategorien Wasser als Freund bzw. Wasser als Feind des Menschen umschlossen werden. In diesem Sinne kann der Text zentrale Schwerpunkte der Thematik anreißen, und zwar:

- Das Wasser/Die Nordsee als wichtiger Faktor für die Freizeitgestaltung – Strandleben in allen Facetten, Erholungswert, Tourismus.
- Das Wasser als wichtiger Verkehrsweg für die Niederlande: Schiffe und Frachter auf den Kanälen und der Nordsee, Rotterdam als Hafenstadt.
- Das Wasser als Bedrohung und enorme Naturgewalt: Watersnood 1953, wateroverlast in steden/dijken en waterkeringen/ Deltawerken/ zeespiegelstijging/ klimaatverandering.
- Der Mensch und sein Handeln: Verantwortung für die Umwelt, Klimawandel als Ursache des CO₂-Ausstoßes. Maßnahmen, die das Land, den Fortbestand der Niederlande und das Leben der Menschen sichern.

Durch die schwarz-weiß Aufnahmen und die Farbaufnahmen werden zudem sowohl historische als auch aktuelle Aspekte des Themas verdeutlicht.

Förderung der Schreibkompetenz

Ausgehend von der Annahme, dass 'Schreiben' als Prozess gesehen wird, können folgende Kompetenzen gefördert werden:

- Fragen formulieren, Bilder anschaulich beschreiben,

- Inhalte kohärent darstellen,
- Informationsquellen gezielt nutzen – hier Nachschlagewerke, Internet, um Wortschatz und weitere Informationen stichwortartig zu sichern,
- Stoffsammlung erstellen, ordnen und eine Gliederung anfertigen (Cluster/ Mindmap); Wortfelder erstellen, etc.,
- Formale und sprachlich stilistische Gestaltungsmittel und ihre Wirkungsweise an Beispielen darstellen (z.B. Antithesen, Personifikation des Wassers im Lied) als Vorarbeit für eine eigene Stellungnahme oder einen Kommentar,
- Argumente miteinander verknüpfen, gewichten und daraus Schlüsse ziehen,
- Produktive Schreibformen nutzen: den Text um- oder weiterschreiben, ausgestalten, ergänzen: z.B. einen Perspektivwechsel vornehmen: aus der Sichtweise vom Hochwasser Betroffener bzw. Bewohner gefährdeter Gebiete formulieren; aus der Sicht von Naturschutzorganisationen schreiben,
- Formalisierte Texte verfassen: sachlicher Brief, Leserbrief, Kommentar,
- Texte dem Zweck entsprechend und adressatengerecht gestalten, sinnvoll aufbauen und strukturieren, sowie Zitate effektiv integrieren,
- Texte inhaltlich und sprachlich überarbeiten, Textpassagen umstellen, Wirksamkeit sprachlicher Gestaltungsmittel prüfen, z.B. mit einer Schreibkonferenz oder Schreibwerkstatt.

Analytische und kreative Arbeitsaufträge

Anhand von zwei Situationen lassen sich die konkreten Einsatzmöglichkeiten des Liedes/ des Spots verdeutlichen. Bei der Formulierung der Arbeitsaufträge wurde – soweit möglich – auf die Operatorenliste zurückgegriffen.

1. Der Spot dient zum Einstieg in die Unterrichtsreihe zum Thema „Leven aan en met het water – de watersnoodramp van 1953 en de Deltawerken“.

Formuleer vragen en interesses die je in verband met het thema water of naar aanleiding van de spot hebt!

Beschrijf de aspecten van het thema ‘water’ die in deze spot aan bod komen!

Met welke woorden en uitdrukkingen wordt het water in de tekst/ in het lied beschreven? Zoek de betekenis van de woorden in het woordenboek op en orden de woorden en uitdrukkingen op een zinvolle manier, bijvoorbeeld door twee mindmaps!

Beschrijf met behulp van de beelden eigen ervaringen en herinneringen, die iets met ‘water’ te maken hebben! Maak daarbij onder andere gebruik van de woorden uit het lied!

Vat de inhoud van de spot (beeld en geluid/tekst) samen!

Verklaar het gebruik van de begrippen ‘vriend’ en ‘vijand’ in verband met het thema ‘water’!

2. Der Spot dient als Grundlage für eine kritische Auseinandersetzung mit den Zielen und der Effektivität von Reklameäußerungen unter der Verwendung von historischen Ereignissen und landeskundlichen Besonderheiten. (Aufträge mit Arbeitsblatt)

Analyseer met welke middelen het bedrijf Nuon zijn reclameboodschap aan de man probeert te brengen!

Analyseer het woordgebruik in het lied en verklaar de functie en het doel ervan!

Geef commentaar op de beoordelingen van de spot! (Arbeitsblatt 1)²

Schrijf als reactie op de spot een brief aan de Nuon! Beoordeel in je brief de spot en geef commentaar op de commotie, die de spot teweeg heeft gebracht! (Arbeitsblatt 1)

Lees de uitspraak van de Reclame Code Commissie! Ben je het eens of oneens met de beslissing? Schrijf een kort statement voor de discussie op het internetforum van de Stichting Ether Reclame (STER), waarin je de verschillende standpunten tegenover elkaar stelt en beoordeelt! (Arbeitsblatt 2³)

2. <http://blog.adformatie.nl/index.php/entries/nuon-voert-strijd-tegen-het-water/> (Rechtschreibung verbessert)

3. Der vollständige Text steht unter

<http://www.reclamecode.nl/bericht.asp?ID=304&terugURL=%2Farchiefnieuwsberichten.asp>

Nuon voert strijd tegen het water

Susanne van Nierop • Donderdag 16 augustus 2007, 10:56

Sinds deze week is een opvallende nieuwe door N=5 gemaakte commercial van Nuon te zien, waarin wordt ingehaakt op de klimaatverandering. De eeuwenlange Nederlandse strijd tegen het water staat centraal. De energieleverancier trekt een parallel tussen de watersnoodramp en globaal warming, waardoor er weer watersnood kan ontstaan. Uiteindelijk wordt de kijker doorverwezen naar de site van Nuon waar mensen kunnen meedoen aan het CO2 Reductieplan met als doel de uitstoot te reduceren.

Nuon probeert een groot gevoel neer te zetten en heeft daarom het bekende duo Fluitsma & Van Tijn gevraagd om een nummer te schrijven. Uiteraard in de hoop dat zij hun '15 miljoen mensen' succes zullen herhalen. 'Hij vecht, maar hij mag nooit meer winnen' wordt door Maarten van Rozendaal op dramatische wijze gezongen, maar heeft in mijn lekenopinie minder hitpotentie.

De vraag is of mensen de commercial überhaupt gaan slikken. Het is allemaal heel dik aangezet en aan de hoeveelheid tekst die in beeld komt is te zien dat Nuon veel uitleg nodig heeft om het verhaal van de heroïsche strijd tegen het water naar zichzelf toe te praten.

Gewoon een prachtige reclame

Bram • Donderdag 16 augustus 2007, 22:13

Ik krijg er kippenvel van, en ik kan me weinig spotjes herinneren die dat effect teweeg hebben gebracht.

Bas • Donderdag 16 augustus 2007, 13:34

Wat een smerige hypocrieten. Ze bouwen binnenkort zelf drie gloednieuwe 'vuile' kolencentrales. Niet alleen 'omdat er nu eenmaal vraag naar is, dus wie zijn wij om niet aan die vraag te voldoen', maar ook voor de handel in het buitenland. Oftewel: meer kolen verstoken, meer CO2.

Sebas • Vrijdag 17 augustus 2007, 13:24

Even los van Nuon: muzikaal en tekstueel vind ik dit een mooi nummer en qua inhoud toch wel appellerend aan een gevoel dat vanuit de historie in brede lagen van ons volk leeft.

Lau • Zaterdag 18 augustus 2007, 21:00

(<http://blog.adformatie.nl/>)

Reclame Code Commissie

De klacht

De uiting bevat beelden over rampen uit het verleden en gefingeerde rampen waardoor de consument misleid kan worden over milieuaspecten van de aangeprezen producten. De suggestie dat in de zeer nabije toekomst door CO₂-uitstoot en de daardoor veroorzaakte klimaatverandering in Nederland grootschalige overstromingen zullen plaatsvinden en dat dit door het kopen van Nuon-energie kan worden voorkomen, is misleidend. [...]

Het verweer

[...] De uiting toont historische beelden en actuele beelden.

In de uiting wordt Nuon-energie niet aangeprezen. Wel wordt het Nuon CO₂-Reductieplan onder de aandacht gebracht. De uiting misleidt niet over de milieuaspecten van het Nuon CO₂-Reductieplan, omdat in de uiting alleen wordt gezegd dat we samen iets aan klimaatverandering kunnen doen.

Adverteerder bestrijdt dat de beelden angstaanjagend zouden zijn.

Het oordeel van de Commissie

De mededeling dat een klimaatverandering vooral wordt veroorzaakt door CO₂-uitstoot, is weliswaar niet een onomstreden opvatting, het is wel de thans wetenschappelijk overheersende en algemeen aanvaarde opvatting. Het risico dat “opnieuw strijd tegen het water” geleverd zal moeten worden, is op grond daarvan niet ondenkbeeldig te achten. Gelet hierop wijst de Commissie de klacht voor wat betreft de MRC af.

Niet gebleken is dat gebruik is gemaakt van beelden van gefingeerde rampen. In de uiting is gebruik gemaakt van beelden van onder andere voorvallen van wateroverlast en van de watersnoodramp van 1953. Aangezien deze beelden passen in de context van de reclameboodschap die als zodanig de toets der kritiek kan doorstaan, terwijl daarin bijvoorbeeld geen dode mensen of dieren worden getoond, zijn de grenzen van hetgeen de goede smaak, het fatsoen en de volksgezondheid eisen naar het oordeel van de Commissie niet overschreden. Ook kan niet worden geoordeeld dat de uiting appelleert aan gevoelens van angst om het product Nuon-energie te (ver)kopen.

De beslissing

De Commissie wijst de klacht af.

Uit: <http://www.reclamecode.nl/>

[De Stichting Reclame Code (SRC) is al ruim 40 jaar de instantie op het gebied van zelfregulering van reclame. SRC bevordert dat in Nederland op verantwoorde wijze reclame wordt gemaakt, zowel in het belang van de consument als de adverteerder.]

Miszellen und Berichte

Colloquium voor promovendi en habilitandi in Keulen

Op 23 en 24 november 2007 vond in Keulen het colloquium voor promovendi en habilitandi uit de Duitstalige neerlandistiek plaats, dat georganiseerd werd door het Instituut voor Neerlandistiek van de Universiteit van Keulen. Het colloquium werd financieel mogelijk gemaakt door een subsidie van de Nederlandse Taalunie aan het Nederlandistenverband.

Naar jaarlijkse traditie konden promovendi en habilitandi verslag uitbrengen over het onderzoek dat ze het afgelopen jaar verricht hebben voor een publiek van collega's die in het Duitse taalgebied werken. Bovendien werden – naar goede gewoonte – twee hoogleraren uit de intramurale neerlandistiek uitgenodigd om de ingediende bijdragen te commentariëren: prof. dr. Jos Joosten (Nederlandse letterkunde, Radboud Universiteit Nijmegen) en prof. dr. Jan Nuyts (Nederlandse taalkunde, Universiteit Antwerpen).

Promovendi in het beginstadium van hun onderzoek kregen de gelegenheid om hun onderzoeksconcept (thema, hypothesen, methodologie) ter discussie voor te leggen; gevorderde promovendi konden een uitgewerkt hoofdstuk presenteren. Twaalf promovendi hielden een presentatie: vijf van hen werken aan een taalkundig onderzoek, zeven promoveren op een literatuurwetenschappelijk onderwerp. Zij stelden hun onderzoek voor aan een publiek van in totaal 35 deelnemers.

Een brede waaier aan thema's, zowel historische als moderne, passeerde de revue: van 'De relatie tussen literatuur en natuurwetenschap in Nederland rond 1900' en 'Epifanie in de Nederlandse en Duitse literatuur rond 1900' over 'Het concept hybriditeit in de neerlandistiek', 'Lichamelijkheid in postmodern Nederlandstalig proza' en 'Nieuwe Duitsers, nieuwe Nederlanders. Verbeeldingen van Duitse en Nederlandse nationale identiteit in migratieliteratuur' tot 'De geschiedenis van het AMVC Letterenhuis in Antwerpen (1933-2008)' en 'De receptie van de kinderliteratuur van Annie M.G. Schmidt'.

Ook in het domein van de taalkunde werden zowel synchrone als diachrone onderzoeksthema's voorgesteld. Volgende onderwerpen gaven de deelnemers stof tot discussie: 'Benoemingsstrategieën in het Nederlands en het Duits', 'Modale werkwoorden contrastief: synchroon en diachroon *zullen*, *shall* en *sollen*', 'De diachronie van de adverbiale morfologie in het Nederlands in een vergelijkend perspectief', 'Oorkondenformules in 13de- en 14de-eeuwse oorkonden: herkomst, normering, taalgebruik' en tenslotte 'Taalkeuze in Europa vanuit historisch perspectief'. De gevarieerde thema's bieden een inkijk in het veelzijdige onderzoek van de Nederlandse taal en letteren dat door extramurale neerlandici verricht wordt.

Op vrijdagavond werd de dag afgesloten met een gezellig diner waarbij in een informele sfeer kennis kon worden gemaakt en van gedachten gewisseld kon worden met collega's.

Het jaarlijkse colloquium voor promovendi en habilitandi is een vaste waarde geworden in de Duitstalige neerlandistiek. We menen tevreden te mogen terugblikken op DoHa2007: het was een vruchtbare wetenschappelijke bijeenkomst, waarbij de banden tussen neerlandici 'van binnen en van buiten de muren' werden versterkt.

Keulen

Ann Marynissen

Lehrerbildungsprojekt der Fachvereinigung Niederländisch e.V. 2007 und 2008

Was muss eine Niederländischlehrerin bzw. ein Niederländischlehrer können? Gemeinsam mit den Lehrerausbildenden Instituten der Universitäten Köln und Münster organisierte die Fachvereinigung Niederländisch e.V. bislang zwei Konferenzen zum Thema 'Lehrerbildung Niederländisch' (18.09.2007 und 23.09.2008). Es nahmen Vertreter der genannten Universitäten und der Universität Oldenburg und Vertreter aus Studienseminaren in Nordrhein-Westfalen und Niedersachsen teil, um sich über die zu fördernden Kompetenzen angehende Niederländischlehrer auszutauschen. Wesentliches Ziel der Veranstaltungen war es, Einblicke in die Arbeit in den beiden Ausbildungsphasen zu erhalten und über Ausbildungsinhalte zu informieren.

Ausgehend von den Vereinbarungen zu den Standards für die Lehrerbildung der Kultusministerkonferenz (Beschluss vom 16.12.2004, der Text ist zu beziehen über die Webseite der KMK) ist nicht nur im Vorbereitungsdienst, sondern auch an der Universität die Ausbildung kompetenzorientiert zu gestalten. Dabei werden die am Ende des universitären Lern- oder Bildungsprozesses erwarteten Fähigkeiten als Standards in den Beschreibungen der Bachelor- und Masterstudiengängen definiert. Sie bilden zugleich die Eingangskompetenzen für das Referendariat. Absprachen – auch länderübergreifend – über Kompetenzerwartungen und Ausbildungsziele erscheinen daher mehr als sinnvoll.

In Nordrhein-Westfalen wird gegenwärtig die Reform der Lehrerbildung diskutiert, die einen stärkeren Berufs- und Praxisbezug und ein stärkeres Ineinandergreifen der bislang weitgehend getrennten Phasen vorsieht (siehe <http://www.schulministerium.nrw.de/>). Anhand konkreter Beispiele aus Fachseminaren wurde an der Frage gearbeitet, welche fachlichwissenschaftlichen und fachdidaktischen Grundlagen als Standards für die Ausbildung zum Niederländischlehrer gelten können.

Im Jahr 2007 wurde das Projekt von der Nederlandse Taalunie gefördert. Es soll nach Möglichkeit fortgesetzt werden.

Münster

Veronika Wenzel

Buchbesprechungen

Berna de Boer / Birgit Lijmbach: Nederlands op niveau. Methode NT2 voor hoogopgeleide anderstaligen. Bussum: Coutinho 2007. 284 blz, € 39,90.

Nederlands op niveau is het langverwachte vervolg op *Nederlands in actie*. Net als haar voorganger is *Nederlands op niveau* een gevarieerde, speels opgezette methode die de leerder de vier vaardigheden bijbrengt door middel van gevarieerde, interessante opdrachten. Een methode voor iedereen die op hoger niveau en op interactieve wijze met het Nederlands aan de slag wil.

Het doel van het boek, zoals dat geformuleerd is in de docentenhandleiding, is *het stimuleren en activeren van de leerder om het Nederlands op niveau B2 van het Europees referentiekader te gaan beheersen*. De methode gaat daarbij sterk uit van een actieve houding en een hoge mate van zelfstandigheid van de leerder. *Nederlands op niveau*, dat specifiek gericht is op hoogopgeleiden, biedt daarvoor een groot en gevarieerd aantal handvatten. Omdat de methode een actieve leerdersrol verwacht, waarin het samen leren met medecursisten en met de docent voorop worden gesteld, is het minder geschikt voor zelfstudie. Het boek leidt op van niveau B1 naar B2 van het Europees referentiekader en verwacht daarmee een gedegen voorkennis. Hoewel het een vervolg is van *Nederlands in actie*, is het onafhankelijk daarvan te gebruiken.

Als doelpubliek worden zowel NT2 als NVT-cursisten genoemd, waarbij moet worden opgemerkt dat het boek op Nederland en de Nederlandse samenleving gericht is – aan Vlaamse tekstfragmenten of televisie-uitzendingen wordt geen aandacht besteed.

Nederlands op niveau bestaat uit verschillende elementen: Het 284 pagina's tellende boek, de begeleidende Cd-rom met televisiefragmenten, een website met extra oefeningen en een digitale docentenhandleiding in Pdf-formaat. Het boek vormt daarbij het belangrijkste element. Het is opgebouwd uit verschillende hoofdstukken, die geordend zijn rond een aantal thema's zoals *positief*, *ongelooflijk* en *kritisch*. De thema's en de teksten zijn goed gekozen; ze zijn actueel, bieden steeds mogelijkheid tot discussie en hebben vaak een interessante achtergrond waardoor de student meer leert over Nederland en de Nederlandse cultuur, zoals in het artikel over de inburgeringstoets of Aletta Jacobs. In elk hoofdstuk vormen deze verschillende authentieke teksten (onder andere krantenartikels, interviews, handleidingen en literatuurfragmenten) de basis van de oefeningen, waarin zowel vocabulaire en grammatica als de vaardigheden de revue passeren.

De opdrachten zijn uitdagend geformuleerd en geven de leerder de mogelijkheid om constructief, actief en coöperatief met de leerstof om te gaan: Er worden veel mogelijkheden tot eigen initiatief gegeven (bijvoorbeeld: *Reageer op de stelling "De krant wordt overbodig"*.) Dit betekent ook dat de student zelf en vaak samen met anderen actief met de stof aan de gang moet gaan om het maximale effect eruit te halen. De teksten bijvoorbeeld bieden de mogelijkheid tot verwerving van nieuw vocabulaire aan, zonder dat het boek voorschrijft welke woorden absoluut gekend moeten zijn en welke er optioneel zijn. Hier heeft de leerder, samen met de docent, een eigen keuze. Door deze opzet kunnen er makkelijk elementen uit de methode worden weggelaten, aangevuld of aangepast, al naargelang de behoeftes van de cursist. Dat maakt dat *Nederlands op niveau* heel veel differentiatiemogelijkheden biedt.

Grammatica wordt telkens ondersteunend bij de teksten en de opdrachten aangeboden. De aangeboden stof is zeer functioneel en wordt, net als het vocabulaire bij de teksten, voornamelijk met behulp van duidelijke voorbeelden toegelicht. Deze opbouw laat een socratische leermethode toe, hoewel er ook een verbale uitleg van de regels in de bijlage achterin het boek te vinden is. De opdrachten die bij de grammaticale items horen, zijn voornamelijk communicatief en praktisch opgebouwd: Consolideringsoefeningen om bijvoorbeeld een nieuwe constructie in te prenten, zijn er nauwelijks. Hier zou de docent wat extra materiaal kunnen aanbieden.

De vier vaardigheden zijn bijzonder goed vertegenwoordigd in het boek door gevarieerde verwerkingsopdrachten bij de luister- en leesfragmenten en allerlei communicatief gerichte schrijf- en spreekopdrachten als *Schrijf een wervende uitnodigingsbrief voor de tentoonstelling van Escher* of *Wat zeg je in volgende situaties?* In deze opdrachten moet de eerder geleerde woordenschat en grammatica vaak worden toegepast, maar ze bieden de studenten ook mogelijkheden om alternatieve constructies te gebruiken.

De DVD bevat een selectie uit Nederlandse televisieprogramma's uit 2005 en 2006 van de openbare omroepen over gevarieerde thema's. De thema's van deze fragmenten zijn evenals die van de leesteksten uit het boek interessant, uitdagend en nooit geda-teerd. Ze kunnen worden ingezet als luisteroefening en als aanleiding voor discussies.

De pdf-handleiding voor de docent kan worden aangevraagd via de site www.coutinho.nl/non en bestaat uit vier delen: Het eerste deel betreft een theoretische inleiding waarin nader wordt ingegaan op de taalmethode en de onderdelen uit *Nederlands op niveau*, alsmede een bronvermelding. In het tweede en langste deel wordt per hoofdstuk extra informatie en tips gegeven. Hierin staan bijvoorbeeld extra ideeën voor het bespreken van de oefeningen, maar ook extra grammaticale uitleg en verklaringen van het vocabulaire uit de teksten, die extra differentiatiemogelijkheden bieden aan de docent. In dit deel staan ook de transcripten van de DVD-fragmenten.

In het derde en het vierde deel staan respectievelijk kopieerbladen en toetsen per hoofdstuk. De toetsen zijn voornamelijk overhorend; het afvragen van de leerstof zonder deze te integreren in de vier vaardigheden staat centraal. De schrijfopdrachten zijn erg beknopt opgesteld en geven geen eisen wat betreft vorm, tevens mist het communicatieve aspect. De opdracht bij hoofdstuk 3, waarvan het thema *positief* is, is bijvoorbeeld: *Schrijf een tekst bij een van de volgende titels: "Een positief gebaar" of "Positief denken: kun je dat leren". Je tekst moet 75/100 woorden bevatten. Gebruik in je tekst de volgende woorden: "desnoods/dankzij"*. Op niveau bijna-B2 mag er meer van de studenten verwacht worden en de communicatieve aanpak uit het boek zou ook in de toets kunnen worden doorgevoerd.

Op de website www.coutinho.nl/non tenslotte, worden extra vocabulaire- en grammaticaoefeningen aangeboden, alsmede een aantal extra luisterfragmenten met vragen. Deze zijn zeer geschikt om zelfstandig door de student te worden gedaan.

Nederlands op niveau vereist gemotiveerde, actieve studenten die niet op hapklare brokstukken lesmateriaal zitten te wachten maar zelf proactief met Nederlands aan de slag willen en zelf een constructieve rol in hun taalverwervingsproces willen spelen. Voor elke docent die zulke studenten begeleidt is *Nederlands op niveau* een absolute aanrader - hetzij als basismethode, hetzij als een leerboek vol bruikbare materialen en ideeën.

Keulen

Anouk Bogaert

Marian Goossens / An Wouters: Doe wat met grammatica! Nederlands voor anderstaligen: een gids. Antwerpen: Standaard 2007. 200 blz., € 18,95.

Nederlands voor anderstaligen: oefenboek 1. Antwerpen: Standaard 2007. 174 blz., € 15,00.

Nederlands voor anderstaligen: oefenboek 2. Antwerpen: Standaard 2007. 190 blz., € 15,00.

Voor de leerders van het Nederlands die hun grammaticale vaardigheden willen verbeteren, is nu de methode *Doe wat met grammatica!* verkrijgbaar. Deze werkmethode is door de auteurs An Wouters en Marian Goossens – zij zette de website margoo.be met ruim 1300 oefeningen voor anderstaligen op – ontwikkeld vanuit hun jarenlange ervaringen als NT2-docentes. Zij merkten dat veel van hun taalleerders een grote behoefte hebben aan een grondige en praktische methode om de grammatica van het Nederlands onder de knie te krijgen. *Doe wat met grammatica!* bestaat daarom uit drie delen: een gids waarin de theorie met duidelijke regels wordt aangeboden, en twee oefenboeken met een groot aantal mogelijkheden om de regels in praktijk te brengen.

De gids presenteert de theorie in twintig thematische hoofdstukken met aan het einde een lijst met sterke, onregelmatige en gemengde werkwoorden en een overzicht van de belangrijkste grammaticale termen in het Nederlands, Frans, Engels, Duits, Spaans en Italiaans. De eerste hoofdstukken beginnen met de woordsoorten zoals het lidwoord, het substantief en het adjectief en de gids eindigt met het passief en een hoofdstuk over enkelvoudige en samengestelde zinnen. Bij de grammaticaregels staan vaak veel voorbeelden om de theorie te verduidelijken. Daarnaast besteden de auteurs bij de uitleg van de regels veel aandacht aan idiomatische en vaste uitdrukkingen in het Nederlands, zoals bijvoorbeeld de idiomatische constructies met 'er', de belangrijkste functies van het woordje 'het', de vele mogelijke werkwoordconstructies met infinitief (al dan niet gecombineerd met 'te') en de werkwoorden die met een vast voorzetsel voorkomen. Kortom, allemaal onderwerpen die bij anderstaligen vaak problemen opleveren. De methode gebruikt bij de uitleg van bepaalde regels labels als 'schrijftaal', 'spreektal' of 'formeel' maar beperkt dit zeer, waardoor het overzicht op een prettige manier algemeen blijft.

Behalve grammaticaregels biedt de gids veel extra informatie die voor anderstaligen nuttig en interessant is. Dit varieert van enkele morfologische regels voor woordenschatuitbreiding (in de hoofdstukken over het substantief en het adjectief), een opsomming van bijwoorden in semantische categorieën, de verschillende gebruikswijzen van de werkwoorden 'doen' en 'maken' en tips met betrekking tot het passiefgebruik in het Nederlands. De opsomming van deze extra aspecten heeft soms tot gevolg dat de overzichtelijkheid van de grammaticaregels in het geding komt. Daarnaast vallen een klein aantal theoretische onregelmatigheden op, zoals bij de benoeming van de woordsoorten in de hoofdstukken over het adjectief en het bijwoord. Een ander punt is dat de klankleer en spelling niet als apart thema worden behandeld, maar steeds met de bijbehorende onderwerpen geïntegreerd zijn. Op de keuze voor dit systeem is in principe niets aan te merken zolang het maar consequent wordt doorgevoerd. Dit is echter niet altijd het geval: bij veel onderwerpen geeft een pictogram het spellingprobleem aan, in een enkel geval wordt een spellingvariant als extra categorie binnen de regels aangegeven en soms leidt een zinnetje binnen de lopende tekst de bijzonderheden in. Daartegenover staat wederom dat de auteurs op een aantal bijzonderheden in de spelling en uitspraak ingaan: in het hoofdstuk over telwoorden worden zowel de breuken en decimalen als de tijd en datum uitgebreid beschreven. Hierdoor komen in

de gids veel thema's aan bod, die juist voor anderstaligen niet altijd vanzelfsprekend zijn.

Het uitgangspunt van de methode is dat de leerder een goede beheersing van de grammatica kan bereiken door de regels in praktijk te brengen. De twee oefenboeken bieden dan ook een groot aantal afwisselende oefeningen op verschillende niveaus: oefenboek 1 bevat oefeningen voor beginners tot halfgevoorderden en oefenboek 2 is voor de halfgevoorderde tot ervaren taalleerders bedoeld. De oefeningen worden in verschillende werkvormen aangeboden. Er zijn invuloefeningen (zowel als samenhangende teksten als in tabelvorm), combineeroefeningen, herschrijfoefeningen en schrijven/of spreekoefeningen waarbij de student zijn eigen creativiteit kan gebruiken. Bij de samenstelling van opdrachten is erop gelet dat niet alleen de vorm afwisselend is, maar ook de inhoud. Veel oefeningen zijn als samenhangende tekst opgezet en beschrijven uiteenlopende situaties en contexten: er zijn informatieve teksten over verscheidene onderwerpen, recepten, leefregels, raadseltjes, sprookjes, politierapporten en krantenberichtjes over van alles en nog wat, zoals bijvoorbeeld gezondheid, de werkvloer en beroemdheden. Het gebruik van authentiek taalmateriaal en hier en daar een illustratie of foto maken de oefening ook optisch aansprekend. De oefeningen sluiten over het algemeen goed aan bij de theorie in de gids en besteden veel aandacht aan idiomatische uitdrukkingen, spreekwoorden en vaste woordcombinaties als werkwoord-voorzetselcombinaties.

Achteraan in de oefenboeken bevindt zich een correctiesleutel waardoor de taalleerder de methode ook voor zelfstudie kan gebruiken. Voor beginners zonder enige voorkennis betekent dit dat ze tenminste de basisregels van de Nederlandse spelling moeten kennen en een goede kennis van grammaticale begrippen nodig hebben om de regels in de gids te kunnen begrijpen en daarna toe te passen in het praktische deel. Voor de gevorderde student is het grootste deel van de oefeningen – evenals het theoretische deel in de gids – zeer geschikt voor zelfstudie. Bij de zogenoemde creatieve oefeningen, waarvoor geen correctiesleutel gegeven is, zou begeleiding door een docent(e) evenwel zinvol kunnen zijn. Omdat er ook in de oefeningen veel idiomatische uitdrukkingen of vaste woordcombinaties voorkomen, die niet allemaal in het theoretische deel zijn opgenomen, is aanvullende uitleg – zo is in de praktijk gebleken – soms nog noodzakelijk. Dat neemt echter niet weg dat deze methode wel degelijk geschikt is voor de gemotiveerde taalleerder, die zelf aan het werk wil gaan met grammatica.

De belangrijkste doelstelling van deze praktijkgerichte methode is aan de slag gaan met grammatica, en in deze opzet zijn de auteurs goed geslaagd. *Doe wat met grammatica!* biedt een praktijkgericht grammaticaboek en twee sterk opgezette oefenboeken om de regels in praktijk te brengen. Door deze opzet is de werkmethode goed als aanvulling op verschillende – communicatieve – leermethoden te gebruiken en een aanrader voor docenten en taalleerders die meer aandacht aan de Nederlandse grammatica willen besteden.

Münster

Ingeborg Harmes

Matthias Hüning e.a. (red.): Nederlands tussen Duits en Engels. Handelingen van de workshop op 30 september en 1 oktober 2005 aan de Freie Universität Berlin. Leiden: SNL 2006. 290 S., €29,50. (SNL-reeks 15)

Im Jahr 1956 erschien in Den Haag das Buch *Nederlands tussen Duits en Engels* des niederländischen Sprachwissenschaftlers Coenraad B. van Haeringen (1892-1983). Van Haeringen kam aufgrund des Vergleichs der drei westgermanischen Sprachen zu dem Ergebnis, „dat het Nederlands [...] het midden houdt tussen het Engels en het Duits, en op sommige punten over het midden staat naar de kant van het Engels“, ging aber auch davon aus, dass sich Niederländisch, Englisch und Deutsch weiter voneinander entfernen würden (Van Haeringen 1956:74).

Rund ein halbes Jahrhundert nach Van Haeringens Publikation fand an der Freien Universität Berlin ein Workshop zum Sprachvergleich statt, dessen Vorträge im vorliegenden Band zusammengestellt sind. Unter der Redaktion von M. Hüning, U. Vogl, T. van der Wouden und A. Verhagen, die auch das Vorwort verfasst haben, werden auf 290 Seiten 14 Beiträge sowohl intra- als auch extramuraler Niederlandisten (und Germanisten) vorgestellt.

Viele Aufsätze beziehen sich auf morphologische Aspekte, beispielsweise die Adjektivflexion, Pluralbildung; aber auch auf semantisch-lexikalische bzw. syntaktische und prosodisch-rhythmische Phänomene wird eingegangen. In den meisten Beiträgen werden wie bei Van Haeringen die drei westgermanischen Sprachen Niederländisch, Deutsch und Englisch verglichen. In einigen Aufsätzen ist der Vergleich allerdings auf die deutsche und die niederländische Sprache beschränkt bzw. auf die skandinavischen Sprachen ausgeweitet. Sowohl diachrone als auch synchrone Analysen sind vertreten.

Mit starkem Bezug zu den Studien von Van Haeringen gibt Reinier Salverda (University College London; Fryske Akademy) klar strukturiert eine diachrone und synchrone Übersicht zu den starken Verben. Salverda vergleicht die beiden umfassendsten modernen Grammatiken, ANS 1997 und Klooster 2001, mit Van Haeringens Ausführungen (1940/1950/1956). Während die ANS nur regelmäßige und unregelmäßige Verben unterscheidet, unterteilt Klooster 2001 drei Kategorien: schwache, starke und unregelmäßige Verben. Die schwache Flexion weist die Suffigierung von *-de* bzw. *-te*, die starke einen regelmäßigen Wechsel des Stammvokals (Ablaut) auf; als unregelmäßig sind solche Verben zu bezeichnen, die neben einem Vokalwechsel auch Konsonantenwechsel aufweisen (*denken* - *dachte* - *gedacht*). Gegenüber Van Haeringen kommt Salverda zu dem Schluss, dass das Niederländische bezüglich der starken Verben keine Mittelstellung zwischen dem Englischen und dem Deutschen aufweist, sondern deutlich zur deutschen Seite tendiert. Dabei stellt er fest, dass das System der starken Verben auch im 21. Jahrhundert noch immer stabil ist und sich keine eindeutige Verschiebung von stark zu schwach feststellen lässt (S. 179).

Auch Sebastian Kürschner (Albert-Ludwigs-Universität Freiburg) basiert seine synchrone Analyse zur Komplexität der Pluralmorpheme auf die Ausführungen von Van Haeringen (1956). In seinem sehr dicht, fast zu komplex gestalteten Beitrag, versucht Kürschner neben einer Beschreibung der verschiedenen Pluralbildungsmöglichkeiten (Suffigierung mit verschiedenen Allomorphen und Umlaut) eine Erklärung für die Distribution bei der Verwendung der Allomorphe für das Niederländische, Deutsche und Englische zu geben. So wird im Englischen die Form des Morphems ([ɪz], [z] oder [s]) durch den Auslaut des Stammes bestimmt. Für das Niederländische und Deutsche gilt jedoch, dass die Form des Pluralmorphems auch durch andere Aspekte wie Prosodie, morphologische und semantische Struktur des Basis-

wortes gesteuert wird (S. 110 ff.). Im Vergleich der drei Sprachen weist das Deutsche die höchste Anzahl an Allomorphen auf und kennt eine redundante Markierung des Plurals, das Niederländische wiederum zeichnet sich durch die stärkste Variation bei der Verwendung der Allomorphe aus (S. 119 f.). Insgesamt sieht Kürschner Van Haeringens These, dass das Niederländische in Bezug auf die nominale Pluralbildung eine Mittelposition zwischen Deutsch und Englisch einnimmt, durch seine eigene Analyse anhand multidimensionaler Faktoren (S. 120) bestätigt.

Ohne konkreten Bezug zu Van Haeringen untersucht Freek Van de Velde (KU Leuven) in seinem Aufsatz zur Exaptation die Adjektivflexion im Niederländischen, Deutschen und Englischen und versucht, durch eine diachrone Analyse eine Erklärung für die unterschiedlichen Formen in den drei Sprachen zu finden. Als Exaptation bezeichnet er eine Art morphologisches Recycling, bei dem überflüssig gewordene Flexionsreste eine neue sprachliche Funktion erhalten (S. 47). Van de Velde stellt für das Protogermanische die These auf, dass die schwache Flexion aus einem Derivationsmorphem entstanden ist, dieses Morphem dann eingesetzt wurde, um klassifizierende Bestimmungen von qualifizierenden zu unterscheiden (S. 57 ff.). Nach der Entwicklung der Artikel in einer späteren Phase des Protogermanischen wird die Definitheit durch Determinatoren und nicht mehr durch die Adjektivflexion angezeigt. Der überflüssig gewordene Formunterschied führt in den drei germanischen Sprachen zu unterschiedlichen Entwicklungen: Im Englischen wird der Formunterschied aufgehoben und nur die unflektierte Form bleibt übrig. Im Niederländischen bleiben beide Formen ohne deutlichen Funktionsunterschied erhalten; die flektierte Form wird dabei als default-Variante verwendet, während die unflektierte Form nur für indefinite Neutra im Singular eingesetzt wird (S. 47). Im Deutschen erhält die Flexion eine neue Funktion, nämlich als Kasusmarkierung, sodass hier von Exaptation gesprochen werden kann (S. 60).

Ein methodisch völlig anderer Ansatz bildet den Ausgangspunkt für die synchrone Studie von Anneke Neijt (Radboud Universiteit Nijmegen) zu Rhythmus und Betonung im Niederländischen, Deutschen und Englischen. Neijt stellt die Ergebnisse einer Corpusanalyse (CELEX-Corpus) und einer Befragung von rund 40 Probanden vor. Für diese empirische Studie wurden den Probanden sog. Pseudowörter mit unterschiedlichen Betonungsvarianten zur Beurteilung vorgelegt (z.B. *Sodawett*, *facodathay* als deutsches bzw. englisches Wort). Die Analyse der Befragung zeigt, dass die Länge des Wortes Einfluss auf die Betonung hat. Darüber hinaus schlägt die Autorin vor, einen Unterschied zwischen Betonung und Silbengewicht auf der einen, und Rhythmus und Prosodie auf der anderen Seite vorzunehmen und diese als unabhängige Größen zu bewerten. Als Beispiel führt Neijt die Zahlenkombination 612048, bei der jede einzelne Zahl eine Betonung aufweist; als Telefonnummer ausgesprochen erhält die Zahlenfolge eine Rhythmus, entweder zwei Amphibrachen (U-/-U-) als 612 - 048 ausgesprochen oder drei Jamben (U-/U-/U-) als 61 - 20 - 48 ausgesprochen (S.132). Laut Neijt kann der Faktor Rhythmus auch die Verwendung von Fugenelementen erklären; so liegt bei *blōemēnbāk* mit Schwa eine bessere rhythmische Struktur vor als bei *blōemb[ICE?]k*, während die Varianten *blōemb[ICE?]kōntwērp* und *blōemēnbākōntwērp* beide wohlgeformt sind.

Unter Einbeziehung des Schwedischen bespricht Torsten Leuschner (Universität Gent; Germanistik) Kurzwörter. Leuschner stellt zunächst die Frage, inwieweit Kurzwörter überhaupt der Morphologie zugerechnet werden können. Seines Erachtens gehört die Kurzwortbildung in den Bereich der marginalen Morphologie (S. 145). Neben dieser Diskussion erschweren terminologische Unterschiede zwischen den einzel-

nen Sprachen den interlingualen Vergleich (*afkorting* ≠ *Abkürzung* etc.). Leuschner führt fünf Kriterien für die prototypische Analyse der Kurzwortbildung im Vergleich an: Sind die Kurzwörter einsilbig oder mehrsilbig strukturiert, findet eine phonologische Anpassung hinsichtlich des Basiswortes statt, werden die Kurzwörter flektiert, ändern sie ihr Genus, welche Wortarten eignen sich besonders zur Kurzwortbildung (S. 150 f.)? Im Vergleich zeigt sich, dass deutsche und niederländische Kurzwörter in 80 % der Fälle aus zwei Silben aufgebaut sind, während das Englische und das Schwedische einsilbige Kurzwörter bevorzugen. Im Gegensatz zum Schwedischen, das auch Kurzwörter von Adjektiven und Verben aufweist, bilden in den drei anderen Sprachen Nomen die Basis für die Kurzwortbildung. Leuschner geht davon aus, dass eine Ausweitung des Vergleichs auf alle germanischen und nicht nur auf die westgermanischen wie bei Van Haeringen wertvolle Ergebnisse liefern wird. Außerdem stellt er die Hypothese auf, dass das Niederländische hinsichtlich der Eigenschaften einer Akzent- bzw. Silbensprache eine Mittelstellung zwischen dem Deutschen und Schwedischen einnimmt (S. 158).

Der vorliegende Band zeigt, wie vielseitig die kontrastive Linguistik forscht und dass der interlinguale Vergleich auch ein halbes Jahrhundert nach Van Haeringen außerordentlich interessante Ergebnisse auf den verschiedensten linguistischen Gebieten liefert.

Duisburg-Essen

Ute K. Boonen

Horst Lademacher, Phönix aus der Asche? Politik und Kultur der niederländischen Republik im Europa des 17. Jahrhunderts. Münster etc.: Waxmann 2007 (Studien zur Geschichte und Kultur Nord-Westeuropas, Bd. 16). 798 S., kart., € 59,00.

Horst Lademacher hat im Jahre 2006 eine umfassende kulturhistorische Studie zum „Goldenen Zeitalter“ der Niederlande veröffentlicht. Betrachtet man seine zahlreichen Publikationen zum Themenkomplex der niederländischen Geschichte (etwa *Geschichte der Niederlande. Politik, Verfassung, Wirtschaft* 1983 und *Die Niederlande: politische Kultur zwischen Individualität und Anpassung* 1993), so bietet dieses Buch erstmals eine Darstellung der frühneuzeitlichen niederländischen Vergangenheit in ihrer politischen, wirtschaftlichen, religiösen, künstlerischen und naturwissenschaftlichen Totalität, eben eine „Kulturgeschichte“ der Niederländischen Republik im siebzehnten Jahrhundert.

In 13 Kapiteln behandelt Lademacher die Verwurzelung der niederländischen Historie in der burgundischen Kultur (I.), die Wahrnehmung der „Lage Landen“ im Urteil zeitgenössischer Reisender (II.), die „Konstitutionelle Eigenart und politische Kultur“ der Niederländischen Republik (III.), die problematische Frage des Krieges und seiner völkerrechtlichen Einbettung (IV. und V.), die koloniale Expansion (VI.), die Religiosität und das Toleranzproblem (VII.), das Bildungswesen mit Schulen und Universitäten (VIII.), Sprache und Literatur (IX.), Bildende Kunst (X.), die Naturwissenschaften (XI.), den Einfluss der Niederlande in den deutschen Territorien (XII.) sowie den politischen und kulturellen Wandel in der Republik und ihrer europäischen Wahrnehmung zu Ende des siebzehnten Jahrhunderts (XIII.).

Lademachers Kulturkonzept orientiert sich offensichtlich nicht an den anthropologischen Ansätzen, die in den letzten Jahrzehnten die Kulturgeschichte zu dominieren scheinen. Es geht ihm vielmehr darum, in ähnlicher Hinsicht wie Jakob Burckhardt,

Kultur im Rahmen ihrer politischen und religiösen „Bedingtheit“ als ein großes Ganzes zu beschreiben, als „Ausdruck der Spontaneität, der naiven Schöpferkraft, die sich in Kunst und Wissenschaft, dem höchsten Vermögen des menschlichen Geistes [äußert, B.N.], soweit er sich von Zweckgebundenheit und materiellen Antrieben zu lösen vermag, daß sie als Ausdruck der Freiheit des Menschen erscheint“ (S. 34). Entgegen der gelegentlich wohl überstrapazierten Bestrebung, Transkulturalität im europäischen bzw. mondialen Kontext zu betonen, ist es Lademacher darum zu tun, sehr wohl einen kulturellen, wenn man will nationalen Zusammenhang der frühneuzeitlichen Niederlande auszumachen, der dann in einen europäischen Rahmen gestellt wird. Nationale und europäische Identität beeinflussen sich, wie könnte es anders sein, wechselseitig. Lademachers Schlussfolgerung deckt sich mit den Eindrücken der Zeitgenossen, deren Affinität zum europäischen Bildungskanon sie keineswegs daran hinderte, den Aufbau ihres Staates mit einer nationalen Entwicklung von Sprache, Kultur und Religion in Einklang zu sehen. Dies wurde 2008 auf literarischem Gebiet auch durch die Studie von Smits-Veldt und Porteman (*Een nieuw vaderland voor de muzen 1560–1700*) eindrucksvoll unterstrichen.

Ferner soll hier auch die eindeutig von Lademacher betonte europapolitische Stoßrichtung des Buches nicht unerwähnt bleiben (vgl. S. 53–55). In kritischer Auseinandersetzung mit anderen kulturhistorischen Projekten, wie etwa der Reihe *Nederlandse Cultuur in Europese context* (diese so genannte IJkpunt-Forschung wurde 2001 abgeschlossen, vgl. Fokkema/Grijzenhout *Nederlandse cultuur in Europese context. Deel 5, 1650–2000*) will seine Studie „in einer etwas erweiterten Form den europäischen Vergleich anregen, sie will etwas mehr an Vergleich einbringen, als es bis dato geschehen ist“ (S. 53). Jacques Delors ironische Frage, wer sich schon in einen europäischen Binnenmarkt verliebe, wird zitiert, um auf die große Wichtigkeit der Herausbildung einer „europäischen Kulturpolitik, die auf das Bewusstsein kultureller Gemeinschaft zielt“ hinzuweisen (S. 55). Die gesellschaftlichen Entwicklungen innerhalb der Niederlande und der Europäischen Union in den letzten Jahren lassen diesen Ansatz unbedingt als wissenschaftspolitische Notwendigkeit erscheinen.

Im Rahmen dieser Rezension ist es nicht möglich, Lademachers 800-seitiges Buch in Gänze zu besprechen. Daher werde ich mich auf einige Anmerkungen aus Sicht des Literaturwissenschaftlers zum Kapitel IX.: „Sprache und Literatur“ beschränken. Es ist es zu bedauern, dass Lademacher hinsichtlich der niederländischen Literatur des 17. Jahrhunderts scheinbar vor allem den Topos der „Bürgerlichkeit“ ausgearbeitet hat (vgl. das Resümee auf S. 569). Sein Urteil fasst er in dem Satz zusammen: „Und doch will es scheinen, als ob diese literarische Kunst nicht wirklich über den Rahmen der eigenen politisch-gesellschaftlichen Bedingungen hinausreichen können – das heißt: Welthandel gewiß, Weltliteratur keineswegs“ (S. 568). In diesem Falle wäre es wünschenswerter gewesen, das niederländische Schrifttum als „Renaissanceliteratur“ mit seinen zahlreichen Querverbindungen nicht nur zu den antiken Quellen, sondern auch zu Vorläufern bzw. Zeitgenossen anderer europäischer Literaturen wirklich ernst zu nehmen. Zumal es – blickt man auf die Verlagsproduktion in der Republik und die politischen, religiösen und naturwissenschaftlichen Beziehungen und Interessen zahlreicher Autoren – in einen kulturellen Rahmen von wahrhaft internationaler Ausstrahlung eingebettet ist. Das Postulat von der Abwesenheit der Utopie in Form der arkadischen Literatur, das Lademacher für die nördlichen Niederlande als Ausdruck des Bezuges der Literatur „zur bürgerlich geprägten Realität“ formuliert (S.570), lässt sich jedenfalls keineswegs aufrecht erhalten: Ausgerechnet Jacob Cats – in Lademachers Augen der Anti-Utopist schlechthin – übt sich mit seiner *Koningklyke*

herderin *Aspasia* (ca. 1644) erfolgreich in diesem Genre. Ich möchte hier für die missverständliche Behandlung der niederländischen Renaissanceliteratur nur das Beispiel zweier Autoren anführen, mit denen Lademacher sich ausführlicher auseinandersetzt: Jacob Cats und Joost van den Vondel.

Jacob Cats wird – in Anlehnung an das kritische Urteil des 19. Jahrhunderts – als moralisierender „Volkserzieher“ betrachtet, dessen literarische Fähigkeiten nicht über eine gewisse Hausbackenheit hinausgehen. Man sollte sich jedoch vor Augen führen, dass das Cats'sche Bildungsprogramm weit anspruchsvoller war, als es seine ironischen Kritiker wahrhaben wollten. Die 1996 erschienene Studienausgabe seiner Emblemsammlung *Proteus ofte minne-beelden verandert in sinne-beelden* [1627, ursprüngliche Ausgabe 1618] von Hans Luijten zeigt sehr eindrucksvoll, wie Cats die verschiedensten antiken wie zeitgenössischen Quellen seinen Bildungszielen dienstbar macht. Sein Werk richtet sich dabei an den „ganzen Menschen“ – übrigens in beiderlei Geschlecht! –, wie die dreiständigen Embleme mit ihrer Orientierung auf das Liebesthema für die Jugend, die politische Moral für die in den verschiedenen gesellschaftlichen Funktionen Tätigen sowie die biblische Auslegung für diejenigen, die das Lebensende vor Augen haben, nahelegen. Die Aufschriften der Embleme in lateinischen, französischen und niederländischen Versen verdeutlichen noch einmal die Orientierung an der antiken wie der zeitgenössischen europäischen Tradition, die somit für den niederländischen Leser aufbereitet wird. Gleiches gilt für andere Werke des Dichters wie *Houwelick* (1625) oder *'s Werelts begin, midden, eynde, besloten in den trou-ringh* (1637). Diese monumentale Sammlung biblischer, klassischer und renaissanceistischer Verserzählungen nimmt sich des Ehethemas an, dessen sowohl theoretisch-philosophische wie praktisch-politische Ausarbeitung für Cats ein zentrales Anliegen war. Zugeeignet ist der *Trouingh* einer später in ganz Europa berühmten, gelehrten Dame, nämlich Anna Maria van Schurman. Der bildungspolitische Anspruch dieser Cats'schen Schriften kann demnach nur als elitär bezeichnet werden, ihre Popularität bis weit ins 18. Jahrhundert hinein zeigt die große Wirkung des europäischen Humanisten Cats, die übrigens nicht auf die Niederlande beschränkt blieb. Denn die Novellen des *Trouingh* waren beispielsweise auch im deutschen Kontext ungemein erfolgreich, bisher sind ca. 40 verschiedene Cats-Übersetzer identifiziert worden, die sich vor allem dieser Sammlung angenommen haben.

Joost van den Vondel wird von Lademacher vor dem dichotomischen Hintergrund seines Werkes „zwischen Freiheit und Religion“ (S. 540) behandelt. Auch er kann jedoch offensichtlich nach Meinung des Autors nicht zum Tiefgang der niederländischen Literatur beitragen. Damit scheint bei Lademacher ein alter Topos wieder auf, der im Buch bereits als Ansicht des 18. und 19. Jahrhunderts eine Rolle spielt, nämlich die Ungeeignetheit niederländischen Denkens und Schreibens für die Wiedergabe der Tiefe menschlichen Empfindens. Gerade durch eine Figur wie Vondel sollte dieses Bild nuanciert werden. Wie die Forschung gezeigt hat, kann das Dilemma zwischen dem eigenen Urteilsvermögen, dem freien Willen auf der einen und dem für die menschliche Erkenntnis unzugänglichen göttlichen Heilsplan auf der anderen Seite als ein Hauptmotiv in Vondels Dramen benannt werden. Der Amsterdamer Autor, der als einer der wenigen europäischen Schriftsteller der damaligen Zeit die aristotelische Dramenpoetik umsetzt, schafft Figuren, denen in einem bitteren Erkenntnisprozess ihre individuelle Unzulänglichkeit vor Augen geführt wird. Vondel analysiert insbesondere die Handlungsbeschränkheiten weltlicher Machthaber, die sich gleichzeitig vor Gott zu verantworten haben. Gezeigt wird, wie vor allem die Sprache als Machtinstrument versagt und die – meist biblischen – Herrscherfiguren die Souveränität

über ihre Machtäußerungen und damit ihr fürstliches Handeln verlieren. Hierin tritt ein strukturelles Misstrauen Vondels jeglicher politischer Macht gegenüber zutage, das seine Stücke im niederländischen wie europäischen politischen Zusammenhang als exzeptionell erscheinen lässt.

Lademacher hat mit seinem Buch zweifellos ein Standardwerk geschaffen, das für die nächsten Jahre die Vorstellungen der deutschsprachigen Historiographie hinsichtlich der frühneuzeitlichen Niederlande bestimmen wird. Wie der Exkurs zur Literaturgeschichte jedoch verdeutlicht, ist es an der Zeit, gerade durch inhaltliche Werkanalysen – nicht zuletzt des Kanons! – vor dem Hintergrund der neueren kulturgeschichtlichen Erkenntnisse zur Schärfung und Nuancierung dieses Bildes beizutragen.

Berlin

Bettina Noak

Johannes Koll (Hrsg.): Belgien. Geschichte, Politik, Kultur, Wirtschaft. Münster: Aschendorff 2007. 351 S., kart., € 14,80.

Friso Wielenga / Markus Wilp (Hrsg.): Nachbar Niederlande. Eine landeskundliche Einführung. Münster : Aschendorff 2007. 390 S., kart., € 14,80.

Beide Bände gehen von der Annahme aus, dass bei deutschen Lesern generell wenige Kenntnisse über die beiden Nachbarländer Belgien und die Niederlande vorhanden sind. Dies zu beheben, ist das erklärte Ziel der Herausgeber, denen vor allem daran gelegen ist, ein möglichst vollständiges Bild des jeweiligen Landes zu zeichnen. Insbesondere für Belgien ist dies die erste derartige Darstellung, während über die Niederlande eine ganze Reihe von kurzgefassten Landeskunden existiert, darunter nicht wenige aus der Feder oder unter der Herausgeberschaft von Friso Wielenga.

Jedem Band ist eine knappe historisch-politische Einleitung vorangestellt, die allerdings im Falle der Niederlande nur das 20. Jahrhundert berührt, während die belgische Geschichte *vor* der Gründung des Königreichs wenigstens ansatzweise Erwähnung findet. Die Konzentration auf die Zeitgeschichte mag im Falle der Niederlande dem Umstand geschuldet sein, dass der Autor (Friso Wielenga) gerade auf diesem Feld ausgewiesen ist, während Johannes Koll, der den Beitrag über Belgien zu verantworten hat, bislang schwerpunktmäßig zum 18. und 19. Jahrhundert gearbeitet hat.

Die beiden Beiträge zum politischen System Belgiens und der Niederlande sind für den Leser besonders wichtig, zeigen sie doch, dass die staatlichen und gesellschaftlichen Strukturen ganz anderen Regeln folgen als in Deutschland. Vor allem der komplizierte Staatsaufbau Belgiens, der sich dem Außenstehenden nur schwer erschließt, wird plausibel erklärt und samt seiner inneren Widersprüche dargestellt. Im Niederlande-Band erhält das Haus Oranien zusätzlich eine eigene Darstellung, was angesichts der politischen Bedeutung des Königshauses (aber auch seiner großen Popularität) nicht weiter verwundert.

Auch Europa wird in beiden Bänden an zentraler Stelle behandelt, haben und hatten doch sowohl Belgien als auch die Niederlande einen maßgeblichen Anteil am europäischen Einigungsprozess. Mancher Leser mag erstaunt registrieren, dass in Brüssel nicht nur die zentrale der EU residiert, sondern dass in dieser Stadt in den Jahren zwischen den Weltkriegen die Europaidee überhaupt Gestalt angenommen hat.

Weitere Beiträge sind der Geographie, der Wirtschaft, den Medien und den Künsten gewidmet, wobei die belgische Literatur in allen drei Landessprachen berücksichtigt wird. Man kann darüber streiten, ob die deutschsprachige Literatur

quantitativ und qualitativ so bedeutend ist, dass ihr ein eigener Beitrag gewidmet werden muss, der vom Umfang her denjenigen über die französische und die niederländische Literatur kaum nachsteht. Fast scheint es, als habe der Herausgeber in diesem Fall dem Drängen der deutschsprachigen Gemeinschaft in Belgien nachgegeben. Auch war mir nicht ganz einleuchtend, warum die flämische Malerei des 15. Jahrhunderts im Band über die Niederlande berücksichtigt wird, während die belgische Kunst erst nach 1830 dargestellt wird. Aber solche Kritik wiegt nicht schwer, Angesichts der unbestreitbaren Qualität, die beide Beiträge auszeichnet.

So ähnlich sich beide Bände hinsichtlich ihrer Gliederung sind, so unterscheiden sie sich doch in mancher Hinsicht. Während der auf die Niederlande bezogene Band durchgängig mit Fußnoten versehen ist, die bekanntlich auf manchen Leser eine abschreckende Wirkung haben, präsentiert der Belgien-Band am Ende eines jeden Aufsatzes die weiterführende Literatur in Form einer kommentierten Bibliographie. Welchem Verfahren man den Vorzug geben sollte, ist wohl in erster Linie eine Sache der individuellen Lesegewohnheiten.

Das von Johannes Koll herausgegebene Buch enthält, anders als sein Pendant über die Niederlande, unter der Überschrift „Was man sonst noch über Belgien wissen möchte“ ein eher feuilletonistisch gehaltenes Schlusskapitel, in dem es um Comics und Kulinarisches ebenso geht, wie um Jacques Brel und den zeitgenössischen Tanz. Wenn man so will, werden hier auch touristische Interessen bedient, was mir nicht verwerflich zu sein scheint.

Beiden Herausgebern ist es gelungen, für jedes Thema den gegenwärtig besten Kenner resp. Kennerin zu gewinnen. Die Darstellungen sind durchgängig zuverlässig. Den meisten Aufsätzen gelingt es, die schwierige Balance zwischen Wissenschaftlichkeit und dem Bedürfnis des nicht vorgebildeten Lesers nach flüssiger Lektüre zu halten. Herausgekommen ist in beiden Fällen ein sehr empfehlenswertes Kompendium, das hoffentlich zur weiteren Beschäftigung mit dem jeweiligen Nachbarland anregt. Dass die Bände über die Landeszentrale für Politische Bildung in NRW bezogen werden können, wird ihrer Verbreitung sicherlich förderlich sein (www.lzpb.nrw.de).

Duisburg/Essen

Jörg Engelbrecht

Geert van Istendael: Mijn Duitsland. Amsterdam/Antwerpen: Atlas uitgeverij 2007. € 22,50

Het bekijken van goede portretten is altijd veelzeggend, vooral als het om een portret gaat dat jezelf afbeeldt, maar dan vanuit het perspectief van iemand anders. Geert van Istendaels boek *Mijn Duitsland* kan als portret van Duitsland worden beschouwd, dat het voor Duitse lezers mogelijk maakt om hun eigen land met andere ogen te zien. En dat leidt tot een verhelderende lectuur die zowel door instemmend knikken als door fronsende wenkbrauwen begeleid wordt. En natuurlijk vaak door een verbaasde glimlach, bijvoorbeeld als de voor Duitsers vanzelfsprekend bekende en in een woord duidelijke „Adventskalender“ voor lezers die niet met dit fenomeen zijn opgegroeid, nauwkeurig als „kalenders met luikjes die je open kunt klappen“ wordt beschreven.

Op het eerste gezicht lijkt Van Istendaels tekst een portret van Duitsland te geven dat uit talloze mozaïeksteentjes bestaat: het boek is ingedeeld in kleine, losse hoofdstukjes die over zo verschillende onderwerpen als „Schnaps“, „Pankow“ en „Linkspartei“ handelen. De bedoeling van al die hoofdstukken wordt in het aan de Duitse worstdiversiteit gewijde hoofdstuk „Worstparadijs“ duidelijk, dat volgens Van

Istendael als „miniatuurmodel van het grotere boek” kan worden opgevat: de beschrijving van de verschillende facetten leidt de lezers Duitsland binnen. Het boek lijkt de lezers dus verschillende wegen naar Duitsland te tonen, zonder starre patronen vast te leggen. Dit wordt ook benadrukt door het feit dat alle Duitse teksten naar het Nederlands zijn vertaald om de niet-Duitse lezers een eigen indruk van de tekst mogelijk te maken. De tekst laat de lezers ook de vrije hand bij de manier waarop zij het boek willen lezen: ze kunnen de hoofdstukken gewoon volgen in de volgorde waarin ze in het boek staan, maar kunnen ook een thematische keuze maken – aan het einde van elk hoofdstuk worden andere hoofdstukken aangewezen die qua onderwerp vergelijkbaar zijn. Deze benadering, die dingen bewust open laat, past goed bij een van de motto's van het boek, een citaat van Goethe, dat aanduidt hoe moeilijk het is om Duitsland precies te plaatsen: „Deutschland? Aber wo liegt es? Ich weiß das Land nicht zu finden...”

Hebben we dus te maken met een los in elkaar gezette verzameling aspecten die een portret vormen dat door iedereen op zijn eigen manier kan worden geïnterpreteerd? Niet helemaal. Op het tweede gezicht komen uit de chaotische opeenhoping kleurspatten wel degelijk structuren te voorschijn. Het eerste structurelement is makkelijk te bespeuren: de hoofdstukken zijn alfabetisch geordend en het zijn er precies vijftig. Dit kan als oppervlakkige en louter formele structuur worden opgevat. Toch laat het feit dat de hoofdstukken geordend zijn, wel een behoefte aan structuur zien die beslist gevolgen voor de inhoud heeft. Waarom anders zou een boek over Duitsland dat zich diepgaand met de geschiedenis en de cultuur van het land bezig houdt, met een interview over „Zalm” eindigen? Hier is het geraamte waarin de thematische aspecten worden gevat, belangrijker dan de inhoudelijke keuze van thema's. Van Istendael maakt zelf ironische opmerkingen over het alfabetische keurslijf waarin hij zich zelf heeft geperst, als in de steden Xanten en Quedlinburg, die het voor de letters „Q” en „X” moeten ontgelden, opeens de dichter Klopstock en de componist Wagner respectievelijk het Nibelungenlied opduiken en het hoofdstuk in beslag nemen.

Het tweede principe dat de in dit boek verzamelde indrukken ordent, is de goed te onderscheiden vertelinstantie die de hoofdstukken verbindt. In elk hoofdstuk hebben we met een verteller te maken die duidelijk partij kiest en de dingen die hij vertelt als zijn ervaringen markeert. Geert van Istendael geeft het boek een goed waarneembare autobiografische tint, die de titel *Mijn Duitsland* al aanduidt. Dit leidt er aan de ene kant toe dat sommige hoofdstukken met verschillende levensfasen van de auteur in verband kunnen worden gebracht, zoals bijvoorbeeld de ontdekking van Hölderlins teksten of de rol die Bachs muziek in Van Istendaels jeugd speelde. In het eerste hoofdstuk vallen het alfabet en de chronologische volgorde zelfs samen omdat Aken tegelijk het begin van het alfabet en het begin van Van Istendaels indrukken van Duitsland is. Aan de andere kant beseft de lezer dat er een bewust persoonlijke keuze wordt gemaakt – zowel in de selectie van de onderwerpen als in de presentatie ervan.

Dat merken lezers bijvoorbeeld aan de voorkeur voor ambachtelijke vaardigheden zoals het produceren van kerstsieraden, klokken, molenmessen en het ophangen van keukenkasten, die de tekst heerlijk pretentieloos maken. Maar gelukkig hebben we te maken met een verteller, die over een omvangrijke kennis beschikt en meer dan goed aan de zo typisch Duitse „Bildungs”-eis voldoet. De lezer krijgt een geschiedenisles over zo uiteenlopende onderwerpen als de ontwikkeling van de deelstaat Beieren of de situatie van Duitsland na 1945 of hij wordt deskundig in de kunstgeschiedenis van *Das Panorama*, een gigantisch schilderij van de Oost-Duitse schilder Werner Tübke, ingewijd. Maar hij moet ook met de voorkeuren en de aversies van de verteller geno-

gen nemen – het is zeker geen toeval dat het portret van de Turks-Duitse schrijfster Emine Sevgi Özdamar niet in de autobiografische geschiedenis van de verteller wordt geplaatst, want zij past niet bij zijn persoonlijke *Bildungs*-canon. Het hoofdstuk over „Gastarbeiterliteratur” (vandaag multiculturele literatuur genoemd) lijkt het tegenwicht voor de overige, klassiek westers-mannelijke en met de socialisatie van Van Istendael nauw verbonden schrijvers Brecht, Hölderlin, Tucholsky te moeten vormen.

Sommige onderwerpen die de auteur in het bijzonder aangrijpen, duiken steeds weer op: het verbranden van boeken, de kritiek op een kapitalistische globalisering of het communisme, waartegenover de auteur een ambivalente houding aanneemt. Maar deze kritische opmerkingen worden zo duidelijk als mening van de verteller gesignaleerd dat de lezer afstand kan houden. De stijl van het boek weerspiegelt de duidelijke positiebepaling voor of tegen de beschreven dingen. Vol passie laat Van Istendael de lezers meegenieten van zijn favoriete Duitse woord „Wunsch” dat hij zich en de lezers genoeglijk over de lippen laat rollen. Maar net zo goed moeten de lezers zijn vinnige opmerkingen over onderwerpen als het dragen van hoofddoeken, de tegen alle verwachting in slechte Duitse organisatie en niets voorstellende Duitse ideeën over zich heen laten gaan. Het boek staat dus tegelijkertijd vol van mooie beeldspraak en van polemieken. Zoals Van Istendael een boek van Emine Sevgi Özdamar (in een alweer treffende beschrijving) als een „licht zingende tekst” karakteriseert, zou men zijn tekst als een de ene keer zacht schommelende en dan weer hard krijsende tekst kunnen omschrijven.

Het derde structuurelement van het boek is wat minder opzichtig, maar bij voortschrijdende lectuur niet te miskennen. Het betreft niet de formele indeling van het boek, maar de thematische keuze van de hoofdstukken en daardoor het karakter van het hier getekende Duitslandportret zelf. Al zijn de hoofdstukken zo uiteenlopend als onderwerpen als „Advent”, „Ems” of „Radibor” kunnen zijn, de lezer stuit, tenminste in woorden en halve zinnen, bij haast elk mozaïeksteentje van het Duitslandportret op een overheersend thema: de Duitse rampen, de Duitse misdaden, de pijnloze afgronden tussen 1914 en 1918, maar vooral die tussen 1933 en 1945. Al op de allereerste pagina valt de schaduw van de Tweede Wereldoorlog over de tekst: „Het woord oorlog viel, een ver, vervaarlijk woord”. Het geeft de richting waarin zich de hoofdstukken groeperen aan. Het valt bijvoorbeeld op dat in de talloze tekstgedeeltes over geschiedenis de negentiende eeuw, de oorlogen van de 20e eeuw en de DDR, die vaak in de context van de nazidictatuur wordt geplaatst, centraal staan. Personen en gebeurtenissen uit de middeleeuwen en de vroegmoderne tijd zoals Friedrich Barbarossa of de Augsburgse confessie worden alleen maar vanuit het perspectief van de 19e eeuw beschreven. Het verbaast daarom ook niet dat negentiende-eeuwse begrippen zoals „de Duitse ziel” klakkeloos worden gebruikt, hoewel zij ouderwetse ideeën uit de romantiek over homogene, volkse naties transporteren. Niet te verontschuldigen is het in de Duitse geschiedwetenschap al lang tot een no-go-area behorende begrip „de macht grijpen” voor de machtsovername door de nazi's in 1933, omdat het grijpen van de macht een soort hulpeloosheid van de overige partijen, waarvan menigeen actief tot de groei van de nationaal-socialistische macht heeft bijgedragen, suggereert.

Tegen de achtergrond van de overheersende thematiek van het nationalisme en de oorlogen springt ook het tweede motto van het boek in het oog, een citaat van Heinrich Heine dat de begaafdheid van de Duitsers plaatst naast het feit dat zij het kruut zouden hebben uitgevonden. De spanning die hier wordt opgeroepen wordt nog duidelijker in het hoofdstuk „Joden” waar er nog een keer op wordt gewezen hoe onbegrijpelijk het is dat „de grootste cultuurnatie ter wereld” zo veel mensen heeft

vermoord, of in het hoofdstuk „genie” dat de Duitse gruwelen contrasteert met het veronderstelde Duitse „genie” in technische dingen. Samengevat luidt deze observatie in de tekst over het monument voor de vermoorde Joden van Europa in Berlijn: „Sinds de Joden vermoord zijn, stinkt Duitsland. Het stinkt overal, het stinkt ten hemel, dit mooie land, dat geschapen was om roemers koele wijn te drinken met zicht op de meanders van een glinsterende stroom, om pittige rookworsten te knakken en grote frisse pullen bier achterover te gieten onder de lindebomen achter die huizen.”

Hier duikt het op, het Duitse schrikbeeld, de schrikwekkende reus met de januskop – aan de ene kant de geweldige culturele kracht, en aan de andere kant het mensen verslindende monster. Al is er nog zo veel fascinatie, nog zo veel vriendelijks in het ene gezicht, het kan nooit de afschuwelijke grijns op het achterhoofd te niet doen. Je zou deze binariteit willen ontvluchten, je zou hopen dat het beeld van „Duitsland” daadwerkelijk uit duizenden facetten zou kunnen bestaan die je niet samen kunt vatten. Maar misschien kan dat niet, misschien moeten de stukjes steeds weer in deze twee stromen van goed en kwaad ondergaan, misschien kan dit land door de catastrofe die het zelf over zich heeft geroepen nooit meer aan het contrast van *Denker* en *Henker* ontkomen. Van Istendaels boek tenminste laat de tegenstelling van een land met zo veel sympathieke, ingenieuze en geleerde eigenschappen aan de ene kant, en de onvoorstelbaar gruwelijke, *menschenverachtende* misdaden van de Tweede Wereldoorlog aan de andere kant niet los.

Door deze ondragelijke spanning moeten wat te makkelijke interpretaties verontschuldigd worden. In het hoofdstuk over de befaamde Duitse snelweg bijvoorbeeld lijdt het tempo van de auto's blijkbaar tot te snelle conclusies: achter het Duitse geraas wordt „het faustische” gezocht dat de chaos achter de „ijzeren discipline” in Duitsland moet verbeelden. Dat soort overdrijvingen wordt door gedifferentieerde betogen, bijvoorbeeld over de joodse chemicus Haber, die het in de Eerste Wereldoorlog gebruikte gas uitvond, gecompenseerd. Ook het hoofdstuk over de Duitse verzetshelden, die ondanks hun onmetelijke verdiensten door menig Duitser toch maar als „Tropfen auf den heißen Stein” in het nationaal-socialistische Duitsland worden beschouwd, laat zien dat Van Istendael niet met Duitsland af wil rekenen. Toch blijft het boek in de Denker-Henker-binariteit steken en tekent de auteur zijn Duitsland bijgevolg in sterke zwart-wit contrasten. Gezien de onoplosbare en nooit eindigende spanning tussen twee tegengestelde polen lijkt het in dit boek beschreven Duitse worstparadijs dus ook op een heel andere manier de structuur van Van Istendaels boek over Duitsland aan te duiden: Duitsland is een worst en zoals het in een bekend Duitse liedje luidt: „Alles hat ein Ende, nur die Wurst hat zwei...”

Münster

Beatrix Van Dam

Renate Loos: Deutschland zwischen „Schwärmertum” und „Realpolitik“. Die Sicht der niederländischen Kulturzeitschrift *De Gids* auf die politische Kultur des Nachbarn Preußen-Deutschland 1837–1914. Münster: Waxmann 2007. 273 S., geb., € 38,00. [Studien zur Geschichte und Kultur Nordwesteuropas, Bd. 17]

Mittelpunkt der Untersuchung ist die 1837 gegründete Kulturzeitschrift „*De Gids*“, die als niederländisches Kulturmonument gelten kann, in welchem bis in die Mitte der Sechzigerjahre des vorigen Jahrhunderts ein „Bild von der politischen Kultur der Deutschen“ gezeichnet wurde. Die Verfasserin geht von exakten Definitionen aus; sie

setzt sich besonders mit der Interdependenz der Begriffe „Fremdbild“ und „Selbstbild“ auseinander, um das aktuelle Deutschlandbild der Niederländer umreißen zu können.

„Dass sich dieses Bild schon im 19. Jahrhundert geformt hat“ ist die Hauptthese der historisch und philologisch bedeutsamen Arbeit von Renate Loos. Die einzelnen Facetten des Bildes, das die Autoren der Zeitschrift *De Gids* ... von Deutschland und den Deutschen vermitteln, lassen sich an „Schlüsselwörtern“ festmachen. „Dweeperij“ ist ein solches mit der Konnotation „Überspanntheit“, „Schwärmerei“ und „gefährliche Wirklichkeitsfremdheit“. Auch „Gemoedelijkheid“ ist ein schillernder Begriff, der nicht nur treuherzige Ergebenheit gegenüber der Obrigkeit meint, sondern auch Naivität und intellektuelle Schlichtheit im Sinne des „goedige duitsche Michel“ bezeichnet.

Die Autoren von *De Gids* „machen aus ihrem Überlegenheitsgefühl keinen Hehl, denn sie wissen sich selbst auf der Seite der Moderne und die Deutschen auf der Seite des Gestrigen“ (S.255). Die vorliegende Arbeit ist eine hervorragende Studie zur Geschichte und Kultur Nordwesteuropas, die Gegenwärtiges aus niederländischem Kulturempfinden des 19. und 20. Jahrhunderts verstehbar macht. Sie regt zur Weiterarbeit an (z. B. bei Friedrich Wilhelm IV. besonders zu dessen Visionen vom evangelischen Bistum Jerusalem und von einem Judenstaat in Palästina). Was in den Niederlanden bei allem Wechsel der Probleme bleibt, das ist die Furcht vor einer Aggressivität des grossen Nachbarn.

Das Literaturverzeichnis belegt die umfassende Basis der vorliegenden Untersuchung, die allen, die um eine gute europäische Nachbarschaft besorgt sind, hilfreich ist.

Dortmund

Fritz Hofmann

Niederländische Literatur in deutscher Übersetzung

1. und 2. Halbjahr 2008

Das besondere Buch (1)

Freude über den „Kummer von Belgien“: Zu Waltraud Hüsmerts brillanter Neuübersetzung von Hugo Claus' „Het verdriet van België“

Der am 19. März 2008 im Alter von 78 Jahren verstorbene flämische Autor Hugo Claus ist international vor allem durch seinen in viele Sprachen übersetzten Roman *Het verdriet van België* bekannt geworden. Die erste Auflage dieses Romans war genau 25 Jahre vor dem Tod des Autors im März 1983 erschienen. In Deutschland fiel das Jubiläum von Claus' Hauptwerk mit dem Erscheinen einer Neuübersetzung zusammen, die eine Woche vor seinem Tod ausgeliefert wurde.

„Der Kummer von Belgien“ ist ein groß angelegter Familien- und Bildungsroman, in dem Hugo Claus Alltag und Geschichte Belgiens während des Zweiten Weltkriegs aus der Perspektive des kleinen Louis Seynaeve beschreibt, der erst allmählich die Sprache und damit auch die Welt der Erwachsenen begreifen lernt. Auf einer realistischen Ebene kann man das vielschichtige Werk als autobiografisch-zeitgeschichtlichen Roman lesen, unterhalb dieser Ebene eröffnet sich aber ein bis ins einzelne kaum zu entschlüsselndes Bedeutungsgeflecht, in dem etwa mythologische Bezüge oder die intertextuelle Bezugnahme auf andere Werke aus Literatur, Film, Kunst und Musik eine besondere Rolle spielen.

Die erste deutsche Übersetzung des Romans war 1986 unter dem etwas befremdlichen Titel „Der Kummer von *Flandern*“ erschienen. Der Verlag hatte mit dem Ersatz von *Belgien* durch *Flandern* offensichtlich an die glorreichen Zeiten und Erfolge flämischer Autoren in Deutschland, allen voran Felix Timmermans, anschließen und potentielle Käufer locken wollen. Es störte ihn dabei offensichtlich nicht, dass literarisch und ideologisch Welten zwischen Hugo Claus und der flämisch-katholischen Heimatliteratur vergangener Tage lagen. Viel problematischer noch als die Titelgebung erwies sich freilich die Übersetzung von Johannes Piron, die unter vielen Aspekten nur als ungenügend bewertet werden konnte, nicht zuletzt weil sie sich durch eine ganze Reihe von Auslassungen kleinerer und größerer Textpassagen ‚auszeichnete‘. Leider wurde diese Übersetzung auch nach Bekanntwerden ihrer groben Mängel in späteren Neuauflagen und Taschenbuchausgaben unverändert fehler- und lückenhaft nachgedruckt. Umso erfreuter durfte man da die Vorankündigung einer Neuübersetzung für das Frühjahr 2008 zur Kenntnis nehmen – nun auch unter dem ‚richtigen‘ Titel „Der Kummer von Belgien“.

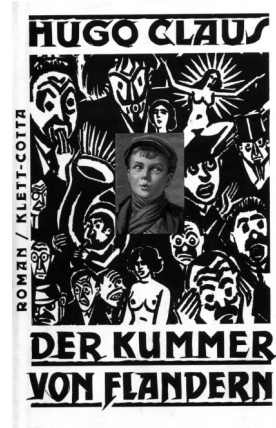
Das Erscheinen von Waltraud Hüsmerts Übersetzung darf ohne zu zögern ein literarisches und übersetzerisches Ereignis ersten Ranges genannt werden. Erstmals erschließt sich dem deutschen Leser der gesamte sprachliche und literarische Kosmos von Claus' opus magnum in Form einer adäquaten, die inhaltlichen Tiefen und sprachlichen Höhen des Originals getreu widerspiegelnden und – mit Blick auf die Erstübersetzung sei es extra betont – vollständigen Übertragung.

Hugo Claus: Der Kummer von Belgien. Roman. Aus dem Niederländischen von Waltraud Hüsmert. Stuttgart: Klett-Cotta 2008. 824 S., € 24,50. Originaltitel: Het verdriet van België.

Der Kummer von Flandern

Umschlag der ersten deutschen Übersetzung von Johannes Piron (1986)

Dabei kann man sich kaum eine größere Anforderung an eine Übersetzerin vorstellen als dieses Buch, das der Literaturwissenschaftler Jean Weisgerber durchaus zutreffend als belgischen *Ulysses* charakterisiert hat. Die Größe der Anforderung gilt sowohl bezüglich der immensen Sprachfülle und der sprachlichen Variabilität, die uns auf den über 800 Seiten des Buches begegnen, als auch hinsichtlich der erforderlichen genauen Sachkenntnis von Geschichte, Gesellschaft, Alltagskultur und Literatur Belgiens. Die Neuübersetzung überzeugt nicht nur in den sprachlich-handwerklichen Bereichen Lexik, Idiomatik und Stilistik voll, auch die bei Claus immer bedeutungsvolle Ebene der Sprach'kunst', soll heißen, dichterischer Sprachgebrauch, rhetorische Figuren, Sprachspiele etc., wird bis auf wenige Ausnahmen immer überzeugend, in den meisten Fällen kongenial ins Deutsche übertragen.

Bestimmte Schichten des Romans, die in der alten Übersetzung durch Auslassungen oder unzulängliche Übersetzung nur fragmentarisch zum Ausdruck kamen, werden in der Neuübersetzung überhaupt erst in ihrer vollen Bedeutung sichtbar. Dies sei an einem Beispiel erläutert, in dem es um die Vertrautheit der Leseratte Louis mit der eigenen, flämischen Literatur geht. Namen und Zitate vieler flämischer Autoren – Autoren, die dank des intensiven deutschen Interesses für Flandern im 20. Jh. zumeist auch hiezulande übersetzt und rezipiert wurden – ziehen sich wie ein roter Faden durch das ganze Buch. Eine besondere Rolle spielt dabei erwartungsgemäß Guido Gezelle, der größte flämische Dichter des 19. Jahrhunderts, dessen populären Gedichte Louis auswendig kennt und die er gern aufsagt, etwa bei einem Abend der

Hitler-Jugend während seines Deutschlandaufenthalts im Zuge der so genannten Kinderlandverschickung. In der ersten Übersetzung von Johannes Piron liest sich dies so:

Ich habe heute abend ein flämisches Gedicht aufgesagt, erst richtig, aber als ich es wiederholen mußte, habe ich lauter Unsinn gequasselt. Sie haben den Unterschied nicht bemerkt.

In der Neuübersetzung von Waltraud Hüsmert lauten die entsprechenden Zeilen:

Ich habe heute abend Guido Gezelles Gedicht vom „*schrijverke*“, dem Taumelkäfer, vorgetragen: Oh quirliges, wirbliches Wasserding mit dem pechschwarzen Käppelein“ usw. Als ich es ein zweites Mal aufsagen sollte, habe ich gesagt: „Oh stinkiges, mickriges Pfaffending pack's wieder in die Kutte ein.“ Keiner hat den Unterschied bemerkt.

Man hat kaum den Eindruck, dass diese beiden Fassungen auf demselben Ausgangstext beruhen:

Ik heb vanavond: ‚O, kinkelende winkelende waterding met uw zwarte kabotseken aan,‘ enz. gereciteerd. Ik moest het nog eens doen en zei: ‚O, stinkende, winkelende paterding schart er uw rokske maar aan,‘ Niemand heeft het verschil gemerkt.

Die Vorzüge der Neuübersetzung sind unmittelbar einleuchtend. Es gelingt der Übersetzerin nicht nur eine lautlich und rhythmisch äquivalente Übertragung der Verszeilen und ihrer spielerischen Verballhornung, sie liefert auch durch die Hinzufügung des Namens und Gedichttitels für den deutschen Leser wichtige Informationen, die Hugo Claus bei den Lesern des Originals als bekannt voraussetzen darf.

Die erläuternde Hinzufügung ist im übrigen nicht nur *inter*-textuell sondern auch *intra*-textuell bedeutsam, da Tante Nora später denselben Gedichtanfang variiert „Oh, quirliges, wirbliches Wasserding mit deinem rosa Käppelein“, wenn sie sich an Louis sexuell vergeht, während draußen Guido Gezelle „vorbeispaziert“ – eine Anspielung, die für deutsche Leser ohne das durch die Übersetzerin zuvor vermittelte Wissen kaum einen Sinn ergeben könnte. Die völlige Hilflosigkeit des Erstübersetzers, die sich im obigen Zitat spiegelt, findet dagegen ihre konsequente Fortsetzung in der vollständigen Auslassung der Tante-Nora-Stelle.

Das Beispiel steht exemplarisch für die Qualitäten der gesamten Übersetzung, die sich auf der einen Seite sprachlich authentisch wie ein deutsches Original liest, der man aber andererseits beim Vergleich mit dem Original (und im Gegensatz der Erstübersetzung) eine ungeheure Akribie und manieristische Sorgfalt bescheinigen muss. Dabei hat die Übersetzerin sich für eine konsequent moderne Sprache entschieden, was bei einigen lexikalischen ‚Modernismen‘ zu kritischen Einwänden führen könnte. Andererseits entbehrt die gewählte moderne Sprachform nicht einer immanenten Logik, wenn man jeder Zeit den Anspruch auf ihre eigene ‚zeitgemäße‘ Übertragung großer Literaturwerke zugesteht und bedenkt, dass Übersetzer wohl nur in der Sprache ihrer Gegenwart über die nötige sprachliche Virtuosität und Variabilität verfügen, wie sie beim Übersetzen eines solchen Werkes gefordert sind.

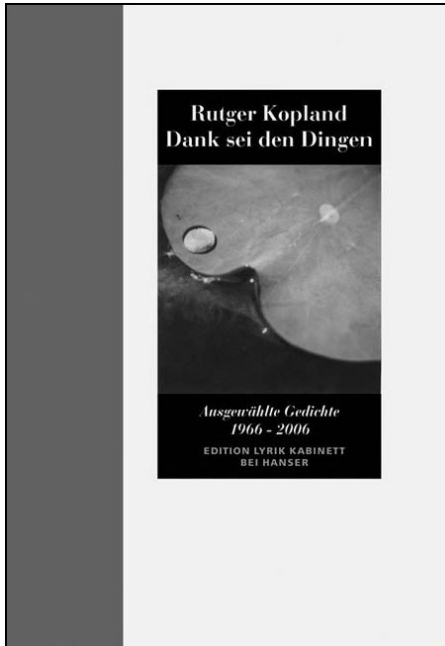
Die sprachschöpferische Kreativität der Übersetzerin verleiht dem „Kummer von Belgien“ jedenfalls eine so eigene Qualität, dass die Lektüre nicht nur denen dringend zu empfehlen ist, die den Roman bisher gar nicht zur Kenntnis genommen oder nur in der mangelhaften ersten Übersetzung gelesen haben. Auch für die – vermutlich

wenigen – Deutschen, die das niederländische Original haben lesen können, stellt die Übersetzung Waltraud Hüsmerts einen eigenen hohen literarischen Genuss dar.

Heinz Eickmans

Das besondere Buch (2)

Dank sei den Dingen: Eine Auswahl aus vierzig Jahren Lyrik von Rutger Kopland

Rutger Kopland: Dank sei den Dingen. Ausgewählte Gedichte 1966-2006.

Aus dem Niederländischen übersetzt von Mirko Bonné und Hendrik Rost. Mit einem Nachwort von J.M. Coetzee. München: Carl Hanser Verlag 2008, 91 S., € 14,90. [Edition Lyrik Kabinett; Bd. 10]

Rutger Kopland ist ein Dichter, den das Alltägliche in seiner Besonderheit fasziniert, den das Beiläufige interessiert und den das Unscheinbare irritiert. Nichts fokussiert er lieber als das vordergründig Vertraute: Flusslandschaften, Grasweiden, Pferdekoppeln, Obstgärten Wohn- und Kinderzimmer. „Alles op de fiets“ heißt nicht von ungefähr einer seiner frühen Gedichtbände, augenzwinkernd auf die herkömmliche Welterfahrung des Niederländers anspielend. Dabei erreichen seine Gedichte, die stets ohne Reim und Metrum auskommen, mit einem Minimum an sprachlichen Mitteln ein hohes Maß an Anschaulichkeit und auch Sinnlichkeit. Woran liegt das? Kopland weiß mit Details so umzugehen, dass sie emotional aufgeladen werden. Mit Hilfe aufgezeichneter Einzelheiten der Wirklichkeit macht er erfahrbar, was erfahrbar werden soll: Örtlichkeiten, Menschen, Stimmungen. Die Prinzipien dieses Verfahrens offenbaren sich immer wieder in seinen Texten, so in dem „Vogelbeeren“ (Lijsterbessen) überschriebenen Gedicht aus dem Band „Onder het vee“ von 1966: „Die Dichtkunst ausüben heißt / mit der größtmöglichen Sorgfalt / konstatieren, dass beispielsweise / am frühen Morgen / die Vogelbeeren Tausende Tränen tragen / gleich einer Zeichnung

aus der Kindheit / so rot und so viel.“ In dem für Kopland typischen Parlando weisen diese Verse darauf hin, worauf es dem Dichter ankommt, nämlich die Dinge mit den Mitteln der Sprache zu evozieren. Dies geschieht im Blick auf die zitierten Beeren am Morgen mit Hilfe der Formulierung, dass sie „Tausende Tränen tragen“. Das geläufige Nomen „Tränen“, in der deutschen Übersetzung noch alliterierend hervorgehoben, gewinnt metaphorische Qualität. Es wird den Vogelbeeren zugeordnet, die damit zum Subjekt der Trauer oder Melancholie werden. Zugleich verschränkt sich die Tätigkeit des Dichters mit der Wahrnehmung des Kindes, was ihr eine Naivität verleiht, die einen eigenen Zauber, eine eigene Wahrheit erzeugt. So manifestieren sich dank der Wortkunst des Dichters in den banalen, selbstverständlichen Dingen des Alltags existenzielle Gefühlslagen, zeigt sich die Trauer über Tod und Vergänglichkeit ebenso wie das Glück der Liebe oder das Leiden an der menschlichen Entfremdung. Sehr häufig freilich in ironischer Brechung, die jeglicher Melancholie entgegenwirkt.

Kopland ist und bleibt stets ein Mann der leisen Töne. Fast immer bedient er sich einer schlichten Ausdrucksweise, die auf eine leichtfüßige Weise umgangssprachliche Bestandteile bisweilen mit Sedimenten liturgischer Sprache verknüpft und ironisch kontrastiert. Das erschwert die Übersetzung. Worte, welche die Gegenstände des Alltags bezeichnen, haben ja in jeder Sprache ihren eigenen Klang und ihre eigene Geschichte, ebenso wie Phraseme. Sie entziehen sich häufig einer äquivalenten Übersetzung – stärker als beispielsweise religiös geprägte Begriffe.

Denken wir an die Diminutivformen des Niederländischen in Koplands Gedichten. Der Diminutiv im Deutschen ist oft anders konnotiert, erscheint niedlicher, putziger. Der Ersatz, die Umschreibung mit Hilfe des Adjektivs „klein“, wirkt dagegen ungelenkt. Ihn aber ganz wegzulassen verändert die Tonlage: „Reste Jenever“ sind eben nicht „restjes jenever“. Oder denken wir an das Adjektiv „gezellig“, dessen Übertragungsproblematik jeder kennt, der es einem Deutschen schon einmal zu erklären suchte. Man darf darüber streiten, ob die Übersetzung Mirko Bonnés mit dem deutschen Adjektiv „heimelig“ die Konnotationen des niederländischen Adjektivs einzufangen geeignet ist. Oder denken wir zu guter Letzt an Koplands berühmte Verse über „jonge sla in september“. Im Original endet das Gedicht mit der auf ein Komma folgenden, dadurch hervorgehobenen Negation „nee“. Entspricht diese Negation unserem Wörtchen „nein“? Das Wörterbuch sagt eindeutig ja. Und dem schließt sich auch Mirko Bonné in seiner Übersetzung des Gedichts an, wiewohl es Gründe gäbe, im Deutschen das umgangssprachliche „nee“ zu wählen. Denn dieses klingt weit lapidarer als das fast strenge „nein“, die Fallhöhe der vorangehenden Verse noch einmal in der Weise vergrößern, wie das Original es tut.

Dies sind nur drei kleine Beispiele. Aber sie sind Beleg dafür, wie schwer es ist, die auf den ersten Blick so leicht zugängliche Poesie Koplands ins Deutsche zu übertragen. Die beiden Übersetzer, neben Mirko Bonné noch Hendrik Rost, haben beachtliche Arbeit geleistet. Nahezu immer gelingt es ihnen, die Schwingungsbreite der Originalverse zu bewahren. Abgesehen von ganz vereinzelt Übersetzungsfehlern, bei denen ohne Grund aus einem Präteritum das Präsens oder aus einem Plural der Singular wird, greifen sie nur ganz selten zu einem ungeeigneten sprachlichen Register. Dies geschieht allenfalls bei der Übertragung idiomatischer Wendungen. So wird aus dem lakonischen Schlussvers des Gedichtes Meneer K: „ik stap maar weer op“, der deutsche Satz: „ich steig mal eben wieder auf“. Hier wäre die Formulierung: „ich bin dann mal weg“ besser geeignet, um die Beiläufigkeit des Abschieds wiederzugeben. Ähnliches gilt für den knappen Satz „dat zie ik wel“, aus dem eine an altertümliche Kellnersprache erinnernde Feststellung wird, nämlich „das seh ich sehr wohl“.

Insgesamt jedoch ist der von den beiden Übersetzern bei Hanser als Band 10 der *Edition Lyrik Kabinett* herausgegebene Band bestens geeignet, Koplands Œuvre der deutschen Leserschaft näherzubringen. Die Sammlung enthält Gedichte aus 13 Bänden, die im Laufe von 40 Jahren entstanden sind. In ihrer chronologischen Anordnung vermittelt sie Einblicke in die Entwicklung der Lyrik Koplands, von der Welthaltigkeit der frühen Verse hin zu einer zunehmenden Reduktion und Skepsis der Sprache. „Unsere Träume sollen weichen vor den Fakten“, dieser Satz lässt sich geradezu als programmatische Tendenz der lyrischen Entwicklung Koplands deuten. Dass eine Auswahl wie die vorliegende immer auch Verzicht bedeutet, lässt sich nicht vermeiden. So vermisst man bisweilen das Echo einzelner Texte in jenen Gedichten, die nicht aufgenommen wurden. Aber das schmälert nicht das Verdienst des Bandes, der von einem Nachwort aus der Feder des südafrikanischen Nobelpreisträgers J.M. Coetzee abgerundet wird. Wir haben es mit einer geglückten Zusammenstellung zu tun, die sich nicht nur als Geschenk für gute Freunde eignet. Besonders gelungen ist der Schlussakkord des Buches. Er wird gebildet von einem unveröffentlichten Gedicht:

Hier steht die Rotbuche / mit ihrer endlos langen / Geduld eines Baums. / Hier steht die Rotbuche / sie sieht und hört uns / und hat uns vergessen. / Hier steht die Rotbuche / für sie ist immer immer / und hier ist nirgendwo.

Diese kraft ihres dreifachen Parallelismus eindringlichen Verse treten in einen Dialog mit denen des an zweiter Stelle aufgenommenen Gedichtes „Unter dem Apfelbaum“. Umfängt darin die Natur noch den Menschen und nimmt ihn in sich auf, verwehrt sie sich hier jeglichem Zugriff. So kommt poetisch das zum Ausdruck, was Kopland in seiner Dankesrede zur Verleihung des P.C.Hooft-Preises 1988 formulierte, das Erlebnis beim Betrachten eines Stilllebens reflektierend. Die dargestellten Dinge, so Kopland, sagten nichts aus über sich selbst, außer, dass sie beziehungslos seien und schon immer da gewesen seien und immer da sein würden. Mit dieser Aufhebung von Zeit und auch Raum führten sie uns Menschen nachdrücklich unsere Zeitlichkeit vor Augen. Denn „nicht die Zeit geht vorbei, sondern du und ich / außerhalb unserer Gedanken ist keine Zeit“. Es ist kein Paradox, dass Rutger Koplands Gedichte dazu beitragen, einzelne Momente des Lebens vor dieser Vergänglichkeit zu bewahren.

Michael Bahlke

Bibliografie: Niederländische Literatur in deutscher Übersetzung

1. Halbjahr und 2. Halbjahr 2008

Die folgende Bibliografie ist bemüht, die Neuerscheinungen und Neuauflagen der niederländischen Literatur in deutscher Übersetzung aus dem Jahr 2008 möglichst vollständig zu verzeichnen.

Unter (I.) werden alle echten *Neuerscheinungen* verzeichnet, egal ob es sich um Hardcover- oder Taschenbuch-Ausgaben handelt. Aufgenommen werden Prosa, Poesie und Theatertexte. Bei der Prosa werden neben belletristischen Texten auch literarische Sachbücher (Essays, Feuilletons, Reportagen) erfasst. In weiteren Übersichten finden sich unter (II.) die *Neuauflagen*, worunter hier die als Zweitverwertung erscheinenden Taschenbuch- und Sonderausgaben verstanden werden, sowie unter (III.) die *Hörbücher*, die sowohl Lesungen als auch Hörspielfassungen beinhalten können.

Die Titelbeschreibung unter I und II erfolgt einheitlich nach folgendem Muster: Autor: Titel. Untertitel/Genre. Übersetzer. Ort: Verlag Jahr. Seitenzahl, Preis. ISBN und Originaltitel, der als separate Zeile die bibliografische Titelaufnahme abschließt.

Weitergehende Informationen sowie Rezensionen zu den genannten Büchern sind leicht über das Internet zu ermitteln. Für allgemeine Informationen über Autor und Buch sei auf die Homepages der Verlage verwiesen. Als Zugang zu seriösen Buchbesprechungen sei besonders www.perlentaucher.de empfohlen, eine Website, die zusammenfassende Hinweise auf Buchbesprechungen in den überregionalen Qualitätszeitungen *FAZ*, *FR*, *NZZ*, *SZ*, *taz* und *Zeit* bietet.

I. Neuerscheinungen

Pieter Aspe: Blaues Blut. Kriminalroman. Übers.: Stefanie Schäfer. Frankfurt/M.: Fischer-Taschenbuch-Verlag 2008. 287 S., € 8,95. [FischerTB; 17889] ISBN: 978-3-596-17889-6

Originaltitel: Blauw bloed

Gerbrand Bakker: Oben ist es still. Roman. Übers.: Andreas Ecke. Frankfurt/M.: Suhrkamp 2008. 315 S., € 19,80. ISBN 978-3-518-42013-3

Originaltitel: Boven is het stil

Tineke Beishuizen: Mord in aller Freundschaft. Roman. Übers.: Kristina Kreuzer. München; Zürich: Piper 2008. 237 S., € 10,00. [Piper original – Serie Piper; 7148] ISBN: 978-3-492-27148-6

Originaltitel: Wat doen we met Fred?

Jeroen van Bergeijk: Mein Mercedes ist nicht zu verkaufen. Eine abenteuerliche Reise durch Afrika. Übers.: Gregor Seferens. München: Malik 2008. 233, [16] S., Ill., Kt. € 16,90. ISBN: 978-3-89029-333-2

Originaltitel: Mijn Mercedes is niet te koop

Diane Broeckhoven: Herrn Sylvains verschlungener Weg zum Glück. Roman. Übers.: Jörn Pinnow. München: Beck 2008. 159 S., € 14,90. ISBN 978-3-406-57740-6

Originaltitel: Mise en bouteille

Marja Brouwers: Himmel und Hölle. Roman. Übers.: Ilja Braun. München: Luchterhand 2008. 580 S., € 10,00. ISBN 978-3-630-62131-9

Originaltitel: Casino

Remco Campert: Tagebuch einer Katze. Übers.: Marianne Holberg. Zürich; Hamburg: Arche 2008. 75 S., € 12,00. ISBN: 978-3-7160-2377-8

Originaltitel: Dagboek van een poes

Hugo Claus: Der Kummer von Belgien. Roman. Übers.: Waltraud Hüsmert. Stuttgart: Klett-Cotta 2008. 824 S., € 24,50. ISBN: 978-3-608-93600-1

Originaltitel: Het verdriet van België

- Luc Deflo: Totenspur.** Thriller. Übers.: Stefanie Schäfer. München: Knaur-Taschenbuch-Verlag 2008. 361 S., € 8,95. [KnaurTB; 63567] ISBN: 978-3-426-63567-4
Originaltitel: Bevroren hart
- Midas Dekkers: Der Gesundheitswahn. Vom Glück des Unsportlichseins.** Übers.: Ira Wilhelm. München: Blessing 2008. 416 S., € 19,95. ISBN 978-3-89667-369-5
Originaltitel: Lichamelijke oefening
- Maria Diedenhofen/Frits Gies: GrenzenLos. Niederländische und deutsche, jiddische und christliche Gedichte im Dialog.** Kevelaer: Butzon & Bercker 2008. 224 S., € 18,00. ISBN 978-3-7666-1250-2
- Douwe Draaisma: Geist auf Abwegen.** Alzheimer, Parkinson und Co. Von den Wegbereitern der Gehirnforschung und ihren Fällen. Übers.: Verena Kiefer und Stefan Häring. Frankfurt/M.: Eichborn 2008. 365 S., € 19,95. ISBN: 978-3-8218-5812-8
Originaltitel: Ontregelde geesten
- Willem Elsschot: Gedichte – Verzen.** Text deutsch und niederländisch. Übers.: Gerd Busse und Agnes Kalmann-Matter. Jena: Verlag Neue Literatur 2008. 88 S., € 14,90. ISBN: 978-3-938157-78-7
- Anna Enquist: Kontrapunkt.** Roman. Übers.: Hanni Ehlers. München: Luchterhand 2008. 215 S., € 17,95. ISBN 978-3-630-87282-7
Originaltitel: Contrapunt
- Renske de Greef: Lust auf Lust.** Intime Geständnisse. Übers.: Matthias Müller. München: Goldmann 2008. 220 S., € 7,95. [GoldmannTB; 4656719] ISBN: 978-3-442-46567-5
Originaltitel: Lust, liefde, seks & bambihertjes
- Arnon Grünberg: Tirza.** Roman. Übers.: Rainer Kersten. Zürich: Diogenes 2008. 572 S., € 21,90. ISBN: 978-3-257-06637-1
Originaltitel: Tirza
- Robert Haasnoot: Der Erinnerer.** Übers.: Christiane Kuby. Berlin : Berlin-Verlag 2008. 206 S., € 19,90. ISBN: 978-3-8270-0730-8
Originaltitel: De heugling
- Corine Hartman: Der letzte Atem.** Roman. Übers.: Christiane Burkhardt. München: Heyne 2008. 447 S., € 8,95. [Heyne original] ISBN 978-3-453-43388-5
Originaltitel: Tweede adem
- Corine Hartman: Schöner als der Tod.** Roman. Übers.: Rosemarie Still. München: Heyne 2008. 415 S., € 8,95. [Heyne original] ISBN: 978-3-453-43287-1
Originaltitel: Schone kunsten
- Vicky Hartman: Mord in Zeeland.** Ein Fall für Kommissarin Laurien Minnaar. Kriminalroman. Übers.: Axel Plantiko. Bergisch Gladbach: Bastei Lübbe 2008. 349 S., € 7,95. ISBN: 978-3-404-15854-6
Originaltitel: Zeeuws meisje

- Heere Heeresma: Ein Junge aus Amsterdam.** Erzählung. Übers.: Marianne Holberg. Zürich: Ammann 2008. 152 S., € 18,90. [Meridiane; Bd. 103] ISBN: 978-3-250-60103-6
Originaltitel: Een jongen uit plan Zuid '38-'43
- A. F. Th. van der Heijden: Treibsand urbar machen.** Übers.: Helga van Beuningen. Frankfurt/M.: Suhrkamp 2008. 145 S., € 12,80. [Bibliothek Suhrkamp; Bd. 1429] ISBN: 978-3-518-22429-8
Originaltitel: Drijfzand koloniseren
- Loes den Hollander: Der letzte Freitag.** Thriller. Übers.: Isabel Hessel. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt-Taschenbuch-Verlag 2008. 330 S., € 8,95. [Rororo; 24676] ISBN: 978-3-499-24676-0
Originaltitel: Vrijdag
- Janne Ijmker: Achtunddreißig Nächte. Die Geschichte von Elsjen.** Übers.: Martina Merckel-Braun. Giessen; Basel: Brunnen 2008. 239 S., € 14,95. ISBN 978-3-7655-1996-3
Originaltitel: Achtendertig nachten
- Geert van Istendael: Mijn Duitsland. Einsichten in die deutsche Seele von Aachen bis Zwiebelmarkt.** Übers.: Marlene Müller-Haas. Berlin: Parthas 2008. 396 S., € 24,00. ISBN: 978-3-86601-361-2
Originaltitel: Mijn Duitsland
- Rutger Kopland: Dank sei den Dingen. Ausgewählte Gedichte 1966-2006.** Übers.: Mirko Bonné und Hendrik Rost. Mit einem Nachwort von J.M. Coetzee. München: Carl Hanser Verlag 2008. 91 S., € 14,90. [Edition Lyrik Kabinett; Bd. 10] ISBN 978-3-446-23071-2
- Salomon Kroonenberg: Der lange Zyklus. Die Erde in 10.000 Jahren.** Übers.: Monica Barendrecht und Thomas Charpey. Darmstadt: Primus-Verlag 2008. 256 S., Ill., graph. Darst., Kt. € 24,90. ISBN: 978-3-89678-362-2
Originaltitel: De menselijke maat
- Hubert Lampo: Die Ankunft des Joachim Stiller.** Roman. Mit Illustrationen von René Schäfer. Übers.: Herbert Genzmer. Halle (Saale): Mitteldeutscher Verlag 2008. 208 S., € 19,00. ISBN: 978-3-89812-537-6
Originaltitel: De komst van Joachim Stiller
- Tomas Lieske: Isabel oder der Duft der Liebe.** Roman. Übers.: Christiane Kuby. Berlin: Aufbau 2008. 130 S., € 14,95. ISBN 978-3-351-03240-1
Originaltitel: Mijn soevereine liefde
- Geert Mak: Niederlande.** Übers.: Gregor Seferens und Andreas Ecke. München: Beck 2008. 251 S., € 18,00. [Die Deutschen und ihre Nachbarn] ISBN 978-3-406-57855-7
- Vonne van der Meer: Inselliebe.** Roman. Übers.: Arne Braun. Berlin: Kiepenheuer 2008. 137 S., € 16,95. ISBN: 978-3-378-00683-6
Originaltitel: Spookliefde
- Margriet de Moor: Der Jongleur.** Ein Divertimento. Übers.: Helga van Beuningen. München: Hanser 2008. 158 S., € 16,90. ISBN: 978-3-446-23000-2
Originaltitel: De kegelwerper

- Cees Nootboom: Auf der anderen Wange der Erde. Reisen in den Amerikas.** Übers.: Helga van Beuningen und Andreas Ecke. Frankfurt/M.: Suhrkamp 2008. 300 S., € 8,90. [suhrkamp taschenbuch; 3995] ISBN: 978-3-518-45995-9
- Cees Nootboom: Eine Karte so groß wie der Kontinent. Reisen in Europa.** Übers.: Helga van Beuningen und Rosemarie Still. Frankfurt/M.: Suhrkamp 2008. 291 S., € 8,90. [suhrkamp taschenbuch; 3994] ISBN: 978-3-518-45994-2
- Cees Nootboom: Geflüster auf Seide gemalt. Reisen in Asien.** Übers.: Helga van Beuningen. Frankfurt/M.: Suhrkamp 2008. 288 S., € 8,90. [suhrkamp taschenbuch; 3997] ISBN: 978-3-518-45997-3
- Cees Nootboom: Gesammelte Werke; Band 9: Poesie und Prosa 2005-2007.** Herausgegeben von Susanne Schaber. Übers.: Helga van Beuningen, Andreas Ecke und Ard Posthuma. Frankfurt/M.: Suhrkamp 2008. 867 S., € 54,90. ISBN: 978-3-518-41569-6
Zum 75. Geburtstag des Autors präsentiert der Suhrkamp Verlag die Bände 1 bis 9 der Gesammelten Werke nun auch exklusiv in einer Kassette: 9 Bände, ca. 6 340 S., € 350,00. ISBN: 978-3-518-41490-3
- Cees Nootboom: Ich hatte tausend Leben und nahm nur eines.** Ein Brevier. Hrsg. Rüdiger Safranski; Übers.: Helga van Beuningen. Frankfurt/M.: Suhrkamp 2008. 200 S., € 15,00. ISBN: 978-3-518-41975-5
- Cees Nootboom: In der langsamsten Uhr der Welt. Reisen in Afrika.** Übers.: Helga van Beuningen und Rosemarie Still. Frankfurt/M.: Suhrkamp 2008. 242 S., € 7,90. [suhrkamp taschenbuch; 3996] ISBN: 978-3-518-45996-6
- Cees Nootboom: Leere umkreist von Land. Reisen in Australien.** Übers.: Helga van Beuningen. Frankfurt/M.: Suhrkamp 2008. 179 S., € 6,90. [suhrkamp taschenbuch; 3993] ISBN: 978-3-518-41975-5
- Cees Nootboom [Mitarb.]: Bilder des literarischen Lebens.** Portraitphotographien aus vier Jahrzehnten von Isolde Ohlbaum. Mit einem Essay von Cees Nootboom. Übers.: Helga van Beuningen. München: Schirmer Mosel 2008. 359 S., überw. Ill., € 68,00. ISBN 978-3-8296-0385-0
- Cees Nootboom [Mitarb.]: Ultima Thule. Eine Reise nach Spitzbergen.** Photographien von Simone Sassen. Mit einem Essay von Cees Nootboom. Übers.: Helga van Beuningen. München: Schirmer Mosel 2008. 125 S., überw. Ill. € 29,80. ISBN 978-3-8296-0384-3
- Dorinde van Oort: Frau im Schatten. Eine Familiengeschichte.** Matthias Müller. München: dtv 2008. 360 S., € 14,90. [dtv premium; 24670] ISBN: 978-3-423-24670-5
 Originaltitel: Vrouw in de schaduw
- Connie Palmen: Luzifer.** Roman. Übers.: Hanni Ehlers. Zürich: Diogenes 2008. 413 S., € 21,90. ISBN: 978-3-257-06642-5
 Originaltitel: Lucifer
- Maya Rasker: Wenn du eine Landschaft wärst.** Roman. Übers.: Helga van Beuningen. München: Luchterhand Literaturverlag 2008. 288 S., € 19,95. ISBN: 978-3-630-87250-6
 Originaltitel: Xenia

Paul Scheffer: Die Eingewanderten: Toleranz in einer grenzenlosen Welt. Übers.: Gregor Seferens, Andreas Ecke, Heike Baryga und Gerd Busse. München: Hanser 2008. 536 S., € 24.90. ISBN 978-3-446-23080-4
Originaltitel: Het land van aankomst

Philip Snijder: Sonntagsgeld. Roman. Übers.: Eva Schweikart. Berlin: Claassen 2008. 171 S., € 18.00. ISBN 978-3-546-00434-3
Originaltitel: Zondagsgeld

Sophie van der Stap: Heute bin ich blond. Das Mädchen mit den neun Perücken. Übers.: Barbara Heller. München : Droemer Knaur 2008. 240 S., € 16,95. ISBN: 978-3-426-27443-9
Originaltitel: Meisje met negen pruiken

Maurits Tompot/Ines van Bokhoven: Das Vermächtnis des Erasmus. Historischer Roman. Übers.: Martina Merckel-Braun. Giessen; Basel: Brunnen 2008. 240 S., € 14,95. ISBN: 978-3-7655-1995-6
Originaltitel: Het geheim van Erasmus

Dimitri Verhulst: Madame Verona steigt den Hügel hinab. Roman. Übers.: Rainer Kersten. München: Luchterhand-Literaturverlag 2008. 108 S., € 7,00. [Sammlung Luchterhand; 2129] ISBN: 978-3-630-62129-6
Originaltitel: Mevrouw Verona daalt de heuvel af

Johanna Verweerd: Bis ich fliegen konnte. Roman. Übers.: Martina Merckel-Braun. Giessen; Basel : Brunnen 2008. 411 S., € 12,95. ISBN: 978-3-7655-4010-3
Originaltitel: Op de huid

Simone van der Vlugt: Finsternis. Roman. Übers.: Eva Schweikart. München: Diana-Verlag 2008. 365 S., € 19,95. ISBN: 978-3-453-29056-3
Originaltitel: Het laatste offer

Frank Westerman: Ararat. Pilgerreise eines Ungläubigen. Übers.: Stefan Häring und Verena Kiefer. Berlin: Links 2008. 285 S., € 19.90. ISBN 978-3-86153-487-7
Originaltitel: Ararat

Henk van Woerden: Ultramarin. Roman. Übers.: Andreas Ecke. Berlin: Claassen 2008. 334 S., € 19,90. ISBN: 978-3-546-00414-5
Originaltitel: Ultramarijn

II. Taschenbuch- und Sonderausgaben

Kader Abdolah: Das Haus an der Moschee. Roman. Übers.: Christiane Kuby. Berlin: List 2008. 396 S., € 8.95. ISBN 978-3-548-60856-3 [List-Taschenbuch 60856]
Originaltitel: Het huis van de moskee

Diane Broeckhoven: Eine Reise mit Alice. Übers.: Isabel Hessel. Reinbek: Rowohlt-Taschenbuch-Verlag 2008. 92 S., € 6.95. ISBN 978-3-499-24771-2 [rororo 24771]
Originaltitel: Reiskoorts

- Renate Dorrestein: Der Ausflug.** Roman. Übers.: Hanni Ehlers. München: btb 2008. 314 S., € 9,00. [btb; 73703] ISBN: 978-3-442-73703-1
Originaltitel: Zolang er leven is
- Jessica Durlacher: Emoticon.** Roman. Übers.: Hanni Ehlers. Zürich: Diogenes 2008. 479 S., € 9,90. [Diogenes-Taschenbuch; 23657] ISBN: 978-3-257-23657-6
Originaltitel: Emoticon
- Anna Enquist: Letzte Reise.** Roman. Übers.: Hanni Ehlers. München: btb 2008. 413 S., € 9,00. ISBN 978-3-442-73776-5 [btb 73776]
Originaltitel: De thuiskomst
- Anna Enquist: Die Erbschaft des Herrn de Leon.** Roman. Übers.: Hanni Ehlers. München: btb 2008. 214 S., € 8,00. ISBN 978-3-442-73747-5 [btb 73747]
Originaltitel: Het geheim
- Arnon Grünberg: Gnadenfrist.** Übers.: Rainer Kersten. Zürich: Diogenes 2008. 153 S., € 8,90. [Diogenes-Taschenbuch; 23664] ISBN: 978-3-257-23664-4
Originaltitel: Het aapje dat geluk pakt
- Maarten 't Hart: Der Flieger.** Roman. Übers.: Gregor Seferens. München; Zürich: Piper 2008. 303 S., € 12,00. ISBN 978-3-492-27155-4 [Serie Piper 7155]
Originaltitel: De vlieger
- Maarten 't Hart: Der Psalmenstreit.** Roman. Übers.: Gregor Seferens. München; Zürich: Piper 2008. 422 S., € 9,95. ISBN 978-3-492-25288-1 [Serie Piper 5288]
Originaltitel: Het psalmenoproer
- Harry Mulisch: Die Entdeckung des Himmels.** Roman. Übers.: Martina den Hertog-Vogt. Reinbek: Rowohlt-Taschenbuch-Verlag 2008. 867 S., € 5,00. ISBN 978-3-499-24752-1 [Taschebuch-Sonderausgabe; rororo 24752]
Originaltitel: De ontdekking van de hemel
- Tim Krabbé: Das Rennen.** Übers.: Susanne George. Mit einem Nachw. von Rainer Moritz. Stuttgart: Reclam 2008. 167 S., € 8,90. [Reclam-Taschenbuch; 20152] ISBN: 978-3-15-020152-7
Originaltitel: De renner
- Margriet de Moor: Sturmflut.** Roman. München: dtv 2008. 352 S., € 9,90. [dtv; 13635] ISBN: 978-3-423-13635-8
Originaltitel: De verdronkene
- Nelleke Noordervliet: Die Schatten von Pelican Bay.** Roman. Übers.: Hanni Ehlers. Frankfurt/M.: Fischer-Taschenbuch-Verlag 2008. 491 S., € 9,95. [FischerTB; 17413] ISBN: 978-3-596-17413-3
Originaltitel: Pelican bay
- Rascha Peper: Visions of Hanna.** Roman. Übers.: Andreas Ecke. Frankfurt/M.: Fischer-Taschenbuch-Verlag 2008. 589 S., € 9,95 [Fischer; 17612] ISBN: 978-3-596-17612-0
Originaltitel: Wie scheep gaat
- Charles den Tex: Die Macht des Mr. Miller.** Thriller. Übers.: Stefanie Schäfer. Dortmund: Grafit 2008. 447 S., € 10,50. ISBN 978-3-89425-561-9 [Grafit 561]
Originaltitel: De macht van meneer Miller

Simone van der Vlugt: Schattenschwester. Roman. Übers.: Eva Schweikart. München: Diana-Verlag 2008. 367 S., € 8,95. ISBN: 978-3-453-35240-7
Originaltitel: Schaduwzuster

Leon de Winter: Place de la Bastille. Roman. Übers.: Hanni Ehlers. Zürich: Diogenes 2008. 157 S., € 8,90. [Diogenes-Taschenbuch; 23669] ISBN: 978-3-257-23669-9
Originaltitel: La Place de la Bastille

III. Hörbücher

Lucette ter Borg: Das Geschenk aus Berlin. Gekürzte Lesung. Übers.: Judith Dörries. Sprecher: Gerd Heidenreich. Textfassung: Anne Wiegel. Regie: Sonja Valentin. Hamburg: Hoffmann und Campe 2008. 4 CDs, € 27,95. ISBN: 978-3-455-30559-3

Maarten 't Hart: Der Flieger. Hörbuch. Gekürzte Lesung. Übers.: Gregor Sefrens. Gelesen von Frank Arnold. Regie: Rudolf Würth. Freiburg i. Br.: Audiobuch 2008. 5 CDs, € 19,95. ISBN 978-3-89964-312-1

Margriet de Moor: Sturmflut. Gekürzte Lesung. Übers.: Helga von Beuningen. Gelesen von Marlen Diekhoff. Regie: Gabriele Kreis. Hamburg : Hörbuch Hamburg 2008.
Neuausgabe in 5 CDs/388 Min., € 14,95. ISBN: 978-3-89903-804-0

Connie Palmen: Die Gesetze. Gekürzte Lesefassung. Übers.: Barbara Heller. Gelesen von Christiane Paul. Zürich: Diogenes-Verlag 2008. 3 CDs/227 Min. [Diogenes-Hörbuch] ISBN: 978-3-257-80195-8

**Organisieren Sie eine Veranstaltung
mit einem niederländischen Partner?
Die Euregio Rhein-Waal kann Sie dabei
vielleicht unterstützen oder sponsorn.**

Zu Fördermöglichkeiten und für weitere Informationen
nehmen Sie bitte Kontakt auf mit der Euregio Rhein-Waal,
Emmericher Straße 24, 47533 Kleve, Tel. 02821 79300.
Website: www.euregio.org, E-mail: info@euregio.org

Die Euregio Rhein-Waal fördert die
Deutsch-Niederländische Zusammenarbeit
im Grenzgebiet zwischen Rhein, Waal und Maas.

www.euregio.org

**BOEKHANDEL
GODERT WALTER**

Oude Ebbingestraat 53
NL-9712 HC Groningen
Telefoon 00.31.50-312 25 23
Fax 00.31.50-318 66 30
E-mail: gwalter@noord.bart.nl

Voor al uw Nederlandse boeken
Geen extra betalingskosten door onze Duitse Postgirorekening

Welkom! – Der ideale Einstieg in die niederländische Sprache!

- Welkom! ist für Lernende konzipiert, die Niederländisch privat, beruflich oder im Studium einsetzen möchten
- Welkom! ist ein zeitgemäßes Lehrwerk für die Erwachsenenbildung mit interessanten Einblicken in die niederländische und belgische Gesellschaft
- Welkom! deckt die Niveaus A1 und A2 ab und bereitet auf die Prüfung Certificaat Nederlands als Vreemde Taal (CNaVT; Profile PTIT und PMT) vor
- Welkom! ermöglicht ein maßgeschneidertes Lerntempo, das flexibel auf die Lernergruppe abgestimmt werden kann

NEU im September 2009!

Lehrbuch mit Audio-CD
978-3-12-528880-5
Arbeitsbuch mit Audio-CD
978-3-12-528881-2
Lösungsheft
978-3-12-528882-9

www.klett.de

Z33847

